

Bohemica Olomucensia
Časopis pro bohemistická a mezioborová studia

Ročník X (2018)

Číslo 1 — Linguistica

Zpracování a vydání publikace bylo umožněno díky finanční podpoře, udělené roku 2018 Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR v rámci Institucionálního rozvojového plánu, Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.

OBSAH

5/ Darina Hradilová – Editorial

Studie a články

- 10/ Mieczysław Balowski – Językoznawstwo komparatystyczne a badania naukowe Edwarda Lotki
- 32/ Irena Bogoczová – Čeština (a jiné slovanské jazyky) na pozadí Lotkovy konfrontační typologie
- 46/ Robert Dittmann – Archivy StB o A. V. Isačenkovi
- 84/ Petr Nejedlý – Diachronie jako přítěž (K 200. výročí nalezení Rukopisu královédvorského)
- 100/ František Čajka – Církevněslovanská Legenda o svaté Anastázii (rukopis Jegor 279)
- 116/ Zina Komárková – Stylizace nářečí v novele Heleny Šmahelové Planá růže, růžička šípková
- 130/ Martin Janečka – Způsoby vyjadřování kondicionálu a přibližnosti pomocí jako by a jakoby
- 144/ Petr Pořízka, Michaela Kopečková – Vokální formantové hodnoty moderátorů Československého rozhlasu z let 1970–1989
- 158/ Oldřich Uličný, Tereza Gocníková, Lenka Vopalecká, Dominik Spudil – K popisu oblastních lexikálních rozdílů mluvené češtiny
- 172/ Kateřina Křížová – Bóje, eidam, polder aneb Příspěvek k popisu nizozemských lexikálních výpůjček v češtině
- 186/ Ludmila Stěpanova – Современный русский субстандарт
- 196/ Tamás Tölgyesi – K původu slov farkaš a čabraka

Varia

- 207/ Martin Janečka – Monografie o proměnách poetiky Věry Linhartové
- 213/ Darina Hradilová – Obecné a specifické aspekty kompozice v současné češtině
- 215/ Adéla Hazuchová – Necudnost, nemravnost a neřest v literatuře, kultuře a právech
- 216/ Wendy Zimmerová – 19. mezinárodní setkání mladých lingvistů

EDITORIAL

DARINA HRADILOVÁ

Vážené čtenářky, vážení čtenáři, dostáváte do rukou časopis *Bohemica Olomucensia*, a sice lingvisticky orientované číslo, jehož obsah dobře ukazuje, že je to odborné periodikum otevřené široké škále témat, která rezonují v mezinárodním filologickém prostředí.

První dva příspěvky jsou věnovány památce prof. PhDr. Edvarda Lotka, CSc. Tematicky proto navazují na základové okruhy jeho badatelského zájmu, tedy na srovnávací lingvistiku a jazykovou typologii. Text *Językoznawstwo komparatystyczne a badania naukowe Edwarda Lotki*, jehož autorem je Mieczysław Balowski, se zabývá možnostmi konfrontačního studia slovanských jazyků a poukazuje na přínos prof. Lotka v této oblasti sumarizací jeho konfrontačně, tedy zejména česko-polsky, zaměřených prací. Studie Ireny Bogoczové *Čeština (a jiné slovanské jazyky) na pozadí Lotkovy konfrontační typologie* rozšiřuje typologické bádání prof. E. Lotka o systematickou prezentaci rozdílů mezi češtinou a ruštinou, ale i jinými slovanskými jazyky, a ukazuje na možné přístupy k dané problematice včetně těch méně tradičních.

Studie Roberta Dittmanna *Archivy StB o A. V. Isačenkovi* navazuje na podobně zaměřený text o R. Jacobsonovi, publikovaný v lingvistickém čísle tohoto časopisu v loňském roce, a na základě autentických dokumentů ukazuje, jak byla lingvistika a společenské vědy obecně nahlížena komunistickým režimem a jak bylo zacházeno s jejími významnými představiteli.

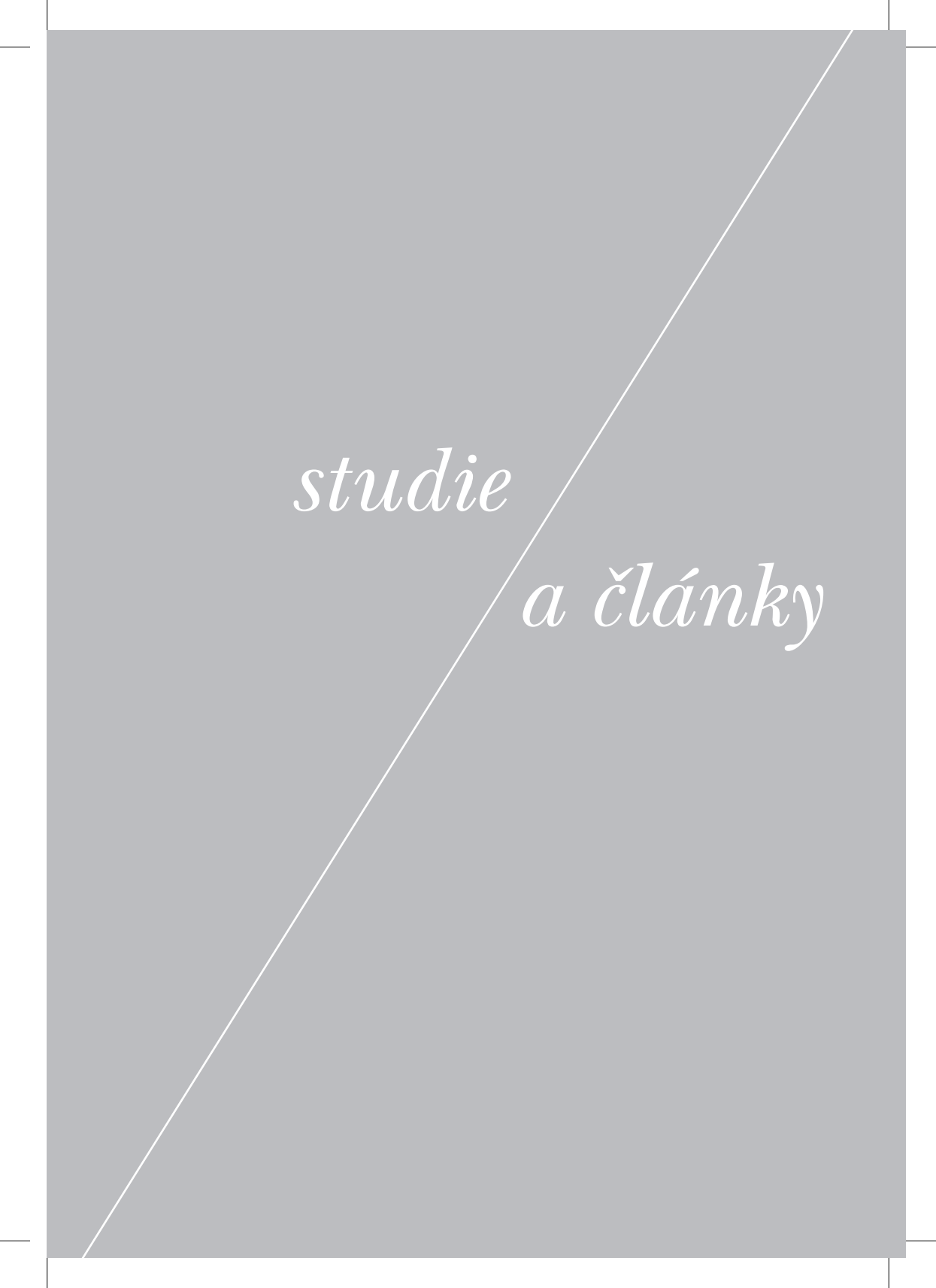
Diachronní bádání je v tomto čísle zastoupeno dvěma texty. Příspěvek Petra Nejedlého *Diachronie jako přítěž? (K 200. výročí nalezení Rukopisu královédvorského)* demonstruje možnosti a limity tradičních lingvistických metod při výkladu původu, významu a vývoje některých lexikálních jednotek. Na fiktivním lexiku *Rukopisu královédvorského* ukazuje důležitost výkladu geneze takových slov v kontextu diskurzu národního obrození. Studie Františka Čajky *Církevněslovanská legenda o svaté Anastázii (rukopis Jegor 279)* přináší popis, textologickou charakteristiku a nástin edice textu dosud neevidovaného nejstaršího rukopisu legendy, který je ruského původu a pochází z druhé čtvrtiny 15. století.

Soubor synchronně zaměřených příspěvků je tematicky různorodý, s výjimkou bloku studií o jazykových kontaktech. Stať Ziny Komárkové *Stylizace nářečí v novele Heleny Šmahelové Planá růže, růžička šípková* se zabývá analýzou dialektismů v literárním textu, s cílem vyložit jejich funkci a motivaci jejich výběru. Příspěvek Martina Janečky *Jakoby vs. jako by: komunikační úskalí v podobě „ztráty“ kondicionálu?* si klade za cíl poukázat na vzájemnou substituci konstrukcí jmenovaných v titulu článku a na to, jak záměny těchto kon-

strukcí mohou sémanticky modifikovat kontexty, v nichž se vyskytují, aniž by takový významový posun byl záměrem komunikanta. Text *Vokálníkové formantové hodnoty moderátorů Československého rozhlasu z let 1970–1989*, jehož autory jsou Petr Pořízka a Michaela Kopečková, navazuje na práci Zdeny Palkové o výslovnosti samohlásek pracovníky rozhlasu ve třech různých obdobích a zaměřuje se na analýzu kvality českých vokálů prostřednictvím nejdůležitějších rezonančních frekvencí (tzv. prvního a druhého formantu). Studie *Ke koncepci popisu oblastních lexikálních rozdílů mluvené češtiny v oficiálních slovníkových příručkách* je dílem autorského kolektivu, který tvořili studenti Tereza Gocníková, Lenka Vopalecká a Dominik Spudil pod badatelským vedením Oldřicha Uličného. Text sumarizuje způsoby označování lexémů, jejichž užití je regionálně příznakové, v dosavadní lexikografické praxi; kriticky se staví ke koncepci jejich popisu v Akademickém slovníku současné češtiny a na základě vlastního empirického výzkumu užívání nářečních a nadnářečních výrazů předkládá návrh propojení popisu regionální podmíněnosti s příznakem expresivním.

Téma jazykových kontaktů je společné poslední trojici příspěvků: text Kateřiny Křížové nazvaný *Bóje, eidam, polder aneb příspěvek k popisu nizozemských lexikálních výpůjček v češtině* popisuje cesty některých původně nizozemských slov do češtiny a postup při jejich adaptaci na podmínky domácího jazykového systému; studie Ludmily Stěpanovy *Современный русский языкмандарн* pojednává zejména o lexikálním plánu ruského substandardu, což může být inspirativní při pohledu na utváření české substandardní slovní zásoby, a příspěvek Tamáse Tölgyesiho *K původu slov farkaş a čabraka* vysvětluje některé vzájemné kontakty češtiny, maďarštiny a některých dalších jazyků.

Sekce Varia obsahuje dvě recenze a dvě konferenční zprávy. Recenze Martina Janečky komentuje monografii Michaely Křivancové *Moc slova* (Praha, Akropolis 2013), recenze Dariny Hradilové reaguje na monografii Patrika Mittera *Obecné a specifické aspekty kompozice v současné češtině* (UJEP, 2016). Zpráva Adély Hazuchové referuje o mezinárodním sympoziu, které na téma *Necudnost, nemravnost a neřest v literatuře, kultuře a právech* uspořádala v květnu 2018 Opolská univerzita, a referát Wendy Zimmerové se ohlíží za 19. setkáním mladých lingvistů, které se konalo na Univerzitě Palackého v Olomouci.

studie

a články

RESUMÉ

Comparative Linguistics and Edvard Lotko's research

In the first part of the article, author describes three stages of comparative research conducted in Poland: confrontation of phonetic, phonological, inflectional and word formation system of all Slavic languages, confrontation of selected levels of two or more Slavic languages and development of literary languages on the Czech-Polish borderland. The author starts with a description of historical and comparative-historical linguistics. Then he proceeds to typological research in a characterological variant. He indicates the creation of mixed codes on the Czech-Polish border. In the second part, the author characterizes the scientific works of Professor Edvard Lotka, placing them on the background of previously described schools of linguistics.

Keywords: comparative linguistics, Slavic languages, language at Czech and Polish borderland, mixed codes, language system, Edvard Lotko

prof. dr hab. Mieczysław Balowski
Instytut Filologii Słowiańskiej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ul. Aleksandra Fredry 10
61-701 Poznań
balowski@amu.edu.pl

JĘZYKOZNAWSTWO KOMPARATYSTYCZNE A BADANIA NAUKOWE EDWARDA LOTKI

MIECZYŚLAW BALOWSKI

*J*ubileusz zawsze jest powodem do podsumowania dokonań badawczych. Gdyby 9 grudnia 2011 r. nie obieła językoznawczy świat ta tragiczna wiadomość, byłibyśmy dziś świadkami takiego podsumowania w wykonaniu Profesora Edwarda Lotki. Zatrzymajmy się więc nad pracami Profesora, który wielokrotnie podejmował problem konfrontatywnych badań języka polskiego i języka czeskiego, i usytuujmy je na tle polonistycznych badań porównawczych – z jednej strony – i pogranicza polsko-czeskiego – z drugiej. Ślady polskiego językoznawstwa konfrontatywnego widać w pracach prof. E. Lotki w wielu miejscach, zwłaszcza z okresu tuż po studiach oraz jego pobytu na Uniwersytecie Jagiellońskim, gdzie bronił pracy doktorskiej nt. *Funkcje syntaktyczne bezokolicznika w gwarach zachodniocieszyńskich. Studium na tle porównawczym*. Wystarczy przywołać tutaj takie monografie, jak *Polština a čeština z hlediska typologického* 1981, *Čeština a polština v překladatelské a tlumočnické praxi* 1986 czy *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny* 1997.

Zarówno we współczesnych, jak i historycznych, opisach języka naturalnego sposób jego charakterystyki, o ile jest zgodny z europejską tradycją lingwistyczną, jest z zasady opisem konfrontatywnym, który dokonuje się zasadniczo na dwóch poziomach: historycznym lub współczesnym oraz na poziomie jednego lub kilku języków.

W europejskim językoznawstwie konfrontatywnym można wydzielić trzy etapy badań porównawczych:

1. Konfrontacja systemów wszystkich języków słowiańskich, a w szczególności poziomów fonetycznego i fonologicznego, fleksyjnego, słotwórczego, rzadziej składniowego.
2. Konfrontacja wybranych poziomów dwóch lub więcej języków słowiańskich.
3. Konfrontacja rozwoju języków literackich, często również gwar, na pograniczach języków słowiańskich (wpływy językowe czy gwary mieszane).

1 KONFRONTACJA SYSTEMÓW WSZYSTKICH JĘZYKÓW SŁOWIAŃSKICH

Lingwistyka konfrontatywna swój początek ma w XIX wieku, kiedy naukowe konfrontatywne ujęcie badań historycznojęzykowych prowadziło do powsta-

nia typologii lingwistycznej.¹ Wypracowane przez Edwarda Sapira i Josepha Greenberga zasady opisu porównywanych języków (por. wyznaczone przez nich dziesięć indeksów typologicznych) swój właściwy wyraz znalazły w Polsce dopiero w drugiej połowie XX wieku.² Prezentują je m.in. takie prace, jak *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich* czy *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, a także *Gramatyka porównawcza języków indoeuropejskich*, a ostatnio także *Gramatyka konfrontatywna języków słowiańskich*.³ Jednak nie są to typowe prace typologiczne.

Wanda Zmarzer zwraca uwagę na fakt, że wariantem „typologicznego badania języków jest opis charakterologiczny, który ma na celu wyjawienie ogólnych cech strukturalnych danej grupy językowej oraz różnic szczegółowych między językami stanowiącymi daną grupę” (Zmarzer 1992: 13). Jednak polskie badania historyczno-typologiczne języków pokrewnych z drugiej połowy XX wieku miały na celu jedynie ustalenie bezpośrednich i systematycznych powiązań synchroniczno-typologicznego opisu języków słowiańskich (czy indoeuropejskich) z objaśnieniem podobieństwa i różnicy zjawisk językowych i z wykorzystaniem aparatu badawczego językoznawstwa historycznego i porównawczo-historycznego. Sprawia to wrażenie, że prace te odnoszą się do badań typologicznych w wariancie charakterologicznym, które są podobne do analizy konfrontatywnej języków, przy czym celem ty-

/1/ Tadeusz Zgółka stwierdza, że „Ogólnie przyjmuje się, że rozwój właśnie tego typu badań wyznacza początek stadium językoznawstwa naukowego. Idea komparatywizmu jest jednak chyba tak stara, jak w ogóle refleksja nad językiem. Komparatystykę można uprawiać na przynajmniej trzy różne sposoby: (1) jako językoznawstwo typologiczne (polegające na klasyfikacji poszczególnych języków w pewne grupy ze względu na wspólne cechy przysługujące wszystkim elementom każdej takiej grupy); (2) z perspektywy filozoficznej (z nastawieniem na przykład na stwierdzanie uniwersalnych cech języków naturalnych dla potrzeb badań nad glottogonią wskazującą na filozoficznie rozumianą filo- i ontogenezę języka) oraz (3) z perspektywy historycznej. Otóż za początek lingwistyki naukowej przyjmuje się upowszechnienie badań tego ostatniego typu, tzn. badań historyczno-porównawczych” (Bańczarowski, Pogonowski, Zgółka 1982: 51–52). Jednak nie można tego w całości odnieść do polskiego językoznawstwa. Zatem tutaj przyjmuje się, że początek lingwistyki naukowej to badania historyczno-porównawcze, mające na celu nie tylko konfrontację języków, ale i ich typologię.

/2/ Należy tu przywołać również prace Jerzego Kuryłowicza z lat trzydziestych, jednak nie obejmują one pełnych opisów gramatycznych porównywanych języków (np. artykuły: *Derivation lexicale et derivation syntaxique* z roku 1936 czy *Struktura morfemu* z roku 1938). Z wcześniejszych zaś prac trzeba wspomnieć choćby Antoniego Małeckiego *Gramatykę historyczno-porównawczą języka polskiego* (tom I–II, Lwów 1879). Jednak niniejszy szkic nie ma charakteru przeglądowego, dlatego nie wymienię tutaj wszystkich prac z tego zakresu, ale odwołam się do najważniejszych, których „echa” można znaleźć w pracach prof. E. Lotki.

/3/ Tadeusz Lehr-Spławiński, Władysław Kuraszkiewicz, Franciszek Sławski, *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*, Warszawa 1954; Zdzisław Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1969; Samuel Bernstein, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1984; Adam Weinsberg, *Gramatyka porównawcza języków indoeuropejskich*, Warszawa 1986; Emil Tokarz, Włodzimierz Pianka, *Gramatyka konfrontatywna języków słowiańskich*, t. I, Katowice 2000.

pologicznego badania języków jest opis charakterologiczny, który ma ukazać ogólne cechy strukturalne oraz szczegółowe różnice analizowanych języków danej grupy. Wprawdzie badania typologiczne w wariacie charakterologicznym łączą się z analizą konfrontatywną języków, to jednak różnice „między tymi metodami lingwistycznymi mają charakter przede wszystkim ilościowy: badaniami charakterologicznymi objęte są całe grupy języków, analizę konfrontatywną zaś realizuje się w pełnym wymiarze na materiale dwóch języków” (Zmarzer 1992: 13). Tym różnią się one od badań konfrontatywnych w dzisiejszym rozumieniu tego terminu.

Z tym aspektem językoznawstwa historycznego i porównawczo-historycznego wiąże się także zróżnicowanie opisu konfrontatywnego: opis charakterologiczny opiera się na statycznych danych, natomiast w analizie konfrontatywnej bierzemy pod uwagę dane zmienne w czasie, zatem analiza porównawcza jest niejako opisem dynamicznym. Zadaniem opisu charakterologicznego bowiem jest wyodrębnienie wystarczającego zestawu zjawisk lub cech językowych jako realizacji określonych kategorii taksonomicznych. Te informacje znajdziemy w powyżej cytowanych pracach. Brakuje zaś w nich określenia stopnia podobieństwa i zróżnicowania konfrontowanych języków także na podstawie funkcjonalnej.

W badaniach konfrontatywnych języków bierze się pod uwagę funkcje poszczególnych jednostek językowych, które wskazują na określony genotyp (dla języków słowiańskich będzie to język prasłowiański, a dokładniej jego jednostki językowe na każdym poziomie). Wprowadzenie genotypu warunkowano również celami praktycznymi.

W tym kontekście można chyba mówić o dwóch kategoriach porównywanych form językowych. Po pierwsze, wyodrębniane są takie formy językowe, których funkcjonowanie jest specyficzne (tzn. ograniczone określonymi regułami) i utrzymuje się tylko dzięki analogicznym w obu językach paradygmatom. Takie formy, które tu nazwiemy porównywalnymi, stanowią własny obiekt opisu konfrontatywnego, ponieważ właśnie na ich podstawie określany jest stopień zróżnicowania i podobieństwa języków. [...]

Do drugiej kategorii porównywanych form językowych należą takie, których funkcjonowanie nie ma ograniczeń specyficznych (tzn. jest reglamentowane za pomocą reguł absolutnych) i które wchodzi do różnych paradygmatów. Takie formy nazwiemy izolowanymi. Stanowią one własny obiekt analizy nie konfrontatywnej, lecz typologicznej, ponieważ na ich podstawie nie można ustalić stopnia różnic i podobieństw funkcjonalnych między porównywanymi językami (Zmarzer 1992: 14).

Z drugiej strony, zapoznanie się z budową gramatyczną prasłowiańskiego genotypu rzuca światło na charakterystyczne cechy ówczesnego sposobu konceptualizacji rzeczywistości (w tym zwłaszcza tu istotnego myślenia językowego), nieobojętnego dla praw rozwoju ogólnojęzykowego i późniejszej ewolucji normy językowej na gruncie samodzielnych już słowiańskich języków literackich, a także daje możliwość określenia podstawy wyjściowej do dalszego rozwoju struktury gramatycznej tychże języków. To wskazuje na fakt, że diachroniczne badania historyczno-porównawcze języków słowiańskich powinno rozpocząć się od zapoznania się z powstaniem i rozwojem języka prasłowiańskiego na tle dziejów kultury. Ten problem stał się podstawą językoznawstwa deskryptywnego pierwszej połowy XX wieku. Jego modyfikację znajdziemy w pracach powstałych pod koniec XX wieku, np. Ewy Siatkowskiej *Rodzina języków zachodniosłowiańskich* (1992) czy Hanny Dalewskiej-Greń *Języki słowiańskie* (1997).

Hanna Dalewska-Greń twierdzi, że jej praca wprawdzie wychodzi z założeń językoznawstwa historyczno-porównawczego, to jednak ma charakter synchroniczno-porównawczy: punktem wyjścia analizy jest stan słowiańskich języków literackich w XX wieku, a punktem docelowym – klasyfikacja języków słowiańskich w obrębie poszczególnych zjawisk. Publikacja zdecydowanie różni się od istniejących opracowań języków słowiańskich, prezentujących ujęcie genetyczne, historyczno-porównawcze, często obejmując jedynie poszczególne grupy języków lub dialektów słowiańskich. Autorka skupiła się na opisie zjawisk, które w XX wieku były widoczne w językach słowiańskich. Nie wymagała zatem od czytelnika wiedzy o prajęzyku i jego rozwoju. W ten sposób chciała zmienić nauczanie komparatywnego językoznawstwa słowiańskiego z historyczno-porównawczego na synchroniczno-porównawcze i typologiczne (Dalewska-Greń 1997: 11).

Natomiast Ewa Siatkowska wprowadza – jak to określiła – „specjalną konwencję”, którą nazywa „rodziną”.

Rodzinę języka polskiego stanowią „przodkowie”, czyli języki, a właściwie dopiero wspólnoty językowe: praindoeuropejska, bałtosłowiańska i prasłowiańska, oraz bliżsi i dalsi „krewni”. [...] Najbliższymi krewnymi są języki zachodniosłowiańskie (Siatkowska 1993: 5).

Ze szczególną uwagą więc śledzi ich losy w tych samych okresach historycznych, podkreśla wspólne dole i niedole, sygnalizuje indywidualne reakcje języka na tę samą sytuację zewnętrzną. Jest to próba usytuowania typologii językowej na tle społecznym.

Zarówno prace powstałe w nurcie językoznawstwa historyczno-porównawczego, jak też ich późniejsze modyfikacje skłoniły językoznawców do szczegółowych porównań dwóch języków słowiańskich. Tutaj jednak nie widać zbyt wiele entuzjazmu. Poza pracami porównującymi język polski z językiem

rosyjskim,⁴ z językiem bułgarskim,⁵ z językiem macedońskim,⁶ z językiem serbsko-chorwackim⁷ i z językiem ukraińskim⁸ i – częściowo – z językiem czeskim⁹ nie ma syntetycznych, całościowych opisów komparatystycznych. Natomiast na ich bazie powstają gramatyki poszczególnych języków z odniesieniem do języka ojczystego, jak np. *Gramatyka kontrastywna*¹⁰ języka niemieckiego i polskiego, które wykorzystywane są w glottodydaktyce. Wydaje się jednak, że jest to duża strata dla badań konfrontatywnych języków słowiańskich, ponieważ opisy szczegółowe o wiele bardziej uwidaczniają różnice i podobieństwa bez odwołania się do genotypu.

Tego zadania podjęły się zespoły międzynarodowe kierowane przez prof. Inge Ohnheiser, prof. Irenę Sawicką oraz prof. Walerego Mokijenkę, którzy w ramach syntetyczno-komparacyjnego programu pod hasłem „Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich”¹¹ zajęli

/4/ Irena Dulewiczowa, *Gramatyka konfrontatywna rosyjsko-polska: fonetyka i fonologia, grafia i ortografia*, Warszawa: PWN, 1993 (recenzja: Tatiana Zinowiewa, *Gramatyka konfrontatywna rosyjsko-polska*, „Przegląd Ruscystyczny” 1996, z. 3/4: 244–247); Irena Maryniakowa, *Gramatyka konfrontatywna rosyjsko-polska: morfologia ze słowotwórstwem*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy: Omnitech Press, 1993; Violetta Koseska-Toszeva, *Gramatyka konfrontatywna rosyjsko-polska: składnia*, Warszawa, 1993 (recenzja: Marian Bobra, *Gramatyka konfrontatywna rosyjsko-polska*, „Przegląd Ruscystyczny” 1996, z. 3/4: 220–231]. Artur Czapiga, *Gramatyka konfrontatywna rosyjsko-polska: morfologia, składnia zdania pojedynczego*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013.

/5/ Violetta Koseska-Toszeva, Małgorzata Korytkowska, Roman Roszko, *Polsko-bułgarska gramatyka konfrontatywna*, red. V. Koseska-Toszeva, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2007; oraz *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska*. T. 1–6. Sofia-Warszawa, 1988–1997. Por. też ich omówienie w artykułach: Violetta Koseska-Toszeva, *Gramatyka konfrontatywna języków polskiego i bułgarskiego*, „LingVaria” 6, 2011, nr 1: 27–39; eadem, *Wielotomowa gramatyka konfrontatywna języka bułgarskiego i polskiego*, „Slavia Meridionalis” 10, 2010: 151–167; Roman Roszko, *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska*. T. 1–6, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 35, 1999: 319–329.

/6/ Zuzanna Topolińska, Bożidar Vidoeski, *Polski-macedoński: gramatyka konfrontatywna*. Z. 1, Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984.

/7/ Irena Sawicka, *Gramatyka konfrontatywna polsko-serbsko-chorwacka*. T. 1, *Fonologia konfrontatywna polsko-serbsko-chorwacka*; red. Mieczysław Basaj [et al.], Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. Por. też artykuł: Hanna Dalewska-Greń, *Gramatyka konfrontatywna polsko-serbsko-chorwacka (założenia wstępne)*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 32, 1995: 137–143.

/8/ Vitalij I. Kononenko, Irina V. Kononenko, *Kontrastivna gramatika ukraïn'skoï ta pol'skoï mov: navčalnij posibnik dla studentiv viših navčalnih zakladiv*, Kiïv, 2006; oraz jej recenzję: Mikołaj Timoszu, *Gramatyka konfrontatywna języka ukraińskiego i polskiego*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 23/24, 2007: 432–437.

/9/ Edvard Lotko, *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny*, Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 1997. Por. też: Teodor Bešta, *Základy české mluvnice*, Praha, Polský institut v Praze, 1994; Mieczysław Balowski, *Fonetika a fonologie současné polštiny*, Praha: Klementinum, 1993. W pracach tych często znajdują się odwołania do gramatyki czeskiej (konfrontacja niektórych zjawisk językowych).

/10/ Norbert Morciniec, *Gramatyka kontrastywna. Wprowadzenie do niemiecko-polskiej gramatyki kontrastywniej*, Wrocław: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Filologicznej, 2014. Por. też: Józef Paweł Darski, *Gramatyka niemiecka z uwagami konfrontatywnymi*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2012.

/11/ Projekt „Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich” pod red. Stanisława Gajdy włączamy do tej grupy opracowań komparatystycznych, ponieważ w założeniu ma on opracowanie wszystkich poziomów języków słowiańskich, nie tylko gramatycznego, ale

się z perspektywy porównawczej różnymi aspektami słowiańskiej rzeczywistości językowej.¹² Ich opis ma charakter wyłącznie konfrontatywny. Tego rodzaju prace komparatystyczne zapowiadają nowy etap konfrontacji języków słowiańskich, chociaż odwołują się do tzw. konstruowania lingwistycznego, które Jurij Karałow, definiował następująco:

[Jest to] zbiór uogólnionych sposobów i chwytów kompilacji i kombinowania wzorców rozwiązań problemów, ekstrapolacji istniejących już, gotowych rezultatów teoretycznych i praktycznych, otrzymanych w różnych dziedzinach lingwistyki, bezpośrednio lub eurystyczne ich wykorzystanie w celu pokonania trudności i rozwiązania problemów pojawiających się w tych lub innych dziedzinach przy konstruowaniu nowych obiektów lingwistycznych (Karałow 1991: 16; cit. za: Zmarzer 1992: 18).

Można więc postawić pytanie, czy ujęcie typologiczne pomaga dziś w wyjaśnieniu współczesnych faktów językowych. Czy współczesne opracowania komparatystyczne powinny mieć jedynie deskryptywny charakter? Odpowiedzią na to pytanie mogą być niektóre wspomniane prace prof. Edvarda Lotki czy monografia *Typologicky relevantní rozdíly mezi polštinou a češtinou jako zdroj jazykové interference* (2001) Ireny Bogoczovej, a także wiele innych prac o charakterze niemonograficznym.

2 KONFRONTACJA WYBRANYCH POZIOMÓW DWU LUB WIĘCEJ JĘZYKÓW SŁOWIAŃSKICH

Odejście od badań historyczno-typologicznych widoczne jest w drugim etapie rozwoju konfrontatywnego opisu języków. Charakteryzuje go analiza poszczególnych poziomów językowych z osobna. Np. w pracy *Rozbudowane niemieckie frazy nominalne i ich polskie odpowiedniki. Studium konfrontatywne* Magdaleny Urbaniak-Elkholy z Instytutu Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego¹³ przedmiotem badań było porównanie pod względem morfosyntaktycznym struktur rozbudowanych niemieckich i polskich fraz nominalnych z rdzeniem rzeczownikowym, przymiotnikowym,

również leksykalnego. Na razie ukazały się pierwsze 4 tomy.

/12/ Komparacja tom 1: *Słowotwórstwo Nominacja*, red. Ingeborg Ohnheiser [aut.], Opole: Uniwersytet Opolski. Instytut Filologii Polskiej, Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2003; tom 2: *Fonetyka Fonologia*, red. Irena Sawicka, Opole: UO. IFP, OTPN, 2007; tom 3: *Frazeologia*, red. Walerij Mokijenko i Harry Walter, Opole: UO. IFP, OTPN, 2008; tom 4: Władysław Lubaś, *Polityka językowa*, Opole: UO. IFP, OTPN, 2009.

/13/ Por. też monografie tej autorki: *Zur morphosyntaktischen Klassifikation der adverbialen Attribute des Deutschen und des Polnischen*, Poznań: Instytut Lingwistyki Stosowanej. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 2012; czy *Komplexe deutsche Nominalphrasen und ihre polnischen Entsprechungen: eine konfrontative Studie*, Frankfurt am Main: Peter Lang Edition, 2014.

imiesłowowym i przysłówkowym. W wyniku analizy autorka przedstawiła morfosyntaktyczną klasyfikację niemieckich i polskich atrybutów (reprezentację morfologiczną atrybutów), które w tych strukturach występowały jako elementy zależne od rzeczownikowego, przymiotnikowego, imiesłowowego lub przysłówkowego rdzenia. Na tej podstawie opisała różnice systemowe analizowanych fraz nominalnych, w języku niemieckim i polskim oraz wskazała przyczyny występowania tych różnic. W tym przypadku odwołała się do funkcjonalnej reprezentacji fraz niemieckich i odpowiedników polskich.

Podobne założenie stało u podstaw opracowania Janusza Siatkowskiego,¹⁴ który analizował obce nazwy geograficzne w języku polskim i czeskim. Przebadane przez niego egzonimy jednoznacznie wskazują nie tylko na pozycję nazwy własnej w systemie językowym (leksykalnym), ale także na sposób konceptualizacji obiektów geograficznych w kulturze Polski i Czech na przestrzeni dziejów. Jednocześnie ukazują wspólne okresy rozwoju obu języków w tym zakresie, a także ich odmiennność.

Punktem wyjścia do przedstawionego tu opracowania był sporządzony przeze mnie zestaw czeskich nazw geograficznych załączony do *Słownika czesko-polskiego*. W zestawieniu tym uderza fakt, że wiele czeskich nazw geograficznych, jak np. *Maďarsko – Węgry*, *Rakousko – Austria*, *Španělsko – Hiszpania*; *Benátky – Wenecja*, *Cáchy – Akwizgran* (Aachen w Niemczech), *Janov – Genua*, *Mnichov – Monachium*; *Jadran i Jaderské moře – Adriatyk i Morze Adriatyckie*, *Krušné Hory – Rudawy* itd., ma postać różniącą się, nieraz bardzo znacznie, od ich odpowiedników w języku polskim. Dotyczy to również nazw w naszym Słowniku nieuwzględnionych. Tu chciałbym przedstawić typy różnic oraz ustalić przyczyny, które do nich doprowadziły. W związku z tym daję krótką historię powstania tych nazw w języku czeskim i polskim (Siatkowski 2006: 5).

O ile w okresie wcześniejszym więcej było prac o charakterze porównawczo-gramatycznym, o tyle w tym okresie przeważają prace o charakterze porównawczo-leksykalnym. Jednak nie oznacza to, że zagadnienia gramatyczne wyczerpały się, a jedynie że obecnie obowiązującą metodologią jest kognitywizm, który kładzie nacisk na semantykę i poznanie. Tutaj skupię się przede wszystkim na pracach dotyczących języka polskiego i czeskiego, ale wskażę również kilka prac, w których autorzy analizują też inny język.

/14/ Janusz Siatkowski, *Obce nazwy geograficzne w języku czeskim i polskim. Studium konfrontatywne*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Wydział Polonistyki. Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej, 2006.

Z polskich prac o charakterze porównawczo-gramatycznym należy wymienić przed wszystkim takie monografie, jak¹⁵ *Semantyka i składnia czasowników oznaczających akty mowy w języku polskim i czeskim, Polskie wyrażenia metatekstowe o funkcji fatycznej i ich odpowiedniki czeskie i rosyjskie czy Polskie i słoweńskie predykatory kauzatywne z parafrazą przymiotnikową*. Wiele innych powstaje w formie artykułów czy studiów naukowych.¹⁶ Cechuje je analizowanie poszczególnych jednostek językowych z uwzględnieniem pełnionych przez nie funkcji w tekście/komunikacie, czyli przede wszystkim poza systemem gramatycznym. Np. Zbigniew Greń porównuje czasowniki nazywające akty mowy (języka mówionego) w języku polskim i czeskim z punktu widzenia semantyczno-syntaktycznego. Zwraca też uwagę na poszerzenia semantyczne tych czasowników, które w konkretnym użyciu (kontekście, konsytuacji) mogą oddawać też mentalny akt mowy. Zatem punktem odniesienia jest funkcja orzeczenia w zdaniu/tekście. Również w pracy Andrzeja Charciarka jednostki tworzące metatekst fatyczny są ukazane jako element konstrukcyjny dialogu mówionego, dzięki któremu staje się on zorganizowany i komunikatywny. Ponadto autor określa zasady wzajemnej ekwiwalencji polskich, czeskich i rosyjskich wyrażen metatekstowych, która w różnym stopniu zdesemantyzowała się w czeskim, polskim i rosyjskim języku mówionym w opozycji do języka pisanego. Tym, co różni pracę Agnieszki Zatorskiej od wcześniej wspomnianych, jest cel, który autorka chce osiągnąć. To typologia struktur predykato-argumentowych, której podstawą są zależności, jakie występują między semantyczno-składniową strukturą zdania zawierającą predykat kauzatywny a rodzajem parafrazy przymiotnikowej wchodzącej w skład tej struktury. Metoda zaś podobna: analiza jednostek językowych w zdaniu/komunikacie.¹⁷

Do analiz kontekstowych należą prace komparatystyczne, w których w centrum znajduje się leksem, np. *Pozorna ekwiwalencja czesko-polska (polonizmy czeskie i ich polskie odpowiedniki)*, *Polskie i innosłowiańskie czasowniki typu »na(sycić) się« – ich krótka historia i problem genezy*, *Polska i czeska praktyka w nazywaniu ulic czy Nazwiska polskie i ich wschodniosłowiańskie ekwiwa-*

/15/ Zbigniew Greń, *Semantyka i składnia czasowników oznaczających akty mowy w języku polskim i czeskim*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1994; Andrzej Charciarek, *Polskie wyrażenia metatekstowe o funkcji fatycznej i ich odpowiedniki czeskie i rosyjskie*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2010; Agnieszka Zatorska, *Polskie i słoweńskie predykatory kauzatywne z parafrazą przymiotnikową*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2013. Ze starszych warto wymienić pracę Kazimierza Feleszki, *Zagadnienia predykcji imiennej w językach południowo-słowiańskich*, Wrocław et al.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981.

/16/ Np. Marta Malanowska, *Derywaty semantyczne w słownikach neologizmów języka czeskiego i polskiego*, „Slavica Wratislaviensia” 2005, nr 133: 197–202 czy Krystyna Waszakowa, *Współczesne słowotwórstwo polskie i czeskie wobec ekspansji zapożyczeń*, „Poradnik Językowy” 2002, z. 8: 3–18.

/17/ Podobną pracą jest monografia Władysława Kryzi, *Polskie i słoweńskie predykaty modalne o znaczeniu »chcieć«, »móc«, »musieć«, »powinien« na poszerzonym tle słowiańskim*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2005.

lenty jako odzwierciedlenie historycznego osadnictwa na Podlasiu.¹⁸ W każdej z nich znajduje się odwołanie do konkretnej rzeczywistości, warunkującej wystąpienie danej nazwy. Prace te należałoby zaliczyć już do analiz porównawczo-kulturowo-językoznawczych.

Współcześnie powstaje więcej prac konfrontatywnych dotyczących semantyki języków słowiańskich. Nie są to jednak prace kompleksowe, jak np. *Studia z semantyki porównawczej*, których każdy tom miałby analizować poszczególne zagadnienia semantyki w językach słowiańskich, np. nazwy barw, nazwy wymiarów czy sposoby wyrażania zjawisk mentalnych. Taki cel przyjęły redaktorki poszczególnych tomów:

Zamieszczone w tomie teksty to przede wszystkim monografie poświęcone określonym szczegółowym zjawiskom z zakresu badanych pól, występującym w poszczególnych językach (czeskim, rosyjskim, ukraińskim i polskim, a także dodatkowo w szwedzkim), jak również artykuły syntetyczne, zbierające różnice i podobieństwa między poszczególnymi językami w zakresie badanych zjawisk (*Studia z semantyki porównawczej* 2005, t. 2: 5).

Ten typ badań dopiero się rozpoczyna i czeka jeszcze na wielu badaczy. Z reguły jest on podporządkowany celom praktycznym, np. analiza oficjalnego nazewnictwa,¹⁹ homonimów w języku polskim i czeskim czy w języku polskim i słowackim, frazeologii²⁰ oraz innym zagadnieniom, i jest wykorzystywany później w formie słowników w glottodydaktyce.²¹

/18/ Teresa Zofia Orłóś, *Pozorna ekwiwalencja czesko-polska (polonizmy czeskie i ich polskie odpowiedniki)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Studia Slavica” z. 5, (2000): 51–56; Bogusław Kreja, *Polskie i innosłowiańskie czasowniki typu »na(sycić) się« – ich krótka historia i problem genezy*, „Prace Filologiczne” 46, 2001: 365–376; Stanisław Urbańczyk, *Polska i czeska praktyka w nazywaniu ulic*, „Język Polski” 1999, z. 3: 223–226; Leonarda Dacewicz, *Nazwiska polskie i ich wschodniosłowiańskie ekwiwalenty jako odzwierciedlenie historycznego osadnictwa na Podlasiu*, „Roczniki Humanistyczne” 53, 2005, z. 7: 153–159 i inne.

/19/ Por. Beata Więcaszek, Artur Antoszek, Sławomir Keszka, *Naukowe, polskie i angielskie nazewnictwo ryb świata w układzie systematycznym*, Radom: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji, 2015; Maciej Zych, *Nazwy obiektów transgranicznych położonych na granicy polsko-czeskiej*, Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych, Onomastica 59, 2015: 355–375.

/20/ Por. np. Wiara Małdziejewa, Janina Wójtowiczowa, *Polskie i bułgarskie związki frazeologiczne*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1994; Monika Kryłowska, *Czeskie, rosyjskie i polskie zwroty frazeologiczne wyrażające znaczenie »śmierci« jako zagadnienie przekładu artystycznego i językoznawstwa konfrontatywnego*, „Prace Filologiczne” 54, 2008: 227–250; Monika Kryłowska, *Czeskie, rosyjskie i polskie zwroty frazeologiczne wyrażające znaczenie »śmierci« jako zagadnienie przekładu artystycznego i językoznawstwa konfrontatywnego*, „Prace Filologiczne” 54, 2008: 227–250.

/21/ Por. np. słowniki: Marek Szałek, Jiří Nečas, *Czesko-polska homonimia: czesko-polski słownik wyrazów o identycznym lub podobnym brzmieniu oraz wyrazów o identycznym lub podobnym zapisie, lecz o odmiennym znaczeniu*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1993; *Czesko-polski słownik zdradliwych wyrazów i pułapek frazeologicznych*, pod redakcją Teresy Zofii Orłóś, Kraków: WUJ, 2003.

3 KONFRONTACJA ROZWOJU JĘZYKÓW LITERACKICH, CZĘŚĆ RÓWNIEŻ GWAR, NA POGRANICZACH JĘZYKÓW SŁOWIAŃSKICH (WPŁYWY JĘZYKOWE CZY KODY MIESZANE)

Z badaniami konfrontatywnymi związane są badania rozwoju języków na pograniczu językowym. Wcześniej dotyczyły one przede wszystkim gwar (por. pracę Feliksa Czyżewskiego czy Janiny Labochy²²), a obecnie coraz częściej opisywane są języki sąsiadujące ze sobą także na terenach przygranicznych. Jednak o gwarach również nie zapomina się (por. ostatnio opublikowane prace Bronisławy Janiak, Beaty Kirylejzy czy Beaty Kubok²³). Z badaniami tymi związany jest problem wielojęzyczności i wielokulturowości.

Postulat dotyczący badania wielojęzyczności wysunęła Elżbieta Smułkowa w stosunku do pogranicza polsko-białorusko-litewskiego:

Kiedy zbadane już zostały poszczególne systemy językowe [...], kiedy znacznie zaawansowane są prace dotyczące rezultatów ich wzajemnego oddziaływania, pora na przystąpienie do trzeciego etapu badań, do zajęcia się funkcjonowaniem współistniejących systemów (Smułkowa 1990: 162).

Uznała ona bowiem, że całościowy opis języków słowiańskich został już dokonany. Należy więc skupić się teraz na funkcjonowaniu współistniejących systemów w mowie osób bilingwalnych czy multilingwalnych, jeśli weźmiemy pod uwagę języki literackie i gwary. W pierwszej kolejności wskazywała ona na współwystępowanie dwóch kodów (gwarowych, językowych) w jednym komunikacie u ludności zamieszkującej tereny przygraniczne. W tej sytuacji trudno było pominąć gwary, które były w użyciu, niejako konkurujące z językiem literackim, i które z czasem stawały się gwarami mieszanymi. Należało więc przebadać zależność języka komunikacji na pograniczu od używanych na tym terenie gwar i języków literackich.

/22/ Feliks Czyżewski, *Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia*, Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1994; Janina Labocha *Polsko-czeskie pogranicze na Śląsku Cieszyńskim. Zagadnienia językowe*, Kraków: Księgarnia Akademicka. Wydawnictwo Naukowe, 1997 i inne.

/23/ Bronisława Janiak, *Pogranicze językowe polsko-wschodniosłowiańskie (na podstawie fleksji ukraińskiej i polskiej gwary Niemirowa nad Bugiem)*, Łódź: Uniwersytet Łódzki, 2004; Beata Kirylejza, *Z polsko-ukraińskich interferencji leksykalnych (na przykładzie gwary Mokrego w Beskidzie Niskim)*, [w:] *Ponad granicami. Kultura, literatura i język obszarów pogranicza*, red. Joanna Kułakowska-Lis, Kazimierz Sikora, Krosno: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, 2007: 99–108; Beata Kubok *Dawne słownictwo gwar cieszyńskich w świetle kontaktów językowych*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2011.

Anna Zielińska, która zastosowała tę metodę do badania pogranicza polsko-niemieckiego, dla tego typu kodu przyjęła nazwę *mowa pogranicza*, co nawiązywało do propozycji polskiej antropolożki, Justyny Straczuk, aby zastąpić powszechnie używany termin *wielokulturowość* terminem *kultura pogranicza* rozumianym „nie koniecznie jako zespół stykających się różnych całości kulturowych (tu: kultur etnicznych), ile raczej jako swoisty układ kulturowy, zespół cech różnego pochodzenia, które wspólnie zebrane stanowią funkcjonalną całość. Dlatego badać należałoby nie tyle poszczególne kultury wchodzące w kontakt na pograniczu i ich wzajemne modyfikacje, ile właśnie ten swoisty układ kultury pogranicza, rozumianej jako odrębne zjawisko” (Straczuk 2006: 30). J. Straczuk inspirowała się pracami językoznawców badających kontakty językowe, zwłaszcza sytuację dyglosji (Fergusona, Fishmana)²⁴, gdy wymiennie na co dzień używa się dwóch języków w zależności od sytuacji społecznej i gdy powstają gwary mieszane, których nie można przypisać do jednego języka. W takich sytuacjach język przestaje być wyznacznikiem różnicy etnicznej (por. Straczuk 2006: 13).

Podobną sytuację zauważa Janina Labocha na Śląsku Cieszyńskim. Pisze ona:

Centrum układu komunikacyjnego ludności polskiej na Zaolziu tworzy gwara w funkcji mowy potocznej wszystkich Polaków niezależnie od wykształcenia. We wcześniejszych pracach nazywałam ją zaolziańska w celu odróżnienia od gwary cieszyńskiej w Polsce, z którą jest genetycznie i historycznie powiązana jako polski dialekt południowośląski. Gwara zaolziańska różni się od gwary cieszyńskiej w Polsce jakościowo i funkcjonalnie. Jest mocno nasycona czeskimi cechami językowymi, przy czym czeskie wpływy wykazują tendencję wzrostową. Widoczne jest to zwłaszcza w mowie młodszego i średniego pokolenia (Labocha 2015: 246).

Również Irena Bogoczová zauważa problem mieszania się kodów, zwłaszcza wpływów czeskiego języka literackiego na gwarę zaolziańską i polski regionalny język literacki, używany przez Polaków w komunikacji oficjalnej na tym terenie. Stwierdza ona:

Niepokojący jest nie tyle fakt, że niektóre fragmenty nagranych przez nas tekstów są nacechowane leksemami czeskimi do tego stopnia, że dla przeciętnego Polaka z głębi Polski byłyby całkowicie niezrozumiałe, ile to, że wraz z zapożyczeniami przedostaje się do języka mówione-

/24/ Por. prace: Charles A. Ferguson, *Diglossia*, „Word” 1959, nr 20: 325–340 oraz Joshua A. Fishman, *Bilingualism and biculturalism as individual and societal phenomena*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development” 1989: 3–15.

go również obca fleksja (na razie zazwyczaj tylko w mianowniku obu liczb), jego (obcy) rodzaj gramatyczny, niejednokrotnie wymowa, rekacja, kontekst wyrazów synsemantycznych itp. (Bogoczová 1998: 124).

Zjawisko przemieszania zwłaszcza leksykalnego na płaszczyźnie *parole* jest bardzo dynamiczne przede wszystkim między językami blisko spokrewnionymi. Według Elżbiety Smułkowej występuje ono na każdym pograniczu, również na pograniczu polskim, białoruskim i rosyjskim, które dokładnie przebadła (Smułkowa 1990). Opisuje ona zasób leksyki funkcjonalnie wspólny, czyli taki, do którego mówiący sięga przy rozmowach np. po polsku i po białorusku, a które nie zawsze są zgodne z ich opisem leksykograficznym w danym języku. Biorąc to pod uwagę, proponuje, aby tę konfrontację języków (czy kodów) używanych w tekstach mówionych na pograniczu nazywać mówieniem „po polsku” i mówieniem „po białorusku” (na pograniczu polsko-białoruskim), oraz mówieniem „mieszanym”, a nie dzielić jej na języki polski i białoruski i rozpatrywać interferencję języka białoruskiego czy polskiego na drugi. Posługując się terminologią Ireny Bogoczowej, można stwierdzić, że analiza uzyskanych przez zespół Elżbiety Smułkowej tekstów wykazała duży stopień interferencji (i konwergencji) języków w kontakcie. Tak duży, że czasem zakwalifikowanie tekstu oraz jednostek leksykalnych do jednego języka było niemożliwe. Na ten fakt zwracała już uwagę w swojej monografii *Polsko-czeskie pogranicze na Śląsku Cieszyńskim. Zagadnienia językowe* Janina Labocha.

Jest to nowy sposób konfrontacji języków słowiańskich, aplikujący tezę Adama Weinsberga. Czasami bowiem trudno powiedzieć, jaki stopień i jaki rodzaj różnic między dwoma kodami jest potrzebny do tego, żeby te kody uznać za odrębne języki, ponieważ – według Weinsberga – nie umiemy w ogóle mierzyć stopnia podobieństwa języków:

[...] nie istnieje wewnątrzjęzykowna definicja pojęcia granicy między językami naturalnymi. Problemy rozgraniczania języków stają się natomiast – przynajmniej w części łatwiejsze do rozwiązania, jeśli pojęcia tożsamości i odrębności języków etnicznych zdefiniujemy w sposób socjolingwistyczny. Jeśli mianowicie użytkownicy dwu podobnych do siebie kodów uważają je zgodnie i zdecydowanie bądź to za odmianę – jednego języka etnicznego, bądź za dwa różne języki, to językoznawcy pozostaje tylko przychylić się do ich zdania (Weinsberg 1983: 84).

Zatem z perspektywy kognitywnej (codziennego doświadczenia człowieka) granicą danego języka jest jego rozumienie przez użytkowników (zwraca na to uwagę Patrick Stevenson²⁵). Tę zasadę znają i wykorzystują badacze języka

/25/ Na dużą liczbę wariantów językowych zwracają uwagę również badacze języka angielskiego: „Aus der Alltagsperspektive der meisten Englischsprecher stellt die Bestimmung sprachli-

na pograniczu językowym. W wypowiedziach łączone są elementy z dwóch lub kilku języków, o ile są dla nich wspólne lub o ile rozmówca zapomniał (lub nie zna) wyrazu danego języka (gwary). Rozmówca jednak natychmiast sprawdza, czy badacz rozumie, co mówi do niego informator. Jeżeli otrzymuje on potwierdzenie, mówi nadal w języku, który w tej sytuacji został wybrany (nawet jeśli nie jest to jeden kod). Natomiast jeśli uzna badacza za gościa, osobę obcą, przechodzi na kod literacki znany jemu i badaczowi.

Polszczyzna regionalna (w przypadku Zaolzia jest to południowa odmiana języka ogólnopolskiego, w przypadku badań Elżbiety Smułkowej jest to wileńska odmiana północnokresowej polszczyzny) jest wariantem polskiego języka literackiego, używanego w określonym czasie również w Polsce. Podobnie sytuują się gwary (cieszyńska, jabłonkowska czy gwary białoruskie u Smułkowej) względem języka literackiego (polskiego czy białoruskiego). Nawet jeśli założymy, że proces konwergencji posunął się zbyt daleko, to jednak te dwa (lub więcej) kody są nadal różnymi systemami. Anna Zielińska uważa, że uproszczeniem jest traktowanie takiego zjawiska jako mieszanie się systemów językowych. Język (*langue*) bowiem realizuje się na płaszczyźnie *parole*, przestaje zatem być abstrakcyjnym systemem znaków, a my rozumiemy go jako system opozycji funkcjonalnych, wytworzonych w określonym akcie mowy w określonej sytuacji przez określoną społeczność (użytkowników tego kodu). Zatem duży wpływ na rozwój tego kodu ma również kultura danej społeczności, która utrwała nawyki mowne i komunikacyjne.

Problem nie jest do końca rozwiązany i chyba tak szybko nie będzie, dlatego Anna Zielińska uważa, że konieczne jest poszerzenie pojęć: *langue* – *language* – *parole* i uporządkowanie pojęć związanych z różnymi płaszczyznami rozumienia terminu *język*: *system/schemat* – *norma* – *uzus* – *mowa* zwłaszcza w badaniach nad funkcjonowaniem kilku kodów w mowie osób bi- czy multilingwalnych.²⁶

Należy tu dodać, że zarówno drugi, jak i trzeci etap badań porównawczych jest realizowany również z wykorzystaniem metod, które proponuje lingwokulturologia, czyli lingwistyka kulturowa (termin Janusza Anusiewicza), która bada formy językowe, będące podstawą paradygmatu lingwokulturolologicznego, czyli odznaczające się nie tylko swoją budową gramatyczną, ale także semantyczną: kodujące obraz świata i jego wartościowanie zgodnie z prawami kultury obowiązującymi w danej społeczności. Tej tematyce swoje prace poświęca wielu badaczy, jak np. Janusz Anusiewicz, Włodimir Wasilewicz Worobiow, Walentina Awraamowna Masłowa, Anna Wierz-

cher Grenzen kein Problem dar: Andere Menschen sprechen Englisch, wenn man sie (trotz gelegentlicher Unklarheiten oder Mißverständnisse) verstehen kann" (Barbour, Stevenson 1998: 7).

/26/ Odróżnianie języka od mówienia proponował wcześniej Karol Dejna we *Wstępie*, [w:] *Dialekty polskie* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973) oraz w pracy *Z zagadnień ewolucji oraz interferencji językowej* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1991; por. tu zwłaszcza artykuł: *Ile mamy języków polskich*).

bicka, Jerzy Bartmiński, Wojciech Chlebda, Anna Szafernaker-Świrko, Izabela Pietrzyk.²⁷ Powstają także tomy zbiorowe, jak np. *Dialog kultur. Języki wschodniosłowiańskie w kontekście z polszczyzną i innymi językami europejskimi czy Słowiański dialog kulturowy. Studia leksykalne i gramatyczne*.²⁸

4 PRACE PROFESORA EDWARDA LOTKI NA TLE JĘZYKOZNAWCZYCH BADAŃ KOMPARATYSTYCZNYCH

Powróćmy do osoby, która zainspirowała mnie do napisania niniejszego szkicu. Nie będę tutaj omawiał drogi życiowej Profesora, odsyłając do wielu publikacji poświęconych Profesorowi, które znajdują się w czasopismach naukowych i tomach zbiorowych.²⁹ Przywołam tylko jeden cytat z artykułu Karla Hádka *Jubileum Profesora Edvarda Lotka*:³⁰

I když se prof. PhDr. Edvard Lotko, CSc., narodil 18. ledna 1932 v Kormorní Lhotce na Těšínsku, jeho život je spjat především s Olomoucí. Na olomoucké univerzitě vystudoval českou a polskou filologii, v roce 1956 byl přijat jako asistent na tehdejší katedru českého jazyka a literatury dnešní Filozofické fakulty UP. Pro jeho badatelské zaměření mělo ovšem podstatný význam jeho lektorské působení v zahraničí, především na Jagellonské univerzitě v Krakově (1958–1961). Též vě-

/27/ Janusz Anusiewicz, *Kulturowa teoria języka. Zarys problematyki*, [w:] *Język a kultura*, t. 1, Wrocław: Wydawnictwo Wiedza o Kulturze, 1991: 17–30; Владимир Васильевич Воробьев, *Лингвокультурология: теория и методы*, Москва: Издательство Российского университета дружбы народов, 1997; Валентина Авраамовна Маслова, *Лингвокультурология*, Москва: Издательский центр Академия, 2001; Anna Wierzbicka, *Język – umysł – kultura*, Warszawa 1999; Jerzy Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin 2006; Wojciech Chlebda, *W poszukiwaniu językowo-kulturowego obrazu świata Słowian*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia*, red. W. Chlebda, Opole 2010; Anna Szafernaker-Świrko, *Niektóre językowe wyznaczniki bazy kognitywnej współczesnych Polaków i Rosjan*, Warszawa 2017; Izabela Pietrzyk, *Lingwokulturologia i jej aplikacje glottodydaktyczne*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, nr 319. Slavica Stetinensia”, 2002, nr 11: 225–237.

/28/ *Dialog kultur. Języki wschodniosłowiańskie w kontekście z polszczyzną i innymi językami europejskimi*, red. Jolanta Mędelska, Elena Titarenko, Bydgoszcz: Symferopol, 2013; *Słowiański dialog kulturowy. Studia leksykalne i gramatyczne*, red. Władysław Śliwiński, Gabriela Olchowa, Anita Račáková, Banská Bystrica: Vydavateľstvo Belianum, 2014.

/29/ W kwestii drogi zawodowej Profesora odwołuję czytelnika m.in. do pracy zbiorowej *České, polské a slovenské jazykové a literární souvislosti* (red. J. Fiala, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2003), w której na s. 239–246 znajduje się bibliografia prac Profesora (z tego względu pominię tutaj pełny zapis bibliograficzny monografii i artykułów Profesora), oraz do artykułów: *Lotko Edvard, PhDr., CSc., prof.*, [w:] Marie Sobotková, a kolektiv, *Polonistika v Olomouci v minulosti a dnes / Polonistika w Olomuńcu dawniej i dziś*, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2014: 78–80 i kolejnych artykułów z tego tomu, znajdujących się na s. 437–447; Janiny Labochy, *Profesor Edward Lotko*, *Bohemica Olomoucensia* IV, 2012, z. 1: 62–63; Grażyny Balowskiej, *Jubileusz Profesora Edwarda Lotki*, „Bohemistyka” 2007, nr 4: 317–318; Agnieszki Zięby, *Jubileusz Profesora Edwarda Lotki*, „Bohemistyka” 2003, nr 4: 360–362 i innych.

/30/ K. Hádek, *Jubileum profesora Edvarda Lotka*, [in:] *České, polské a slovenské jazykové a literární souvislosti*, ed. J. Fiala, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2003: 13–15.

decká hodnost kandidáta filologických věd mu byla přiznána v roce 1962 v Olomouci nostrifikací doktorátu humanitních věd získaného v Krakově. Pro obor český jazyk se habilitoval v roce 1990 a po dvou letech byl jmenován pro tento obor profesorem (Hádek 2003: 13).

Niebędę również omawiać tutaj całej spuścizny naukowej Profesora. Zatrzymam się jedynie przy pozycjach, dotyczących językoznawstwa konfrontatywnego i opisu sytuacji językowej na pograniczu. Prace te bowiem stanowią główny problem badawczy, którym Profesor Edward Lotko poświęcił swoje badania od początku swojej drogi naukowej do ostatnich chwil (ten problem prezentował także na spotkaniach Jazykovědného sdružení České republiky w Pradze, gdzie 24 stycznia 2002 r. wygłosił referat *Syntetičnost češtiny a analytičnost polštiny*, i w Hradcu Králové, gdzie 4 grudnia 2002 r. przedstawiła zagadnienie *O některých typologicky relevantních jevech v češtině a polštině*, a także w Krakowie). Ponadto, jak stwierdza Robert Mrózek, „Prace oparte na typologicznym podejściu do opisu konfrontatywnego języków słowiańskich, głównie czeszczyzny i polszczyzny, wypełniają pod względem ilościowym połowę publikacyjnego dorobku Profesora E. Lotki” (Mrózek 2003: 18). Jeśli dodamy do tego jeszcze prace dotyczące języka na czesko-polskim pograniczu, okaże się, że stanowią one ponad ⅔ wszystkich publikacji Profesora.

W pierwszym kręgu badań konfrontatywnych zwraca uwagę monografia *Polština a čeština z hlediska typologického* (1981), która wpisuje się w teoretyczne zagadnienia porównawczo-typologiczne (por. też artykuł *Ke konfrontaci příbuzných jazyků (na materiálu češtiny a polštiny)* 1999). Właśnie klasyfikacja typologiczna stanowi główny nurt badań Profesora, który nie zajmował się historyczną przynależnością języka czeskiego i polskiego do rodziny zachodniosłowiańskiej, dlatego nie interesowała go klasyfikacja geneptyczna. Chciał wyjaśnić różnice struktur współczesnego mu języka polskiego i czeskiego, dlatego musiał skierować swoją uwagę na synchroniczne porównanie obu języków. Interesowały go nie tylko identyczne jednostki językowe, pełniące tę samą funkcję w obu językach i komunikacji, ale także cechujące się tą samą frekwencją użycia, chciał także wyjaśnić pojawianie się jednostek odmiennych, przy czym nie odnosił ich do zjawisk historycznych (por. *Typologie slovanských jazyků, zejména češtiny a polštiny* 1974; *O některých aspektech typologického zkoumání slovanských jazyků* 1977). W tym ostatnim przypadku korzystał z prac już opublikowanych zarówno w Polsce, jak i w Czechach, choć trzeba tu odnotować publikację *O powstawaniu i dyferencjacji języków słowiańskich (metodą glottochronologii)* z 1965 r., w której analizuje przyzyny i czas rozpadu prajęzyka na odrębne języki.

Zajmując się typologią językową, prof. E. Lotko musiał wprowadzić do swoich badań kluczowe pojęcie *typu językowego* (por. *K charakteristice jazykového typu češtiny a polštiny* 1975; *K jazykovému typu srbocharvátštiny a češtiny* 1977), aby zająć się także klasyfikacją strukturalną analizowanych języków (przede

wszystkim języka polskiego i czeskiego, które należą do grupy języków nominatywnych) i wydzielić określone struktury językowe (por. język czeski – typ syntetyczny z większą miarą fleksyjności, język polski – typ analityczny z mniejszą miarą fleksyjności; por. też *Język polski z typologicznego punktu widzenia* 1979). W ten sposób zwraca uwagę na fakt, że nawet języki z tej samej rodziny językowej (zachodniosłowiańskiej) mogą się znacząco różnić m.in. zakresem fleksyjności, co powoduje konieczność zapożyczania wyrazów, tworzenia analityzmów itp. Tę zależność badań Profesora podkreśla polski językoznawca, Robert Mrózek:

Konfrontatywny obraz czeskiego i polskiego języka, oparty na wynikach kompleksowej analizy ich właściwości i ujmowany na szerszym tle związków ogólnosłowiańskich, może zamykać stwierdzenie badacza, iż ze stanowiska typologicznego polszczyzna lokuje się między czeszczyzną i pozostałymi językami zachodniosłowiańskimi z jednej strony a językami wschodniosłowiańskimi z drugiej, zbliżając się licznymi cechami, głównie syntaktyczno-leksykalnymi, do wschodniosłowiańskich. Czeszczyzna zaś ma niektóre istotne cechy typologiczne, które ją lokują bliżej takich języków, jak słoweński i serbskochorwacki (Mrózek 2003: 20).

We wspomnianej wcześniej monografii *Polština a čeština z hlediska typologického* autor skupia się najpierw na istotnych z punktu widzenia typologii językowej zjawiskach w płaszczyźnie fonetycznej i fonologicznej, morfologicznej (tu wyeksponował analizę struktury morfemów), ze szczególnym uwzględnieniem alternacji głoskowych, morfologicznej i syntaktycznej, zwłaszcza na ustalonych połączeniach wyrazowych czy szyku zdaniowym. Należy tu dodać, że zagadnienie alternacji nastrocza studentom sporo problemów, zwłaszcza w początkowej fazie uczenia się języka obcego, zatem Prof. E. Lotko włączył się swoimi badaniami w proces glottodydaktyczny (widoczne to jest zwłaszcza w pracy *Čeština a polština v překladatelské a tlumočnické praxi*), wskazując, że alternacje w morfonemach występują o wiele częściej w języku czeskim niż polskim (na marginesie rozważań Profesora trzeba tu dodać, że współczesne dublety likwidują wiele alternacji morfonologicznych). Zastosowana tu metoda została zaaplikowana także w kolejnych artykułach oraz monografiach, będących szczegółowymi i precyzyjnymi analizami porównawczymi tej problematyki, jak np. *Čeština a polština v překladatelské a tlumočnické praxi* (1986), *Typologie a dynamika současné polštiny a češtiny* (1990) czy zbiorze artykułów, zawierających opis konfrontacyjny języka polskiego i czeskiego *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny: soubor statí* (1997). Wszystkie one dopełniają się wzajemnie, również wspomniane wcześniej monografie.

Potrzebę konfrontacji języka polskiego i czeskiego widział prof. E. Lotko nie tylko na początku swoich badań. Po ustaleniu podstawowych różnic i po-

dobieństw chciał pogłębić swoją analizę, co uczynił pod koniec lat osiemdziesiątych w artykułach *O potrzebie pogłębiania konfrontacji języka polskiego i czeskiego* (1988) i *Typologie a dynamika současné polštiny a češtiny* (1990). W ten sposób zweryfikował swoje dotychczasowe wnioski i zaktualizował dane.

Drugi krąg badań konfrontatywnych widoczny jest przede wszystkim w pracach *Zrádná slova v polštině a češtině: lexikologický pohled a slovník* (1992) oraz *Zrádná slova v polštině a češtině a jejich textové užití* (1990), *Kolokace v polštině a češtině* (1990), *Wrazy zdradliwe w języku polskim i czeskim* (1992), *Stylistyczny aspekt wyrazów zdradliwych (na materiale języka polskiego i czeskiego)* (1992); *Niektóre zagadnienia semantyczne słownictwa czeskiego i polskiego* (1996) itd. Najważniejszy element tych rozważań Profesora stanowiła leksyka, ponieważ uważał, że zarówno gramatyka, jak też słownictwo gwarantują właściwą komunikację (por. *O typologicky relevantních jevech ve slovní zásobě slovanských jazyků* 1980; *Niektóre zagadnienia semantyczne słownictwa czeskiego i polskiego* 1995). Zatem najważniejszą grupę prac z tego zakresu stanowią analizy zjawisk leksykalno-translatologicznych. Do nich powraca na początku XXI wieku, kiedy zastanawia się nad przyczynami poszerzania słownictwa w poszczególnych językach, wskazuje na dynamiczne czynniki w rozwoju słownictwa, do których zalicza „vliv řady různých faktorů imantních, extralingvistických a faktorů vyplývajících ze samotného procesu komunikace, potřeba pojmenování, společenské změny, univerbizace, příliv anglicismů, zaplnit prázdné místo v lexikálním systému, internacionalizace jazyka” (Lotko 2009: 210n.) itp. (por. *O některých vývojových tendencích v současné slovní zásobě a jejich příčinách (na materiálu češtiny, slovenštiny a polštiny)* 2002; *Co a jak ovlivňuje inovační procesy ve slovní zásobě (na materiálu češtiny, slovenštiny a polštiny)* 2003). Jako podstawową przyczynę wskazuje rozwój techniki, zmiany w kulturze danej społeczności i proces globalizacji (Nb. swój artykuł opatruje cytatem z pracy Františka Daneša: „Jazyk, a tím spíše styl či rétorika bývají obrazem člověka a doby”).

Trzon prac komparatystycznych z tego kręgu stanowią rozważania nad problemami w komunikacji, wynikającymi z odmiennego rozwoju leksyki (i kultury) danego języka. Prof. E. Lotko, opracowując skrypt *Zrádná slova v polštině a češtině*, wychodzi ze swoich długoletnich badań konfrontatywnych i opisuje różne spojrzenie na fałszywych przyjaciół tłumacza (homonimy), także w komunikacji międzyjęzykowej, oraz problem ich przekładu z genetycznie bliskiego języka, a także zwraca uwagę na kompetencję językową tłumacza nie tylko w tym zakresie. Wszystko bogato ilustruje materiałem z języka czeskiego i polskiego. Trzeba tu dodać, że homonimom poświęcał też uwagę do końca swej działalności naukowej, uczestnicząc m.in. w granice Uniwersytetu Jagiellońskiego, którego efektem było wydanie w 2003 r. *Czesko-polskiego słownika zdradliwych wyrazów i pułapek frazeologicznych* (Kraków: WUJ, 2003). Na ten aspekt homonimii zwracał on już wcześniej uwagę w artykule *O zrádných slovech v polštině a češtině. Příspěvek*

k mezijazykové homonymii (1987). Należy tu dodać, że przy okazji prac nad słownikami homonimów i słownikiem frazeologicznym analizuje problemy leksykograficznego opisu hasła oraz jego egzemplifikacje w słownikach dwujęzycznych [por. *K některým postulatům dvojjazyčné lexikografie (tzv. etalon česko-polského a polsko-českého slovníku)* 2000].

Analizy porównawcze polskiej i czeskiej leksyki dotyczyły nie tylko homonimów. Już w latach sześćdziesiątych rozpoczął badania nad czasownikiem (por. *Obecny stan badań nad użyciem syntaktycznym bezokolicznika w językach czeskim i słowackim* 1962), a później także nad przymiotnikiem, którego pozycja w grupie nominalnej języka czeskiego i polskiego znacznie się różniła (por. *Ke konfrontativnímu srovnání polských a českých adjektiv* 1987; *O problematice stupňování adjektiv v češtině a polštině* 2002).

Potrzeba głębszej konfrontacji języka czeskiego i polskiego wymusiła na prof. E. Lotce zajęcie się szczegółowo poszczególnymi poziomami gramatycznymi. Zaowocowało to szeregiem artykułów dotyczących morfologii, morfonologii oraz składni, w których konfrontuje czeskie i polskie przymiotniki, rekcje i łączliwość semantyczną czasowników, implicytność i eksplicytność wyrażania relacji treści, negację gramatyczną, niektóre cechy negacji leksykalnej (por. artykuły *O gramatickém záporu v češtině a polštině* 1975; *O typologicky relevantních jevech morfologického plánu češtiny a polštiny* 1981; *O typologicky relevantních jevech morfonologického plánu češtiny a polštiny* 1982; *Vazby s prostými a předložkovými pády v současné češtině a polštině* 1982). Niektóre z nich znalazły się we wspomnianej wyżej książce *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny. Soubor statí*, jak np. *Typologicky relevantní jevy morfonologického plánu češtiny a polštiny*, *Vazby s prostými a předložkovými pády v současné češtině a polštině* czy *O spojitosti sloves s infinitivem v češtině a polštině*. W efekcie powstało coś w rodzaju podsumowania badań nad polszczyzną i czeszczczyzną i opracowania dla celów praktycznych w postaci monografii *Čeština a polština v překladatelské a tlumočnické praxi* 1986, która – według prof. M. Komárka – powinna stać się podstawą pełnego opisu konfrontatywno-typologicznego języka polskiego i czeskiego.

Trzeci krąg badań konfrontatywnych dotyczył badania języka na pograniczu czesko-polskim. Profesor Edvard Lotko był bilingwalny, a nawet trilingwalny. Znał od urodzenia nie tylko język czeski i polski, ale również i gwarę miejscową. Poruszał się w różnych wspólnotach komunikacyjnych (a nawet w mikrowspólnotach komunikatywnych, w których językiem komunikacji była gwarą tzw. po naszymu). Urodził się i wychował bowiem na Śląsku Cieszyńskim. Z tego względu nieobce mu były zagadnienia gwar na terenie przygranicznym. Analizował jednak tylko gwary na terenie czesko-polskiego pogranicza. Już w roku 1959 podjął dyskusję z poglądem A. Kellnera na temat zasięgu gwar laskich i dialektów mieszanych (por. artykuł *W sprawie gwar mieszanych i przejściowych*). Doszedł do podobnych wniosków, które wiele lat później opisuje Elżbieta Smułkowa czy Janina Labocha

(por. też inne jego publikacje analizujące strukturę formalną i leksykę gwary zachodniocieszyńskiej, np. *K problematice česko-polského jazykového pomezí*, 1963; *Czesko-polskie pogranicze językowe: sytuacja językowa na Zaolziu*, 1993), a także wyznaczył kierunek badań języka na czesko-polskim pograniczu językowym (*Některé aktuální úkoly zkoumání česko-polského jazykového pomezí* 1994). Nie szedł jednak drogą, którą później przyjęła Elżbieta Smułkowa czy Dana Davidová z Uniwersytetu Ostrawskiego, badająca teren Śląska Cieszyńskiego z pozycji wpływu języka polskiego na język czeski (po niej zaś badania kontynuowała Irena Bogoczová).

Najwięcej uwagi prof. E. Lotko poświęcił czasownikowi w gwarze zachodniocieszyńskiej (por. *Infinitivus w zdaniach podrzędnych spójnikowych w gwarach zachodniocieszyńskich na tle porównawczym* 1962 oraz monografię *Funkcje syntaktyczne bezokolicznika w gwarach zachodniocieszyńskich. Studium na tle porównawczym* 1964). Analizował funkcje syntaktyczne bezokolicznika na tle innych gwar polskich i czeskich, przy uwzględnieniu funkcji pełnionych przez niego w tychże gwarach. Doszedł do wniosku, że funkcja (i występowanie) infinitivu w gwarze zachodniocieszyńskiej jest tożsama, jak w przypadku gwar polskich na obszarze Polski. Swoje wywody zawsze dokumentował konkretnymi dialektalnymi zjawiskami językowymi, co czyniło jego analizę obiektywnym badaniem komparatystycznym.

Badając język na czesko-polskim pograniczu, nie zapomniał prof. E. Lotko o różnych czynnikach pozajęzykowych, mających wpływ na jego kształt. Takie podejście znajdujemy w artykule *O vlivu jazykového typu na jazykové chování (na materiálu polštiny a češtiny)* (1981), który odnosi się do literackiego języka polskiego i czeskiego. Punktem wyjścia było stwierdzenie, że „Důležitým faktorem usměrňujícím jazykové chování a ovlivňujícím postoje uživatelů jazyka je jazykový typ. Typologický profil určitého jazyka byl vytvořen působením jak jazykových (imanentních), tak mimojazykových činitelů” (Lotko 2009: 97). Ten profil (np.) w języku polskim był uwarunkowany wpływami różnych języków na język polski (moda na francuszczyznę, moda na makaronizowanie, przejmowanie wyrazów, wynikające np. z potrzeby utworzenia terminologii chrześcijańskiej itd.), w polskim języku regionalnym na Śląsku Cieszyńskim m.in. zachowaniem tradycji polskiej poprzez utrzymanie języka w formie, jaka pojawiała się w dotychczasowych tekstach pisanych czy oficjalnej komunikacji językowej. Analizę synchroniczną Profesor dokumentuje wieloma aktualnie wprowadzanymi wyrazami, jednocześnie weryfikując swoje poglądy z poglądami polskich językoznawców.

Przedstawiona powyżej charakterystyka badań konfrontatywno-typologicznych prof. Edvarda Lotki nie stanowi pełnego omówienia prac, które Profesor Lotko opublikował, a jedynie wskazanie na główny nurt owych badań, jakim była konfrontacja języka czeskiego i polskiego w jego różnych odmianach, stylach i wariantach.

LITERATURA

BAŃCZAROWSKI, Jerzy et al.

1982 *Wstęp do językoznawstwa* (Poznań: Wydawnictwo UAM)

BARBOUR, Stephen – STEVENSON, Patrick

1998 *Variation in Deutschland. Soziolinguistische Perspektiven* (Berlin–New York: Walter de Gruyter)

BOGOCZOVÁ, Irena

1996 *Świadomość i kompetencja językowa najmłodszej generacji Polaków na Zaozliu* (Ostrava:

Ostravská univerzita)

2001 *Typologicky relevantní rozdíly mezi polštinou a češtinou jako zdroj jazykové interference* (Ostrava:

Ostravská univerzita)

FIALA, Jiří (ed.)

2003 *České, polské a slovenské jazykové a literární souvislosti* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci)

CZYŻEWSKI, Feliks

1994 *Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia* (Lublin: UMCS)

DALEWSKIEJ-GREŃ, Hanna

1997 *Języki słowiańskie* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN)

GREŃ, Zbigniew

2000 *Śląsk Cieszyński. Dziedzictwo językowe* (Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy)

LABOCHA, Janina

1997 *Polsko-czeskie pogranicze na Śląsku Cieszyńskim. Zagadnienia językowe* (Kraków: Księgarnia Akademicka. Wydawnictwo Naukowe)

2015 „Od gwary po dyskurs. Pogranicze polsko-czeskie na Zaozliu w badaniach językoznawczych”; *LingVaria* 19, s. 241–250

LOTKO, Edvard

2008 *Srovnávací a bohemistické studie* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci)

SIATKOWSKA, Ewa

1992 *Rodzina języków zachodniosłowiańskich. Zarys historyczny* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN)

SMUŁKOWA, Elżbieta

1990 „Problematyka badawcza polsko-białorusko-litewskiego pogranicza językowego”; in

Janusz Rieger, Wacław Werenicz, t. 5, Wrocław et al.: *Studia nad polszczyzną kresową* (Zakład Narodowy im. Ossolińskich), s. 151–164

STRACZUK, Justyna

1999 *Język a tożsamość człowieka w warunkach społecznej wielojęzyczności. Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego)

2006 *Cmentarz i stół. Pogranicze prawosławno-katolickie w Polsce i na Białorusi* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego)

WEINSBERG, Adam

1983 *Językoznawstwo ogólne* (Warszawa: PWN)

ZIELIŃSKA, Anna

2013 *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamości w regionie lubuskim* (Warszawa: Instytut Sławistyki PAN)

ZMARZER, Wanda

1992 *Podstawy analizy konfrontatywnej języków pokrewnych (rosyjskiego i polskiego)* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego)

RESUMÉ

Czech (and other Slavic languages) against the background of Lotko's confrontational typology

The present article is a contribution to the confrontational typology of Slavic languages, and it extends the field of research (that the Czech polonist Edvard Lotko dealt with) by adding other language material, especially from the Russian language. The author of the article presents the typological differences between Czech and other Slavic languages gradually, i.e. on individual levels of the language system. She draws attention to the relevant differences and to the non-traditional approaches to the given issue contained both in domestic and foreign literature (Kucarov, Mrázek, Bošković, Dudášová-Křiššáková, etc.).

Keywords: Czech, Polish, Russian, language type, Edvard Lotko

doc. PhDr. Irena Bogoczová, CSc.
Katedra slavistiky
Ostravská univerzita
Reální 5, Ostrava 701 03
Irena.Bogoczova@osu.cz

ČEŠTINA (A JINÉ SLOVANSKÉ JAZYKY) NA POZADÍ LOTKOVY KONFRONTAČNÍ TYPOLOGIE

IRENA BOGOCZOVÁ

UVEDENÍ DO PROBLEMATIKY

 akonická definice jazykové typologie, kterou začíná příslušné heslo v *Encyklopedickém slovníku češtiny*, říká, že je to „nástroj k uchopení jazykové mnohosti“ (Hoskovec 2002: 502). Toto konstatování přímo vybízí k otázce, k čemu je vlastně takovéto uchopení dobré. V této souvislosti se jako odpověď nabízí Lotkova slova obsažená v první kapitole publikace *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny* z roku 1997:

[...] typologický přístup usnadňuje zvládnutí jazyka jeho uživateli, umožňuje pochopit imanentní jazykové mechanismy, pomáhá mu samostatně řešit mnohé problémy týkající se jazykové správnosti [...], pomáhá lépe si uvědomit i strukturu vlastního (mateřského) jazyka... (Lotko 1997: 14).

Důraz na praktický význam konfrontační typologie je příznačný i pro práci Júlie Dudášové-Křiššákové (2014) či Ivana Kucarova (2003a), které – a to je třeba zdůraznit – nemají ryze synchronní rozměr. Konfrontační typologie, přestože primárně vychází ze situace v současných jazycích, nijak nevylučuje jazykovou diachronii. Naopak, chápe ji jako zdroj poznání mnoha závažných aktuálních jevů, jež jsou uchopitelné díky změnám, které proběhly v minulosti. Ostatně, právě proměnlivost, coby ona imanentní vlastnost jazyka, zajišťuje jeho relativní stabilitu. Už samotný fakt, že něco zastarává a ustupuje místo novému, svědčí o tom, že v jazyce existují prvky, které daným změnám nepodléhají (Wilkoň 2010). Jinak řečeno, změny v jazyce jsou možné díky tomu, že mezi starým a novým fungují pevné relace. Příznak pomíjivosti mají – jak známo – hlavně lexémy; dočasnost jazyka tkví především v rovině sémantické.

Z výše uvedeného důvodu je těžké oddělit typologii striktně synchronní a diachronní. Není také možné rozhodnout o tom, která z nich je v popisu jazyka rozhodující, neboť na jedné straně pouhá synchronie má jen deskriptivní či preskriptivní význam, na druhé straně pouhá (heuristická) diachronie je někdy „samoučelná“ a až teprve vlastní typologie konkrétní jazykové fakta vysvětluje (zdůvodňuje) a odhaluje hloubkovou strukturu jazyka (Kucarov 2003b: 85–92). Je proto namístě uznat, že typologie je integrující jazykovědná disciplína, která, jak tvrdí Dudášová-Křiššáková (2014: 15) s od-

kazem na Sabola, nepřímo ukazuje v jazycích na to, co spojuje, kooperuje, spolupůsobí.

Výše citovaný český polonista Edvard Lotko, z jehož pohledu na dva západoslovanské jazyky – polštinu a češtinu – zde vycházím především, stejně jako jeho předchůdci na poli srovnávací typologie, nepovažoval zjištěnou příslušnost konkrétního jazyka k určitému jazykovému typu ani za neomezenou (úplnou, absolutní), ani za definitivní (trvalou, neměnnou). Z této perspektivy je např. flexivnost *polštiny*, jakož i řady dalších slovanských jazyků, relativizována a oslabována, a to především v důsledku vývojových tendencí, v nichž hlavní roli hrají:

- značkovost, tedy menší slovotvorná motivovanost, přejímání slov z cizích jazyků, málo rozvinutá slovotvorná paradigmata; zároveň lepší propojenost přejímek s domácím jazykovým systémem a tím i jejich větší kolokační možnosti (na druhé straně omezené možnosti cizí slova skloňovat);
- morfologicko-syntaktický způsob tvoření pojmenování na úkor derivací (morfologicko-sufixálního), při němž dochází k rozdělování implicitně vyjádřeného významu na onomaziologickou bázi a onomaziologický příznak, sdružená pojmenování, verbo-nominální spojení, multiverbizace, nepřechylování, větší podíl analytického způsobu stupňování, apoziční spřežky, neshodné přívlastky, neproduktivnost tvorby některých adjektiv, např. posesivních či tzv. adjektiv potenciálního zasažení dějem (adjektiv pasivní možnosti/nemožnosti děje), která jsou v češtině zakončena na -telný, zřetelových příslovci typu *povahově, cenově, obsahově* apod.;
- potlačování hláskových alternací souvisejících s palatalizací souhlásek – při ohýbání slov (mluvnických jmen);
- nepřítomnost fonologické délky;
- pádový synkretismus, unifikační tendence, redukce či zánik méně produktivních deklinací;
- ústup bezpředložkových vazeb (prostých pádů), změna syntaktické vazebnosti se slovesy, slovesnými substantivy a adjektivy, nepřítomnost instrumentálu původce děje a instrumentálu v nástrojové platnosti, výrazný ústup vokativu;
- zcela ojedinělý výskyt iterativních sloves;
- oslabení funkce verba finita (dále VF) či jeho vynechání ve prospěch nominální složky věty (tzv. větná asymetričnost), nízký „stupeň dějového dynamismu verba finita“ (Lotko 1997: 10–11), používání neosobních tvarů sloves na -no, to v roli slovesného přísudku, modálních neosobních sloves, částice *to* místo spony apod.;
- větší podíl členské (neslovesné, negramatické) negace;

- celkově nominální charakter větné stavby, posílení role tzv. slovesných kondenzátorů: slovesného substantiva, slovesného adjektiva, přechodníků či infinitivu.

Na základě těchto skutečností formuluje Lotko podobnou tezi, která potvrzuje stanovisko českých rusistů, např. Stanislava Žaži či Romana Mrázka, že typologický profil polštiny, byť jazyka západoslovanského, se výrazně přibližuje profilu jazyků východoslovanských a současně vzdaluje jazykům geneticky (i geograficky) bližším, konkrétně češtině. V kontextu Lotkovy srovnávací typologie je vhodné zmínit stanovisko R. Mrázka (1990: 35), který přibližně ve stejné době jako Lotko zjišťuje:

Необходимо (...) подчеркнуть, что в синтактико-типологическом плане польский язык разделяет несколько общих признаков с вост.-слав. ареалом (при частичном отклоне от флективного типа), напр., более весомую роль асимметричных, неноминативных структурных схем, частичную поверхностную неглагольность „esse-предложений“, более частое употребление именных модализаторов (Mrázek 1990: 35).

Typologický profil češtiny není sice zjednodušeným popřením výše uvedených příznaků, nicméně srovnání odlišných vlastností českého jazyka s uvedenými rysy polštiny, popř. ruštiny, se zde jaksí nabízí. Není žádným objevem konstatování, že se čeština vyznačuje vysokým stupněm flexivnosti (v tomto ohledu se podobá jihoslovanské slovinštině), což se konkrétně projevuje znaky, k nimž patří:

- rozsáhlý systém sufixace umožňující ve slovtvorbě více čerpat z domácích zdrojů¹ a nacházet logicko-pojmovou souvislost mezi slovy se společným slovním základem; dále menší schopnost zapojit výpůjčky do domácího lexikálního systému (využití přejímek naráží v češtině na značná stylová omezení) a tím i jejich menší kolokační možnosti (na druhé straně je tu větší ohebnost cizích slov);
- stále přetrvávající předhistorické i historické alternace souhlásek, rozdíl v kvantitě samohlásek jako výsledek zániku slabých jerů a změn intonačních poměrů typu *jáma/jam*, *hlava/hlávka*, *chvíle/chvilka*, *zdravý/zdráv* atd.; distinktivní vlastnosti délky;
- poměrně bohatý a lépe konzervovaný systém flexe, více dubletních tvarů různého stáří a různé provenience; výskyt bezpříznakových (spisovných) forem původně duálových ve jmenné deklinaci;
- větší podíl bezpředložkových pádů jako relikť stavu, kdy „падежи имен сами по себе, без предлогов, были насыщены в гораздо большей

/1/ Není třeba zdůrazňovat, že deriváty (na rozdíl od např. polských multiverbálních spojení) zvyšují implicitnost vyjadřování.

- степени конкретной, адвербиальной семантикой (направления, цели, удаления, средства и т.д.)“ (Mrázek 1990: 29);
- zásadní úloha VF, jeho upřednostňování či neodmyslitelná přítomnost ve větě (výpovědi) bez ohledu na styl textu či jeho příslušnost k jazykovému útvaru národního jazyka; téměř výhradně větná negace;
 - mnohem větší podíl nominativu substantiva ve funkci podmětu, než je tomu v jiných slovanských jazycích, nepřesouvání agentu do jiných syntaktických pozic; poměrně dobře zachovaná symetričnost základní větné stavby;
 - velký podíl přívlastku shodného, jeho běžná antepozice.

JAZYKOVÝ TYP A JEDNOTLIVÉ PLÁNY JAZYKA

Typologické srovnání se zpravidla provádí v jednotlivých plánech (rovinách) jazyka – fonologickém, morfologickém, syntaktickém či lexikálním. Smyslem tohoto příspěvku není opakovat to, co již bylo řečeno (srov. Lotko, Mrázek, Žaža), ani představit veškeré typologické rozdíly mezi polštinou a češtinou či shody mezi polštinou a ruštinou. Tento postup by nebyl vhodný z několika důvodů, a to nejen z toho, že samotné vlastnosti jazyků se liší a proměňují v čase, ale také proto, že se mění jejich interpretace. Jako příklad může posloužit hodnocení korelace tvrdých a měkkých souhlásek v řadě slovanských jazyků, zejména retnic. V polských jazykových příručkách, přesněji

we wcześniejszych pracach uznawano dwa sposoby wymowy tych spółgłosek: synchroniczny (wtedy nazywane były miękkimi wargowymi) i asynchroniczny. [...] Pierwszy z nich traktowano jako ogólnopolski, drugi jako dialektalny – właściwy gwarom Mazowsza. [...] W nowszych opracowaniach fonetycznych stwierdzono, że współcześni Polacy realizują wyłącznie asynchroniczny typ wymowy [...] (Ostaszewska, Tambor 2009: 50–51).²

Samostatnou pozornost by si zasloužila palatalizace souhlásek v pozici před jinou měkčenou souhláskou v ruské výslovnosti typu [d'l'a] nebo [s'tep'], což je podle Dalewské-Greń jev nejen východoslovanský, ale do jisté míry také polský. Zmíněná slavistka doslova píše:

O zjawisku asymilacji pod względem miękkości przed spółgłoskami miękkimi (np. *obdzierać* [ob 'žerać], *na wsi* [na'š'i] oraz w wygłosie wy-

/2/ Vidíme, že se v tomto případě změnila nejen zmíněná interpretace jevu, ale také ortoepická norma, která akceptovala přítomnost „nowego jakościowo elementu w postaci wysokiej przedniej głósłki [i]” (ibidem), např. [piešo], [biauy], [miasło], [šfiat].“

razu, po którym następuje wyraz zaczynający się od *i* lub *j*, mówi wielu autorów opisów fonetycznych języka polskiego [...], por.: *chłop i pole* [χuop' i pole], *kot i mysz* [kot' i myš], *trafi tyle* [traf' i tyle], *pies i kot* [p'es' i kot], a także: *noc i dzień* [noc' i źeń] [...] (Dalewska-Greń 1997: 74–75).³

Z těchto interpretačně-teoretických důvodů je vhodnější zdržet se kategorických hodnocení, jako např. „krajně konsonantický“ či „krajně vokální“ jazykový typ.

S fonologií je úzce spjata flexivní morfologie, přesněji morfonologie. Z perspektivy této subdisciplíny se jeví jako opodstatněný výrok, že čím bohatší fonologický systém, tím větší repertoár koncovek, potažmo větší flexivnost jazyka. Podle Lotka má čeština – s ohledem na daleko rozvinutější vokální systém – zhruba o 15 % koncovek více než polština. V češtině jsou, podle autora, vytvořeny

příznivé podmínky pro větší diferenciaci morfologických paradigmat, protože v hláskové struktuře gramatických morfémů se využívá především vokálů. Naproti tomu méně flexivní polština (spolu s ruštinou a oběma lužickými srbštinami) patří mezi nejkonsonantičtější slovanské jazyky [...] (Lotko 1997: 9).

K tomu je však nutno přičíst další diferenciatní znaky (spisovné) češtiny: výrazný rozdíl mezi paradigmaty tvrdých a měkkých substantiv, adjektiv a zájmen (v důsledku českých vokálních změn), silnější tendenci ke gramatické adaptaci výpůjček či přechylování. V polštině jsou naopak nepřehlédnutelné: vysoký stupeň pádového synkretismu (srov. D, L, I pl. jednotně -om, -ach, -ami pro substantiva všech rodů), neohebnost neuter na -um v singuláru (*muzeum, podium, akwarium*),⁴ konstrukce typu *rozma-wiałem z panią premier Szydło, pytanie dla profesor Nowak* apod. Na druhé straně české přehlásky a kontrakce výrazně ochudily paradigma tvarů substantiv typu stavení a měkkých adjektiv, zejména v ž. rodě. Jiný je také v obou posuzovaných jazycích podíl skloňovatelnosti jednotlivých členů

/3/ Více k tomuto viz Bogoczová I., 2017, Julia Dudášová-Křiššáková: *Fonologický systém slovanských jazyků z typologického hlediska*. Vydavatelstvo Prešovskej univerzity, Prešov 2014, 222 s., ISBN 978-80-555-1229-7, Slavica, 2017, roč. 86, seš. 1: 70–73.

/4/ Za zmínku stojí fakt, že se v polštině a ruštině (také v dalších slovanských jazycích) výrazně „odlehčil“ deklinační systém středního rodu – ať už ztrátou nt-kmenové deklinace, srov. ruská substantiva *ребёнок, телёнок, щенок* aj., která přešla k maskulinum (tvarů odlišných od současných o-kmenů je v paradigmatu těchto jmen minimum: *ребята, ребята* ale *щенята* vedle *щенки, щенят* vedle *щенков*). Slova zachovávající v češtině příponu -um mohou mít podobu (этот) музей, юбилей, санаторий nebo центр, porpř. (эта) гимназия; jiný mluvnický rod než střední a jinou deklinaci než tu, která je v češtině, mají slova typu *kóma, klima, drama, téma, schéma*, srov. polské (*ten*) *klimat, dramat, temat, schemat*, (*ta*) *koma*; ruské (эта) *кома, драма, тема, схема*, (этот) *климат*. Střední rod slova *datum* postupně zaměňuje na mužský i nespisovná čeština (srov. *do tohoto datumu* aj.); v ruštině i polštině jsou tato slova shodně v podobě (*ta*) *data/đama*.

složených číselných údajů apod. Mnohé konfrontační práce zdůrazňují flexivnost češtiny s ohledem na větší možnost tvoření a praktické využití iterativ/frekventativ (např. *chodíval, nosíval, čekávala*), která se často musí do jiných slovanských jazyků překládat pomocí analytických konstrukcí: *często chodził, nieraz (przy)nosił, zwykle czekała* (také ruské: *он часто ходил, он не раз говорил, она привыкла ждать*).

V rámci morfologie slovotvorné, která je významnou složkou typologického profilu jazyka, je třeba upozornit na skutečnost, že čeština lépe než polština či ruština zachovává celoslovanský rys, jímž je bohaté využití afixální derivace, zejména sufixace na úkor kompozice, která je zde hodnocena spíše jako cizí slovotvorný postup. Na tuto skutečnost upozorňoval již Bošković, který za výrazný slovanský rys považoval mj.:

[...] огроман развитак система суфиксације и синтаксичких израза, на штету сложеница, које су, као творачка категорија, сведене на минимум; њихов доцнији делимичан развитак у словенским језицима ствар је утицаја страних језика (Bošković 2000: 24).

Lotko dává s oblibou do protikladu český morfologicko-sufixální způsob tvoření pojmenování a polský (ruský) analytický, morfologicko-syntaktický (Lotko 1997: 28), což samozřejmě dokládá bohatý jazykový materiál, jak polský, tak ruský. Zajímavé je srovnání pojmenování používaných v různých oblastech lidské činnosti a tvořených v češtině sufixy -stv-í/-ctv-í: *hornictví, letectví, sklářství, divadelnictví, herectví* aj., *żegluga powietrzna, żegluga morska/marynarka, przemysł szklarski, sztuka teatralna, sztuka aktorska, горное дело, лётное дело, стекловаренное производство, актёрское искусство*; jakož i názvů obchodů, provozoven a dílen: *papírnictví, řeznictví, klenotnictví, čalounictví, knihařství* atd., *sklep papierniczy, zakład tapicerski, zakład introligatorski, писчебумажный магазин, мясной магазин, ювелирный магазин, обойная переплётная мастерская*; nebo pojmenování míst se sufixy -iště: *pracoviště, bydlíště, hřiště, brambořiště, koupaliště, tábořiště* apod., *miejsce pracy, miejsce zamieszkania, место работы, место жительства, спортивная площадка, картофельное поле, бассейн для плавания, лагерная стоянка*. Čeština je ve srovnání s jinými slovanskými jazyky obecně (a s ruštinou a polštinou zvláště) v tomto ohledu velmi vynalézavá, pokud jde o jednoslovná pojmenování peněžních částek (poplateků za něco) typu *vstupné, jízdné, vodné, stočné, odlučné, cestovné, výchovné*, srov. *opłata za wstęp, оплата за przejazd, koszty podróży, zasiłek na wychowanie / zasiłek rodzinny, оплата за wodę, оплата за ścieki*. Také v ruštině se v takovýchto případech používá konstrukce *плата за...*, nebo *расходы, пошлина, внос за...*, ale lze zaznamenat i opačné případy, např. *наличные, командировочные/суточные, наградные* aj., které mají víceslovný ekvivalent tentokrát v češtině: *hotové peníze (hotovost), diety za/na den*. Rusko-

-polská shoda panuje také v tvoření výrazů označujících části celku (např. *pětina, osmina, miliontina; jedna trzecia, jedna ósma, milionowa część*); (*одна*) *пятая, миллионная*), v tvoření názvů jazyků (*čeština, polština, ruština – język czeski, polski, rosyjski, чеешкий, польский, русский язык*);⁵ v terminologii z různých vědních oborů, např. anatomie, matematiky, geometrie, ekonomicky; v terminologii související s dopravou, sportem a ve vojenské terminologii, srov.: *stolička, bulva, žlučník, trojčlenka, násobilka, dobírka, těžiště, nadhodnota, železnice, lanovka, rychlík, ponorka, podchod, předklon, záklon, rozpažení, zanožit, stojka, podporučík/nadporučík; ząb trzonowy, gałka oczna, woreczek żółciowy, reguła trzech, tabliczka mnożenia, środek ciężkości, przesyłka za pobraniem, wartość dodatkowa, kolej żelazna, kolej linowa, pociąg pospieszny, łódź podwodna, przejście podziemne, skłon do przodu, stanie na rękach, podnieść nogę w bok, podnieść nogę do tyłu; коренной зуб, глазное яблоко, жёлчный пузырь, тройное правило, таблица умножения, центр тяжести, наложенный платеж, добавочная стоимость, железная дорога, канатная дорога, скорый поезд, подводная лодка, наклон вперёд, поднимание ноги в сторону, младший/старший сержант aj.* (některé příklady viz Žaža 1999: 15–17).

K často formulovaným Lotkovým tezím patří ta, že v řadě případů, kdy je v češtině derivát nebo sdružené pojmenování, je v polštině (dodejme: i v ruštině) výpůjčka⁶ nebo apoziční spřežka, např. *báseň – básník; wiersz – poeta; стихотворение – поэт; dīvat se, dīvák – divadlo; patrzeć/widzieć, widz – teatr; смотреть, зритель – meamp; stīn – stínitko; cień – abazur; тень, заменять – абажур; země – území; ziemia – terytorium; земля – меppитория; (vlastní) – vlast – vlastenec; ojczyzna – patriota; родина – nampuom; chléb – chlebiček; chleb – kanapka; хлеб – бутерброд; cedit – cedník; cedzić – durszlak; џедить, проџеживать – дуришлаг atd.* Českým pojmenováním výtvarník, chladírenský

/5/ Dlužno dodat, že i v pozadí českých jednoslovných označení jazyků stojí dvojslovná pojmenování „český jazyk“, „polský jazyk“, „ruský jazyk“. Taktéž polština disponuje slovy *czeszczyzna, polszczyzna*, v jihoslovanské srbštině nebo chorvatštině je běžná elize členu „jazyk“ v lingvonymech, srov.: *češki, poljski, ruski, srpski, hrvatski* atd. (jezik).

/6/ O přejímání cizích slov do ruštiny vyslovil Stanislav Žaža (1999: 30) svého času zajímavou myšlenku, že čím sebevědomější národ, tím více výpůjček si může dovolit. Jazyk relativně neo-hrožený, jakým ruština bezesporu je, nebo národ dostatečně sebevědomý se nechová ve vztahu k jiným jazykům nijak xenofobně. Naopak „malý jazyk“ typu češtiny cizí slova (konkrétně výpůjčená z němčiny) spíše vytěšňuje mimo rámec spisovného jazyka (srov. české a ruské *fabrika/fabrika, mašina/машина* aj.). Jak je vidět, ani polština se přejatým slovům nijak zvlášť nebrání; jejich zdrojem však byla – na rozdíl od němčiny – spíše francouzština. Na druhé straně četné latinismy v češtině více „internacionalizují“ tento jazyk. „Česká“ slova typu *amatér, inspirace, atentát, fáma, ilegality, menza, instalatér, interrupce, ordinace, kamion, kapacita, kvalita, kvantita, puberta, razie, senilní, urgovat* v polštině ani ruštině nenajdeme, srov.: *любитель, вдохновение, покушение, слухи, подполье, столовая, водопроводчик/газовщик, грузовик, ёмкость, качество, количество; переходный возраст, облава, старческий, напоминать, волнение* (Žaža 1999: 33–34), *zamach, pogłoska, podziemie, gabinet lekarza, przerwanie ciąży, stołówka, ciężarówka, pojemność/autorytet, jakość, ilość, dojrzewanie, obława, starczy, naglic/upominać*,

vagón, vyklápěcí vozidlo/auto, dceřina společnost, pevnost, podnikatelský projekt, členské země, kalhotová sukně, létající koberec, kosmonautka, svaz zahrádkářů atd. odpovídají polské: *artysta malarz, wagon(-)chłodnia, samochód(-)wywrotka, spółka córka, zamek-forteca*, ruské: *вагон-холодильник, общество-дочь, бизнес-план, страны-участницы, юбка-брюки, ковёр-самолёт, женищина-космонавт, общество садоводов-любителей*. Takový způsob tvoření pojmenování je v češtině poměrně vzácný. Objevil se údajně vlivem ruského modelu v době národního obrození (ibid.: 24) a zahrnuje názvy botanické a zoologické (čirůvka májovka, sýkora koňadra, medvěd brtník), popř. v novější době a týká se společenského života (člen korespondent, programátor analytik).

Je přirozené, že s obecně větším podílem analytismu v polštině a ruštině souvisí častější multiverbizace. Ruským lexikálním sémanticky prázdným prostředkům *дело, вопрос, факт, область, процесс, условие, наличие* odpovídá polské *kwestia* nebo *temat*. Kromě běžných analytických konstrukcí, že (что-то) ... *послужит делу укрепления доверия // prospěje upevnění důvěry, upevni důvěru; в порядке исключения, в дродзе wyjątku // výjimečně aj.*, se ve zmíněných jazycích opisným způsobem často vyjadřují vykonávané děje, srov.: *давать обещание, вводить в заблуждение, вводить в жизнь, давать оценку, делать вид, навести справку о чём, подвергать критике, подвергать наказанию, поднимать восстание, принимать решение, принимать душ, приходить в голову, приходить в отчаяние, приходить в изумление, приходить на посадку, ставить под сомнение* atd. (ibid.: 18–20). Obdobnou situaci nacházíme v polštině, kde najdeme víceslovné ekvivalenty: *dokonać otwarcia, wprowadzać w błąd, wprowadzać w życie, odmawiać posłuszeństwa, sprawiać/robić wrażenie, robić miłą, wracać do zdrowia, zaczerpnąć informacji, znajdować zastosowanie, zwracać uwagę, poddawać krytyce, poddawać analizie, podawać w wątpliwość, udzielać kary, organizować/wywołać powstanie, pić czyjeś zdrowie, podejmować decyzję, brać prysznic, przychodzić do głowy, wpadać w rozpacz, wpadać w popłoch, uprawiać sport, przybijać do brzegu* aj. Obsahy těchto konstrukcí lze v češtině vyjádřit jednoslovně (pouze slovesem): *zahájit, slibovat, mást/plést, hodnotit, tvářit se, informovat, kritizovat, trestat, povstávat/bouřit se (proti někomu), rozhodovat se, sprchovat se, napadat (o myšlence), zoufat si, žasnout, panikařit, pochybovat, uskutečňovat/realizovat, selhávat, uzdravovat se, uplatnit se, upozorňovat, komentovat, zkoumat, přistávat, připíjet, sportovat* atd., ale i zde jsou možné analytické konstrukce: *uvádět v omyl, uvádět do života, dělat dojem, provádět analýzu, činit rozhodnutí* aj. Výjimečně zaznamenáváme i případy, kdy se polské slovo překládá do češtiny verbo-nominální konstrukcí, srov. *oświadczyć się – požádat o ruku*.

Flexivní povaha češtiny se projeví také na pozadí takových slovních druhů, které nepodléhají ohýbání. Patří k nim příslovce (srov. *takto / w ten sposób / следующим образом*), sekundární předložky (nahrazující předložky primární, srov.: *při požáru / w wypadku pożaru / в случае пожара, pro nemoc*

(kvůli nemoci) / z powodu choroby, ze względu na chorobę / по причине болезни, v hodině / podczas lekcji aj.). Zvlášť výrazným rysem flexivní češtiny je produktivnost adverbiižřetelových typu *povahově, obsahově, myšlenkově (bohatě)*, kvantitativně, která je nutno do polštiny nebo ruštiny přeložit opisem: *ze względu na charakter, co do treści, pod względem ilości, posiadający głęboką myśl; по характеру, с точки зрения содержания, в идейном отношении, в количественном отношении*.⁷

Typologických jevů odlišujících češtinu od polštiny (potažmo ruštiny) přibývá úměrně tomu, čím „vyšší“ je rovina jazyka, kterou posuzujeme. Již dříve učiněná poznámka o nestejné interpretaci těchto jevů v jazyce se vztahuje také na přesahy mezi rovinou morfologickou a syntaktickou, nicméně i zde existují axiomy, na kterých se jazykovědci shodnou. Připomeňme, že jako nejmarkantnější typové rysy češtiny se zpravidla uvádí: zásadní úloha VF a přítomnost spony v kterémkoli slovesném čase, téměř výhradně větná negace, nominativ substantiva ve funkci podmětu a nepřesouvání agentu do jiných syntaktických pozic, relativně dobře zachovaná symetričnost základní větné stavby, kongruence predikátu a subjektu se zachováním rodových rozdílů l-ových participií i v množném čísle, shoda atributu a substantiva, prepozice přívlastku aj.

Z pohledu jiných slovanských jazyků, zejména polštiny a ruštiny, lze českou syntax s trochou nadsázky hodnotit jako posedlou přítomností určitého tvaru slovesa „být“. Konstrukce typu: *je teplo, je dusno, je zima*, dále takové, jako např.: *Je zvláštní, že...* (obdobně: *je zajímavé, je škoda, je příjemné, je hloupé, je zbytečné*), *je mi líto, že...*; *je mi hanba, je čas* aj., v jiných jazycích sponu neobsahují: *Ciekawe, że..., Szkoda, że..., Czas wracać. Wstyd przyznać.*; *Интересно, что..., (мне) Очень приятно, что..., (нам) Пора прощаться*. Na druhou stranu absenci slovesa „být“ kompenzují polština a ruština jinými slovesy existenčního významu (tzv. kompenzátory), jako např. *znajduje się, występuje, istnieje, przedstawia, okazuje się; находится, бывает, получается, существуют, встречаются, имеются, состоит (он состоит членом...)* aj. (ibid.: 73). Je to patrné i ve frazeologii typu: *Doma je doma. Rozkaz je rozkaz.* (srov. s polským *Nie ma jak w domu. Jak rozkaz, to rozkaz.*). V těchto případech se v ruštině objevuje neosobní „есть“: *Дом а ест ь дома. Приказ ест ь приказ*.⁸

Deagentizace věty, přesněji řečeno skutečnost, že původce děje není vyjádřen nominativem, je stejně jako nevyjadřování spony údajně výsledkem vlivu jazyků ugrofinských, turkotatarských, možná do jisté míry také neslovanských jazyků indoevropských (ibid.: 11). V souvislosti s tímto jevem

/7/ Na toto téma viz Bogoczová I., 2015, *Vzhledově neodolatelný, ale povahově nesnesitelný, czyli o niektórych czeskich przymiotnikach i przysłówkach*. Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, 50, 101–125.

/8/ Ztráta osobních forem sponového „být“ má za následek – jak známo – „verbalizaci pozice podmětu“ (Mrázek 1990: 27).

citovaný autor uvádí příklady vyjadřování modálního významu nutnosti konstrukcí typu *мне (есть) что-то*, např. *Мне комнате убирать.*, nebo pomocí tzv. modálních neosobních sloves *следует, предстоит, полагается*. Také polština disponuje takovýmto neosobním slovem/„slovesem“ – je jim výraz *wolno* (spíše v negovaném tvaru: *nie wolno*), srov.: *Dłaczego Piotr może palić, a mnie nie wolno?* (ruské *Почему Петру можно курить, а мне нельзя?*). Původce děje je upozaděn i v případech, jako např.: *Снегом замело дорогу. Эти факторы изучаются специалистами*. Podle Mrázka (1990: 27) jsou stejné provenience i „neosobní děje“ ve větách typu *Ochladilo se. Juž šwita. Темнеет*. O podílu vlivu germánských jazyků na češtinu svědčí možnost obsadit levovalenční pozici predikátu prostředkem „to“ (něm. *es*, angl. *it*), na rozdíl od „нуля показателя безличности“ (ibid.) ve východoslovanských jazycích nebo polštině, srov.: *Už to začalo. (A je to tady!) Je to lepší? Od okna to táhne. Au, to bolí! Jak je to s tou jeho nemocí? Mně to táhne k moři.*, což se do polštiny překládá takto: *No i zaczęło się! (czy) Lepiej? Od okna wieje. Jak z tą jego chorobą?*, a do ruštiny – *Вот началось. Лудше ли вам/тебе? Меня потянуло/тянет к морю*.

Místo VF fungují v jiných slovanských jazycích slovesné kondenzátory, k nimž patří přechodníky (místo vedlejší věty časové nebo další věty hlavní), slovesná adjektiva (místo vedlejší věty přívlastkové) a podstatná jména slovesná a infinitivy (místo vedlejší věty účelové), neosobní slovesa na -no, -to (typická pro polštinu i ukrajinštinu).

Výše uvedené dokazuje povahu češtiny (také slovenštiny a slovinštiny) jako výrazně *esse/habere*-jazyka (ibid.: 30 aj.) s původcem děje v pozici podmětu (v nominativu, výjimečně genitivu). Takovéto konstrukce označuje autor za symetrické a zdůrazňuje fakt, že pro jiné zkoumané slovanské jazyky tolik typické nejsou, srov. předložkový genitiv vlastnění (typ: *у меня*), předložkový lokál a instrumentál vlastnění: *На нём была рубашка. В году 365 дней. Ваш паспорт при вас? За тобой долг. С ним было несколько друзей.*⁹ Zatímco konstrukce s *habere* ve významu *esse* jsou typické pro jihoslovanskou srbštinu, chorvatštinu, popř. bulharštinu (srov. *Ima/nema problema. Ima vode u podrumu. Ima-li kakvih vesti/vijesti? Тамо има място. Какво има?*), pro ruštinu je typické, že používá sloveso *иметь* ve spojení s abstrakty: *иметь влияние, я имею честь представить вам...*, nebo s neživotnými subjekty: *Квартира имеет входную дверь. Канал имеет длину 120 км.* (ibid.: 31 aj.). V češtině není tento způsob vyjadřování nijak častý, a vyskytne-li se, je vnímán jako hovorový (např. *Dnes máme pěkně.*). Zatímco vyjádření nějakého tělesného či duševního pocitu se v češtině bez „mít“ (téměř) neobejde, srov. konstrukce typu *мám chuť, mám rád, mám*

/9/ Totéž najdeme v chorvatštině nebo srbštině: *U laži su kratke noge. Brada mi je već seda. Oči su mi bile pune suza.*, nebo v bulharštině: *Лицето му беше бледо. Ръката му е болна. Баща му е инженер.*

radost, mám strach, mám naspěch, tu máš!, mám za to, mam ho za chyt-rého..., je toto sloveso v jiných slovanských jazycích nahrazováno konkrétním: *lubię, cieszę się, spieszę się, myślę/sądzę/uważam*, popř. *masz wreszcie!*; *мне хочется есть/пить, я люблю, я радуюсь, я спешу, я прав, я думаю, я считаю его умным, на, возьми/получай!, вот тебе на!* (také srbské a chorvatské: *Eto ti na!*).

Jiné syntaktické jevy, které si zaslouží pozornost, jsou negace a slovosled. První z nich může být vnímán jako další samostatná mluvnická slovesná kategorie, na což upozorňuje nejeden slavista (Kucarov operuje pojmem „status“ negace). Popření jen části významu věty (negování jiného větného členu než přísudku) je v češtině neobvyklé a tento nedostatek musí vynahradit důraz na určitém slově a/nebo změna slovosledu, srov. *Nezlobím se na vás!*, popř. *Na vás se nezlobím!*). V jiných jazycích je negace členská častější, srov. ruské *Я не на вас сержусь*. (vs. *Я на вас не сержусь.*), zejména, následuje-li další část výpovědi, která popírá předchozí (*Я вернусь не завтра, а послезавтра.*). Pozice zápornky není v ruštině vázána na sloveso, přesněji na VF, ani v těchto případech: *Не надо будет убирать. Он не в силах был говорить. Вам можно туда не ходить*. Silná pozice VF v české větě vede k dvojímu vyjádření negace častěji než v polštině, srov.: *To nikam nevede.* (To prowadzi do nikąd.), *Nic mi do toho není.* (Nic mi do tego.).

Obdobně polarizuje slovanské jazyky také zmíněný slovosled. Je logické, že čím je jazyk analytičtější, tím méně lze v něm slovosled měnit. K takovým diferencujícím znakům patří pozice holého adjektivního atributu v ante-, nebo postpozici (srov. *přídavné jméno, имя прилагательное, opis gramatyczny języka polskiego*¹⁰), cirkumpozice rozvitého adjektivního přívlastku¹¹ (*wracanie do rozpoczętej przed rokiem dyskusji*), pozice klitik, tázací částice „li“, ¹² vyjádření přibližnosti záměnou pořadí slov aj.

/10/ Je-li řeč o pozici přívlastku, nutno dodat, že flexivnost češtiny se projevuje samotnou shodou přívlastku se substantivem, zatímco v jiných jazycích je běžnější genitiv adnominální či jiný neshodný přívlastek, srov. české *Halleyova kometa, mírový program, jednací stůl, lidská práva, starobní důchod, dodací lhůty*; polské *Kometa Helleya, sala obrad/posiedzeń, prawa człowieka, termin dostawy*; ruské *комета Галлея, программа мира, стол переговоров, права человека, сроки поставок, пенсия по старости...*, a jen výjimečně je tomu jinak, např.: české *klika od dveří, krabička od zápalek* (polské *klamka od drzwi, pudełko zapalek*), ruské *дверная ручка, спичечная коробка*.

/11/ O cirkumpozici polského, východoslovanského, bulharského či makedonského rozvitého adjektivního přívlastku a o úskalích používání takovéto rámcové konstrukce v češtině viz Běličová, Uhlířová 1996: 213–214, 216.

/12/ Srov. různé významy tázacích vět s ohledem na pozici „li“ v bulharštině: *Има ли въпроси сега? Въпроси има ли сега? Въпроси ли има сега? Сега ли има въпроси? Сега има ли въпроси?*

ZÁVĚR

Jak je vidět, i tento skromný vhled do slovanské kontrastivní typologie ukazuje na relevantní typologické česko-polsko-ruské rozdíly. Kdykoli bylo v příspěvku zmíněno jméno Edvarda Lotka, nešlo o náhodu. Tento olomoucký slavista, ačkoliv badatelským a didaktickým zaměřením hlavně polonista, opakovaně upozorňoval na četné typologické shody polštiny s ruštinou a sám je dokládal příslušným jazykovým materiálem. Lotkova důkladná analýza jazykového systému polštiny, jakož i jeho výstižné a srozumitelné formulace závěrů plynoucích z této analýzy jsou cenným, nadčasovým východiskem pro další jazykovědné slavistické studie.

LITERATURA

BĚLIČOVÁ, Helena – UHLÍŘOVÁ, Ludmila

1996 *Slovanská věta* (Praha: Euroslavica)

БОШКОВИЋ, Радосав

2000 *Основи упоредне граматике словенских језика (фонетика, морфологија, грађење речи)* (Београд: Требник)

DALEWSKA-GREŃ, Hanna

1997 *Języki słowiańskie* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN)

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia

2014 *Fonologický systém slovanských jazykov z typologického hľadiska* (Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity)

HOSKOVEC, Tomáš

2002 „Typ jazykový“ [heslo]; *Encyklopedický slovník češtiny* (eds. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová) (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 502–503

КУЦАРОВ, Иван

2003a *Етюды по славистике* (Пловдив: ИК Призма)

2003b „Gramatyka porównawcza we współczesnym nauczaniu języków słowiańskich”; *Етюды по славистике* (Пловдив: ИК Призма), s. 85–92

LOTKO, Edvard

1997 *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny* (Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého)

МРАЗЕК, Роман

1990 *Сравнительный синтаксис славянских литературных языков* (Brno: Univerzita J. E. Purkyně)

OSTASZEWSKA, Danuta – TAMBOR, Jolanta

2009 *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN)

WILKOŃ, Aleksander

2010 „Trwanie a zmiana w języku”; *LingVaria* V, nr 2 (10), s. 69–74

ŽAŽA, Stanislav

1999 *Ruština a čeština v porovnávacím pohledu*, 2., přeprac. vydání (Brno: Masarykova univerzita)

RESUMÉ

Archives of the Communist Czechoslovak State Security on A. V. Issatschenko

Alexander Vasilevich Issatschenko (1911–1978), one of the prominent and most inspiring Slavists of the 20th century, was a long-term object of interest of the Czechoslovak Communist State Security. The contribution attempts to present the archival materials collected and fragmentarily preserved especially in the Archive of the Security Services in Prague, Czech Republic.

Keywords: A. V. Issatschenko, Czechoslovakia, State Security

PhDr. Robert Dittmann, Ph.D.
Ústav českého jazyka a teorie komunikace
Filozofická fakulta
Univerzita Karlova
nám. J. Palacha 2
116 38 Praha 1
robert.dittmann@ff.cuni.cz

ARCHIVY STB O A. V. ISAČENKOVI

ROBERT DITTMANN

OSOBNOST A. V. ISAČENKA

Švětoběžník, *globetrotter* Alexandr Vasiljevič Isačenko¹ (1911–1978)² patří k nejinspirativnějším jazykovědcům, kteří působili v Československu. Prožil velmi dramatický a turbulentní život jako mnoho jiných ruských emigrantů. Byl žákem Trubeckého, manželem jeho dcery, byl ohrožen narukováním do nacistického wehrmachtu,³ ke konci války, v lednu 1945, byl zatčen bezpečnostními orgány Slovenského štátu,⁴ po válce byl vyslýchán NKVD⁵ a fungoval jako tlumočník Rudé armády,⁶ posléze byl podezírán ze styků s anglickou zpravodajskou službou, osloven ke spolupráci s StB, po roce 1968 se z něho ve východním bloku stala *persona prohibita* (nemohl se např. zúčastnit slovanského sjezdu ve Varšavě 1973), po pobytu v USA nakonec v 70. letech zakotvil v Klagenfurtu, tam, kde kdysi maturoval, a na konci životní pouti byl vyprovozen církevním pohřbem. Isačenko je autorem světoznámých jazykových prací, s rozsahem od problematiky Velké Moravy po akustickou analýzu hlásek slovenštiny, od morfologie po lexikografii a dál, od detailistické analýzy k rozkročené plodné syntéze, byl imponujícím

/1/ Tato studie vznikla za podpory projektu Univerzity Karlovy Progres Q10 *Jazyk v proměnách času, místa, kultury*. Děkuji ředitelství Archivu bezpečnostních složek v Praze za laskavé povolení publikovat snímky. Zvláštní dík za pomoc patří ThDr. P. Gabrielové, Th.D., a Mgr. Jaroslavu Vaňousovi z téže instituce. Zkratky: ABS = Archiv bezpečnostních složek, Praha.

/2/ Někdy se udává rok narození 1910. Tento rok uvádí jako správný sám Isačenko v dopise J. Vachkovi z 5. 3. 1966, srov. Havránková – Petkevič (eds.) (2014: 204). Podle Isačenkovy dcery se její otec narodil 3. 1. 1911 (podle gregoriánského kalendáře), podle juliánského kalendáře 21. 12. 1910 (srov. Isačenko 2015; datum 21. 12. podle starého kalendáře potvrzuje také přehled in Praha, Masyrův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i., fond 491 *Osobní spisy členů ČSAV*, složka Isačenko, nefoliováno).

/3/ ABS, sbírka *Svazky tajných spolupracovníků*, arch. č. TS-321745 MV, fol. 22a. O tom svědčí také materiály uložené ve Slovenském národním archivu. Např. přísně tajný („streng vertraulich“) dopis policejního atašé Goltze z 3. 4. 1943 adresovaný Staatliche Sicherheitszentrale v Bratislavě přikazuje: „Wie hier bekannt worden ist, bewirbt sich Issatschenko um die slowakische Staatsbürgerschaft. Sollte dies zutreffen, bitte ich seine Einbürgerung bis zur Erklärung seines Wehrdienstverhältnisses zurückzustellen“ (Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Slovenský národný archív, fond Ústredňa štátnej bezpečnosti, sign. 209-409-58, fol. 2a). Nicméně slovenské občanství Isačenko dostal už 11. ledna 1943 (tamtéž, fol. 1a a zejm. 10a). V citátech normalizujeme mezery, nerespектуjeme proložení, rozepisujeme méně srozumitelné zkratky a korigujeme pravopisné chyby (při ponechání na ně upozorňujeme pomocí [sic]).

/4/ Přesněji „durch den slowakischen Sicherheitsdienst (das slowakische Pendant zu Gestapo)“ – Kühnelt-Leddihn (2003: 145).

/5/ ABS, sbírka *Svazky tajných spolupracovníků*, arch. č. TS-321745 MV, fol. 22a.

/6/ ABS, *Sbírka návrhů a rozhodnutí skartačních komisí*, návrh na skartaci svazku arch. č. 366(2) MV, s. 2; ABS, sbírka *Svazky tajných spolupracovníků*, arch. č. TS-321745 MV, fol. 22a.

znalcem mnoha jazyků (podle své dcery ovládal aktivně devatenáct jazyků – Kühnelt-Leddihn 2003: 147, Isačenko 2015; podle zpráv StB ovládal dvanáct jazyků mimo jazyky mrtvé, jako jsou latina, sanskrť, staroslověnština nebo stará řečtina),⁷ byl silným kuřákem a vášnivým rybářem,⁸ ale i vyhledávaným extrovertním společníkem a výborným vypravěčem, skvělým tanečníkem a vysokým módním elegantem, držitelem šlechtického titulu a uměleckým talentem, hrál výborně na bendžo či klavír, měl absolutní sluch a skládal básně ve staroslověnštině (Kühnelt-Leddihn 2003: 143, 149), miloval džez a sám si ilustroval příručku *Nebojme se ruštiny*, byl sympatizantem ruského pravoslaví, ba věřícím⁹ i členem komunistické strany. Tento skvělý, náročný a zároveň velkorýsy pedagog¹⁰, „magister natus“,¹¹ „ein Genie und ein All-round-Talent“,¹² nadšený, energický a strhující badatel, jenž své studie formuloval v hlavě při procházkách a po domyšlení je zapsal, aniž by pak musel něco výrazněji měnit (Isačenko 2015), učitel obklopovaný a vyhledávaný talenty, milovaný a zachraňovaný přáteli¹³ a nesnášený oponenty měl bohaté mezinárodní zkušenosti: byl stipendistou v Paříži a Praze, pracovníkem na vídeňské, lublaňské, bratislavské či olomoucké univerzitě, v české a berlínské akademii věd (jako člen-korespondent), na University of California v Los Angeles a v Klagenfurtu, vedoucím mnohých kateder a pracovišť, členem Pražského lingvistického kroužku a spoluzakladatelem Bratislavského lingvistického kroužku. Coby emigrant už v dětském a mladickém věku putoval přes Bulharsko a Jugoslávii do Rakouska, krátce se dostal do Německa (gymnázium ve Schwedtu nad Odrou, Isaatschenko 2003: 143), po anšlusu Rakouska jako antifašista¹⁴ prchal se svou rodinou do Jugoslávie, pak před Němci na titovské Slovensko, další osud ho zavál do české části Českosloven-

/7/ ABS, sbírka *Svazky tajných spolupracovníků*, arch. č. TS-321745 MV, fol. 23a.

/8/ Zálubu v rybaření, stejně jako např. vypravěčský a kuchařský talent, podědil po svém otci, srov. Issatschenko (2003: 108–110), Kühnelt-Leddihn (2003: 149).

/9/ Toto vyznání uvádí i slovenské dokumenty z 17. 9. a 24. 9. 1941 (Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Slovenský národný archív, fond *Ústredňa štátnej bezpečnosti*, sign. 209-409-58, fol. 7a, 9a).

/10/ Nejednou přivedl např. pěti svých univerzitních studentů k sobě večer domů manželce, jíž sdělil, jak vzpomínal L. Ďurovič (2004: 340): „Вот тебе пять голодных студентов, давай корми их!“

/11/ Damborský (1996: 72) s odkazem na L. Ďuroviče.

/12/ Slovy jeho dcery (Kühnelt-Leddihn 2003: 149).

/13/ Například slovenské občanství v roce 1943 mu pomohl zajistit prof. L. Novák a další (ABS, sbírka *Svazky tajných spolupracovníků*, arch. č. TS-321745 MV, fol. 22a). Ale ne všechny vzpomínky na Isačenka jsou pozitivní. Rusista prof. R. Zahradka v pamětech vzpomíná, jak mu Isačenkova uvítací věta ve druhé půlce 50. let o specialistovi na sovětskou literaturu na mnoho let zkomplikovala život na olomoucké katedře, kterou Isačenko vedl: „I z jiných příležitostí jsem pochopil, že to byl jeho způsob vládnutí, vrážet mezi lidi klín“ (Zahradka 2011: 105).

/14/ Stabílní zaměstnání Isačenkovi zajistil roku 1937 státní tajemník kancléře K. Schuschnigga Guido Zernatto (Isačenko 2015), jenž sám musel po anšlusu Rakouska uprchnout.

ska, do NDR, USA a nakonec do Rakouska.¹⁵ Zemřel v Klagenfurtu jednoho jarního rána roku 1978, následující den poté, co se slavnostně rozloučil s klagenfurtskou univerzitou (Worth 1979: 363). Isačenkovy osudy by vydaly na dobrodružný román – on sám bohužel popsal, a velmi poutavě, jen své dětství, viz Issatschenko 2003 – z jeho životního příběhu zde chceme přiblížit jen jednu dílčí kapitolu: potýkání s komunistickou StB v Československu.

Cílem tohoto příspěvku je představit Isačenkovu osobnost prostřednictvím zachovaných dokumentů v archivech StB, kontextualizovat je a na jeho případu dokumentovat neblahé ingerence totalitních režimů do vědeckého života a života vědců na Slovensku a v českých zemích.

1 SVAZKY STB A ÚSKALÍ JEJICH VÝZKUMU

Chceme zdůraznit tři aspekty: za prvé, snažíme se dbát zásady formulované historikem Prokopem Tomkem, totiž že historické události zachycené v archivech StB se nesmí „vytrhávat z dobových souvislostí, ošidné je hodnotit z dnešního hlediska morálku a jednání lidí, kteří žili ve zcela jiných společenských podmínkách“ (Tomek 2005: 210). Za druhé, soudíme, že výzkum archivů StB je i dnes jedním z úkolů při sestavování dějin vědy – v našem případě jazykovědné bohemistiky, slavistiky a obecné lingvistiky – na našem území, nejen kvůli pohnuté historii, ale také proto, že mechanismy moci jsou trvale podobné a že totalitní režimy, založené konstantně na lži, násilí a nenávisti, nejsou výhradně záležitostí minulosti. Navíc připomeňme, že „do Československa na rozdíl od okolních států nebyl komunistický režim importován na sovětských tancích, nýbrž že si jej rozhodující většina československé veřejnosti zvolila dobrovolně, a to hned dvakrát – poprvé v parlamentních volbách v roce 1946 a podruhé v průběhu státního převratu v únoru 1948“ (Pernes 2012: 126). Konečně za třetí, svazky StB jsou dokumenty *sui generis*, tj. nelze je samozřejmě absolutizovat jako zcela spolehlivý historický pramen, ale je třeba k nim přistupovat jako k velmi svéráznému a specifickému svědectví z perspektivy monstrózní bezpečnostní mašinerie diktatury, svědectví určenému *pro foro interno*.

Isačenkův případ ukazuje na jeden z *modů operandi* ohrožených intelektuálních elit s masivním represivním aparátem totalitního státu. Stačí uvést, že roku 1953 vzrostl počet pracovníků StB odhadem na třináct tisíc,¹⁶ přičemž v předmnichovském období vykonávala činnost zhruba srovnatelnou asi pě-

/15/ Základní práce k Isačenkově biografii: Bláha (2008), Eliáš – Matejko (2011), Kuzminova (2016), srov. též Damborský (1996).

/16/ K 30. 9. 1953 uvádí Dvořáková (2007: 252) počet 11 146 estébáků. Jakou měli pověst, zachytil v deníkových zápiscích spisovatel Čestmír Jeřábek (2000: 173; odstraňujeme zvýraznění): „8. června 1952 Do jednoho uprázdněného bytu v našem domě se přistěhoval gestapák (člen STB, tj. státní tajné bezpečnostní služby; ale říká se mu ‚gestapák‘). Nervosa mezi nájemníky.“

tistovka zaměstnanců, tj. 3,8 % stavu, a vedle toho jen do konce roku 1968 přesáhl celkový počet spolupracovníků StB, kteří prošli její sítí, číslo 150 000.¹⁷ Byly to krom jiných právě intelektuální elity, které režim mohly nebezpečně podřývat, a českoslovenští komunisté se snad proto vyznačovali ostentativním pohrdáním univerzitami, až tak intenzivním, že v raných padesátých letech „překvapilo dokonce i ty sovětské představitele, kteří Československo navštívili“ (Connolly 2008: 425). Podle ekonoma P. J. D. Wilese tak bylo Československo „jedinou komunistickou zemí, které vládne skutečný proletariát s opravdovou vírou, že komunisté musí favorizovat přímo manuálně pracujícího dělníka“ (ibid.). Právě vědci a inteligence byli v očích komunistů nejvíce ohroženi ideologickou diverzí a to „zameriavalo činnosť ŠtB predovšetkým do radov inteligencie“ (Pešek 2000: 19), a proto také z příslušníků inteligence pocházelo zřejmě relativně nejvíce spolupracovníků StB (tamtéž, s. 27). Například podíl tajných spolupracovníků z členů inteligence vedených u krajské správy kontrarozvědky v Bratislavě přesahoval na konci roku 1955 dvě třetiny celkového počtu (srov. Kinčok 2008: 44). Podobně se intenzivní zájem o rekrutování tajných spolupracovníků z řad elit projevoval například u Bezpieky, polské obdoby StB, takže třeba k roku 1975 mělo téměř 40 % jejich tajných spolupracovníků vysokoškolské vzdělání, zatímco v celé polské populaci ho mělo jen 4 % obyvatel (Dudek – Paczkowski 2005: 261).

2 SVAZEK SPOLUPRACOVNÍKA LUBORA

Jméno A. V. Isačenka se v archivech StB objevuje na více místech. Některé materiály byly však skartovány, takže mozaika je dnes neúplná. Tak byl zničen například osobní svazek č. 3662 MV (registrovaný jako svazek 2 pod III. správou, tj. vnitřním zpravodajstvím),¹⁸ a to bez uvedení data, ke svazku se nicméně dochoval návrh na skartaci s datem 6. 1. 1960. Píše se v něm, že osobní svazek byl založen 24. 9. 1954 krajskou správou ministerstva vnitra v Bratislavě jako akce „Vědec“, a to pro „styky s cizinou, a tím podezření ze spolupráce s anglickou zpravodajskou službou a pro podezření ze spolupráce s Němci v době okupace“.¹⁹ K 31. srpnu toho roku bylo StB rozpracová-

/17/ Kaplan (1999: 12); Koudelka (1993: 62).

/18/ Svazek obsahoval také agenturně-operativní materiály k Isačenkově osobě, a to podle svědectví v ABS, sbírka *Svazky tajných spolupracovníků*, arch. č. TS-321745 MV, fol. 23a. III. správa „se zaměřovala na „vnitřního nepřítele“ – skutečné a domnělé odpůrce komunistického režimu“, viz Sivoš (2017: 98).

/19/ *Sbírka návrhů a rozhodnutí skartačních komisí*, návrh na skartaci svazku arch. č. 366(2) MV, s. 1. Isačenko byl naopak bezpečnostními orgány podezírán jako politicky nespolehlivý, jak svědčí tajný dokument adresovaný Staatliche Sicherheitszentrale z 21. 2. 1942, v němž se píše, že proti Isačenkovi a jeho manželce „neuerdings der Verdacht der politischen Unverlässlichkeit aufgekomen ist“, a podobně už v dokumentu z 4. 7. 1941 čteme, že proti Isačenkovi „ist der Verdacht der politischen Unverlässlichkeit aufgekomen“ (Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Slo-

váno na padesát tisíc osob, to znamená čtyřiapůlkrát více než na konci roku 1951, a mezi lety 1951 a 1968 činil celkový počet rozpracovávaných osob na 125 000 (Koudelka 1993: 67, 78). K podezírání Isačenka ze spolupráce s Angličany se ještě vrátíme; pokud jde o druhé zmíněné podezření, „obvinění, že by v době okupace spolupracoval s Němci, nemohlo být potvrzeno, podkladem k tomu bylo vyjádření prof. [Jána] STANISLAVA²⁰ a jejich vzájemná rivalita na filozofické fakultě v Bratislavě“.²¹ Svazek byl 30. 9. 1955 uložen III. správou ministerstva vnitra na pět roků do archivu²² (v protokolu je uvedeno datum uložení 29. 12. 1957).²³ V návrhu na skartaci z roku 1960 se dále píše: „V osobním svazku se nacházejí vesměs nekonkrétní poznatky z let 1948–51, a to ještě mnoho opisů, výpisů, fotokopí a spisového materiálu blíže neurčeného [...] Ani ke stykům ISAČENKA nejsou ve svazku Stb poznatky.“²⁴

venský národní archiv, fond *Ústredňa štátnej bezpečnosti*, sign. 209-409-58, fol. 6a, 8a). A ještě 4. 11. 1943 přísně tajný dokument o Isačenkovi praví: „Staatspolitisch sind seine Verhältnisse sehr verworren“. Dále pak podává svědectví o udělení občanství: „Nach dem Zerfall des jugoslawischen Staates im Jahre 1941 entging Izačenko wieder dem deutschen Zugriff, indem er sich für die Pressburger Universität gewinnen liess. Hier glaubte er, dem gefährlichen Zustand am besten so ein Ende zu bereiten, dass er slowakischer Staatsbürger wurde. Von diesem Staatenwechsel machte Izačenko den massgebenden deutschen Stellen keine Meldung. Erst durch Zufall erfuhr die Deutsche Gesandtschaft davon. Bis heute ist bezüglich seiner Staatsbürgerschaft von massgebender deutscher Seite aus noch keine Entscheidung getroffen worden. Izačenko ist der Slawist auf der Pressburger Universität, nach dem der Russe Pogorelov vergreist, Stanislaw schwer lenkbar und Novak ein Fantast ist“ (Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Slovenský národní archiv, fond *Zbierka písomností Slovenskej republiky*, sign. S-47-39, fol. 1a). K Isačenkovu příchodu do Bratislavy ještě poznamenejme, že v archivu bratislavské univerzity se dochovala žádost J. Stanislava, tehdy ředitele Slovanského semináře, z října 1941, aby Isačenko mohl suplovat tři hodiny přednášek a dvě hodiny seminárních cvičení, avšak Ministerstvo školstva a národnej osvety předběžně návrhu nevyhovělo, neboť podle slovanského velvyslanectví v Berlíně byly proti německé úřady (Bratislava, Registrátúrne stredisko Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, osobní spis Alexander V. Isačenko, bez signatury; za sdělení děkuji M. Grófově z Archivu Univerzity Komenského v Bratislavě – soukromá komunikace e-mailem dne 10. 4. 2018).

/20/ O problematice povaze J. Stanislava viz např. Chromý – Lehečková (eds.) (2007: 166).

/21/ ABS, *Sbírka návrhů a rozhodnutí skartačních komisí*, návrh na skartaci svazku arch. č. 366(2) MV, s. 2. Podezření Isačenka ze styku s fašisty se objevilo i v jiném spise, v rámci vyšetřování Oskara Valáška a spol. (příslušníků StB), jejichž vykonstruovaný monstrproces proběhl v prosinci 1953. Při vyšetřování vypovídala, očividně bez hlubší či přímé znalosti, jistá K. Lazarová o bývalé Isačenkově manželce, roz. Trubecké (Isačenko se rozvedl a podruhé oženil v roce 1949). Ta se „přistěhovala na Slovensko do Bratislavy v letech [sic] 1941, a to se svým manželem Dr. Alexejem [sic] ISAČENKO z Jihoslavie. [...] Jmenovaný se stýkal jen s fašistickou společností jak s představiteli vlády“ (ABS, sbírka *Zvláštní vyšetřovací spisy (ZV)*, arch. č. ZV-113 MV, podsvazek č. 26, fol. 71a). V poznámce k údajnému zločinu Isačenka bylo připisáno: „nezjištěno“ (ABS, sbírka *Zvláštní vyšetřovací spisy (ZV)*, arch. č. ZV-113 MV, kontrolní listy, nefoliováno). Ve skutečnosti byl Isačenko na konci války zatčen a vězněn na základě pravdivého udání, že předává zprávy odbojovým skupinám, jak vzpomíná jeho dcera (Kühnelt-Leddihn 2003: 146, srov. Isačenko 2015), konkrétně šlo o ruské partyzány v okolí Trenčína (Obertová 2007: 12).

/22/ ABS, *Sbírka návrhů a rozhodnutí skartačních komisí*, návrh na skartaci svazku arch. č. 366(2) MV, s. 2.

/23/ ABS, *Archivní protokol operativních svazků centrálních útvarů MV a KS MV Praha*, s. 35.

/24/ ABS, *Sbírka návrhů a rozhodnutí skartačních komisí*, návrh na skartaci svazku arch. č. 366(2) MV, s. 2.

Dne 6. 12. 1989 byl zničen svazek č. 12941 OV, týkající se A. V. Isačenka; tento svazek byl kategorie VM, tj. volný materiál. V těchto svazcích StB shromažďovala „písemnosti k jednotlivým osobám či skutečnostem, u kterých se jevílo jejich možné budoucí ‚operativní využití‘, avšak typově nešlo tento písemný materiál přiřadit k žádné ze základních kategorií svazkové agendy“.²⁵

Dochovalo se torzo důležitého osobního svazku ze *Sbírký tajných spolupracovníků* s archivním číslem TS-321745 MV, a to na mikrofiši z 80. let. Převádění svazků na mikrofiše se dělo zvláště kvůli kapacitním důvodům a bylo běžné od roku 1984. Jen v letech 1983–1987 bylo plánováno převést na mikrofiše 12 567 190 listů archivovaných svazků z celkového počtu desítek milionů listů, které byly v archivovaných svazcích ministerstva vnitra uloženy... (Tomek 2005: 213) Je třeba upozornit, že judikáty českých soudů neuznávají autenticitu mikrofiší, neboť např. grafologickou analýzou nelze bezpečně prokázat shodnost vlastnoručního písma či podpisu spolupracovníků, protože listinná podoba archiválií není k dispozici. Tak by bylo nutno zvážit mimo jiné také hodnověrnost vlastnoručně psaného slibu spolupráce a slib mlčenlivosti nafilmovaných na mikrofiši, které přinášíme v reprodukci na konci tohoto článku. O jejich autenticitě se proto nevyslovujeme, klademe si za cíl informovat o obsahu dochovaných a nedochovaných svazků.

Osobní svazky tajných spolupracovníků byly podle instrukcí z roku 1954 vedeny jejich řídicími orgány a měly dvě části: první část obsahovala mj. „dokumenty o osobě spolupracovníka, o průběhu vázání, jím podepsaný slib a nově i jeho vlastnoručně psaný životopis [...] Do druhé části svazku byly zakládány dokumenty o kontrole spolupracovníka a vnitřní korespondence jednotlivých útvarů, která se daného spolupracovníka nějak týkala [...] Souběžně s oběma částmi osobního svazku agenta existovala ještě ‚mapa vlastnoručních zpráv spolupracovníka‘, do níž byly zakládány všechny jím předané písemné zprávy“ (Bílek 2015: 13). Vlastnoručně psané zprávy spolupracovníků však byly prvními ničenými materiály při ukládání svazku do archivu či při skartaci (srov. např. Plachý 2011: 54, 63), obvykle se tyto zprávy zachovaly jen ve svazcích ke konkrétním zájmovým osobám, k jednotlivým problematikám apod., ač v podobě „přefiltrované“ přes řídicí důstojníky těchto spolupracovníků (tak například i četné zprávy spolupracovníků o Jakobsonově návštěvě v roce 1957, o jejichž obsahu viz Dittmann 2017).

Nafilmovaný svazek TS-321745 MV, obsahující v první části původně 47 listů, je veden na spolupracovníka s krycím jménem Lubor. Za titulní stranou je fotografie A. V. Isačenka. Na fol. 4a následuje obvyklý seznam dokumentů, které byly v první části svazku, a jejich paginace. Šlo o seznam orgánů, kteří se spolupracovníkem pracovali, seznam osob blízkých styků agenta, dožádání o zavedení svazku, ustanovku, dotazník spolupracovníka,

/25/ Vysvětlivky k evidenčním pomůckám, dostupné na WWW: <<https://www.abscr.cz/prameny-zdroje-podklady/vysvetlivky-k-evidencnim-pomuckam>> [přístup 3. 3. 2018].

životopis, vázací návrh, seznam styků, plán vázání, zprávu o osobním seznámení, žádost o spolupráci, slib mlčenlivosti, zprávu o verbovce, návrh na úlož svazku ad. Část těchto materiálů byla zničena, takže v nafilmované verzi chybí, mj. seznam osob blízkých styků, dotazník spolupracovníka nebo dožádání o předání agenta. K likvidaci dalších částí svazku se ještě vrátíme později. Isačenkovo jméno se okrajově objevuje ještě v dalších archivních materiálech StB.

3 ISAČENKO „NEMÁ Kladný POMĚR KE KSČ, DĚLNICKÉ TRÍDĚ A ANI K SSSR...“

Z údajů v ustanovce ve svazku TS-321745 MV, shrnující operativní informace (Isačenkův původ, dosavadní působení, rodinné poměry, pobyt v Československu, cesty do ciziny apod.), je nejzajímavější údaj o konci války, který trávil od února 1944 v Piešťanech a od prosince 1944 v Trenčíně, ale v „únoru 1945 byl podle udání“ v Trenčíně zatčen Sicherheitsdienstem „a byl převezený do Bratislavy. Z vazby byl propuštěn 1. dubna 1945“.²⁶ Ještě v tomtéž roce měl vstoupit do KSČ, ale legitimaci obdržel prý až v roce 1947 (ibid., fol. 7a). Jeho politická orientace byla hodnocena kladně: „navenek se jmenovaný projevuje jako člověk, který má kladný vztah k SSSR a zemím lidové demokracie“ (ibid.). Dále v témž dokumentu čteme, že jeho rozsáhlé styky zahrnovaly kromě vědců, jako byl např. Ľubomír Ďurovič, také pracovníky anglického, francouzského, italského a jugoslávského konzulátu, další diplomaty a jiné osoby, které bohužel informátoři nedokázali identifikovat. V celkové charakteristice je pak Isačenko popisován jako „typický měšťák“, přičemž práci, již se věnuje, nekoná proto, „že by snad měl kladný postoj k straně a dělnické třídě, ale pracuje proto, že získává peníze“ a je zvyklý žít „na vysoké noze“ (ibid., fol. 8a). Ve vlastním zhodnocení od orgána se píše, že i když je Isačenko členem KSČ, „nemá kladný poměr ke KSČ, dělnické třídě a ani k SSSR [...] Sovětský režim nevyhovoval jeho otci, a tedy ani současný režim nevyhovuje“ Isačenkovi. Ten se „uměl jen přizpůsobit [...] A proto na základě získaných poznatků jmenovaný je rafinovaný člověk a nedá se o něm předpokládat, že má kladný postoj k současnému lidově demokratickému zřízení a k SSSR“ (ibid.). Jako datum strojopisu, který je opisem předlohy, je uvedeno 27. 9. 1955. Ostatně už v jednom hlášení vyhotoveném za Slovenského štátu 25. 3. 1942 čteme, že podle „niektorých náznakov je Dr. Isačenko smýšľenia protikomunistického“.²⁷

/26/ ABS, sbírka *Svazky tajných spolupracovníků*, arch. č. TS-321745 MV, fol. 6a.

/27/ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Slovenský národný archív, fond *Ústredňa štátnej bezpečnosti*, sign. 209-409-58, fol. 5a.

4 NÁVRH NA VÁZÁNÍ A SEZNAMOVACÍ BESEDA

Přes výše popsané negativní zjištění o Isačenkovi předložil zástupce náčelníka šestého odboru třetí správy ministerstva vnitra, tj. vnitřního (politického) zpravodajství, kpt. Antonín Oplištil²⁸ 15. 8. 1955 ohledně A. V. Isačenka „návrh na zavázání ke spolupráci s orgány MV jako agenta“.²⁹ V této souvislosti je vhodné uvést, že orgánové StB postupovali při získávání spolupracovníků často stereotypně, paušálně, mechanicky (Pešek 1999: 56). Návrh byl schválen zástupcem náčelníka III. správy mjr. Josefem Benešem.³⁰ U cíle vázání je uvedeno, že „Isačenko bude používán jako agent do problematiky ruské emigrace s cílem odhalování a rozpracování osob ruské národnosti s bělogvardějskou minulostí, jakož i ostatních ruských emigrantů, kteří z nenávisti proti SSSR opustili svou vlast a [...] pracovali proti SSSR a ČSR...“³¹ Bezpečnostní složky měly dále „agenturním [sic] rozpracováním a kontrolou pošty“ (ibid., fol. 20a) zjištěno, že Isačenko má rozsáhlé styky osobní i písemné, z domácích vědců např. s prof. Leontijem Vasiljevičem Kopeckým (1894–1976), s prof. Ivanem Artemovičem Paňkevychem (1887–1958), jenž byl v té době bezpečnostními orgány rozpracováván kvůli údajné ukrajinsko-nacionalistické činnosti (viz ibid.), s Bohuslavem Ilkem (1902–1988) či Orestem Zilynským (1923–1976). Bezpečnostní orgány si byly vědomy toho, že Isačenko je mimořádně nadaný, je velmi společenský, umí jednat s lidmi,

/28/ Frolík (2002: 404) uvádí podobu příjmení Oplištil. Ten „nebyl jmenován náčelníkem, nýbrž – ač odbor řídil – formálně zastával funkci zástupce náčelníka“ (ibid.). A. Oplištil (1920–1999) působil mezi 1. 4. 1954 a 1. 4. 1955 jako náčelník V. zvláštního odboru ministerstva vnitra, který se zabýval východní emigrací. Ve službách ministerstva vnitra byl od roku 1945, k jeho kariéře viz Koutek (2005: 314).

/29/ ABS, sbírka *Svazky tajných spolupracovníků*, arch. č. TS-321745 MV, fol. 19a. Kategorie spolupracovníků nebyly v 50. letech vymezeny tak přesně jako později. Jako šestý odbor byl do III. správy ministerstva vnitra začleněn v roce 1955 úsek, který se zabýval tzv. východní emigrací, tj. emigranty a reemigranty ze Sovětského svazu (Koudelka 1993: 178), podle dobových směrnic „vede boj proti nepřátelským živlům z řad východní emigrace“ (Frolík 2002: 402), přičemž „[v]liv sovětských poradců na tomto odboru [...] byl i na poměry na ministerstvu vnitra mimořádný“ (Frolík 2002: 404). K tomu připojme, že za vrcholícího stalinismu vytvořili sovětské poradci „paralelní řídicí strukturu“ a jejich vliv byl „mnohdy silnější než ministrů“; jejich počet v Československu byl ještě v letních měsících roku 1953, tj. po Stalinově smrti, navýšen o skoro 200 % a byl snad největší ve vazalských státech: k 28. 8. 1953 u nás bylo jen bezpečnostních poradců 112, kdežto v Polsku 51, v Rumunsku 44, v Bulharsku 35 (Žáček 2017: 59, 40). Přitom už v raných 50. letech se při vyšetřování „všichni opírali o ss. [soudruhy, pozn. R. D.] poradce a [...] přejímali jejich vyšetřovací metody“, jak vypověděl vyšetřovatel StB Bohumil Doubek (Kaplan 2002: 53).

/30/ Šlo o obvyklý postup: podle směrnic k vázání spolupracovníka typu agent musel dát sám náčelník správy ministerstva vnitra, případně jeho zástupce, kdežto pro získání informátorů, tj. nižší kategorie tajných spolupracovníků, stačilo o stupeň nižší schválení (Koudelka 1993: 49). Náčelníkem III. správy byl v té době František Svoboda (1909–1983), od 1. 12. 1955 až do konce února 1963 byl jeho nástupcem Jaroslav Bartoň (1920–1971), srov. Bárta – Kalous – Povolný – Sivoš – Žáček (2017: 187 a 469; heslo Bartoň Jaroslav, autor hesla Milan Bárta; heslo Svoboda, František, autor hesla Milan Bárta).

/31/ ABS, sbírka *Svazky tajných spolupracovníků*, arch. č. TS-321745 MV, fol. 19a–20a.

je respektovanou osobností a zdravotně je v dobré kondici. Hodnocení možného spolupracovníka vyznívá proto velmi pozitivně: „má všechny předpoklady, aby byl dobrým spolupracovníkem“ (ibid., fol. 20a). O tom se ostatně orgánové prý přesvědčili jak při osobním seznámení, tak pomocí agenturního rozpracování. Isačenkova spolehlivost jako spolupracovníka měla být zaručena mj. jeho kariérními ambicemi, přičemž kladně byla hodnocena i jeho politická angažovanost na filozofické fakultě bratislavské univerzity, kde už v r. 1947 údajně působil jako člen výboru závodní organizace Komunistické strany Slovenska, byl zakladatelem a prvním předsedou tamější organizace ROH a zvláště v únoru 1948 se prý osvědčil v boji proti reakci (ibid., fol. 22a). Ačkoli kandidát spolupráce³² Isačenko byl členem strany, požíval prý nadále důvěry ruské emigrace a jeho členství bylo bráno jako existenční nutnost, vcelku je nicméně „možno jeho postoji ke straně důvěřovat, mezi jiným na základě sebekritiky, kterou provedl na vědeckém fóru po opublikování Stalinových prací o jazykovědě“, i když si ještě zcela dobře neosvojil některé zásady člena strany jako např. účast na brigádách (ibid., fol. 23a).

Podle plánu navštívili Isačenka 13. 7. 1955, přesně v den, kdy dostal překládací dekret na olomouckou univerzitu (ibid., fol. 30a), na „seznamovací besedu“ npor. Beran, náčelník oddělení 362 6. odboru III. správy, a npor. Kopal, kteří se vydávali za novináře. Podle jejich raportu slavista „neměl nejmenší tušení, že jednal s pracovníky MV“, a stačilo několik lichotivých poznámek, aby „byl pracovníky MV plně získán“ (ibid., fol. 21a, 23a). Schůzka proběhla u Isačenka doma, velmi poklidně a přátelsky, těsně před jeho odjezdem na dovolenou: „Na zazvonění přišel otevřít sám kandidát, kterého jsme okamžitě poznali podle fotografie. Otevřel do široka dveře, a aniž by se ptal, kdo jsme a [o] co jde, nás zval dále“ (fol. 30a). Návrh údajných novinářů zprostředkovat problémy československé jazykovědy a literární vědy, zejména v oblasti rusistiky a československo-sovětských vztahů, široké čtenářské obci Isačenko nadšeně přivítal, rozhovořil se o svém novém místě v Olomouci, o svých minulých pracích, předvedl aktuální stav práce na druhém dílu slovensko-ruského slovníku, „[ú]plně převzal aktivitu celého jednání, takže jsme se v této chvíli ‚zmohli‘ jen na ‚obdivná‘ konstatování, jak dobře jsme udělali, že jsme přišli právě za ním“, popisují orgánové Beran a Kopal (ibid., fol. 32a). Připravená poznámka o tom, že nejen lingvisté v Praze mají patent na rozum, „přivedla úplně zřejmě kandidáta do vytržení [...] Přímo vyskočil a zase jako prve začal pobíhat okolo své knihovny, vyjmenovávat názvy našich, sovětských, ame-

/32/ V terminologii bezpečnostních složek KTS, tj. kandidát tajné spolupráce; kandidát „ani v případě osobního styku [s StB] nemusel vědět, že jedná s příslušníky StB. Pokud se představil a dále se s nimi stýkal, záleželo jen na něm, zda spolupráci odmítl, nebo se k ní zavázal. V tomto případě byl převeden do kategorie tajného spolupracovníka, to však byla jen menšina případů“ (Churaň a kol. 2000: 169, heslo Kandidát tajné spolupráce). Úspěšnost získání ke spolupráci s StB se v 50. letech pohybovala okolo 20–25 % (Pešek 1999: 58).

rických, holandských, francouzských a jiných zahraničních linguistických a literárních časopisů, které měl přehledně vyrovnány v přihrádkách své knihovny a kterých bylo kolem třiceti. Tyto všechny časopisy on čte, taktosleduje světovou vědu [...] Snášel před nás na hromadu knihu za knihou [...] K vrcholu dospěl celý rozhovor v okamžiku, kdy s. npor. Beran prohlásil, že zná kandidátovu práci „Čo je Eugen Oněgin“ (ibid.). Isačenko tuto práci obhajoval proti kritickým ohlasům a poukazoval na své zásluhy. Když npor. Beran vyslovil zmínku o novém nastudování Čajkovského opery *Evžen Oněgin*, byl to „přímo signál pro kandidáta, který vyskočil ze své židle a začal z knihovny vytahovat různá vydání Puškinova *Oněgina*, dokumentovat citáty z Puškina a různých kritických vydání *Oněgina* pravdivost tvrzení svého starého článku, s knihou v ruce nám začal v originále recitovat Puškinovy verše a vykládat je v duchu svého původního článku“ (ibid., fol. 33a). Pak se Isačenko rozhovořil o svém objevu archivů dokumentujících Puškinův vztah ke Slovensku. „Kdybychom byli dále ještě rozvíjeli rozhovor podle připravených temat k jeho literární činnosti,“ uzavírá zpráva o seznámení s Isačenkem, „nebyli bychom se od kandidáta dostali. V této situaci, která se vyvinula, stačil sebemenší impuls a kandidát se sám rozhovořil na celé hodiny“ (ibid.).³³

Ve zhodnocení návštěvy u Isačenka dva nadporučíci Bezpečnosti píšou, že Isačenko je „vědec-individualista, ryze měšťáckého ražení, který sice přijímá kritiku svých pochybených vědeckých uzávěrů [sic], ale pouze naoko pro veřejnost a vědecký svět [...] je samolibý, rád slyší chválu nebo alespoň cítí zájem o svou osobu...“ (ibid., fol. 34a). Příslušníci si všimli také bytových poměrů: „Zařízení celého bytu i sám dům nesvědčí o nějakém větším zájmu slovenských školských úřadů o ubytování svého jediného rusisty na celé universitě. Dům je barabizna na spadnutí, se strašlivě oprýskanou fasádou a vevnitř popraskanými zdmi a zařízení bytu samotného je staré [...] Vše činí dojem omšelého pohodlí starého měšťáckého světa, jeho zvyků a mravů“ (ibid.). Doporučuje se, aby verbovka proběhla na začátku následujícího školního roku v Olomouci, přičemž „je zřejmé, že kandidát verbovku přijme, zvláště verbovku na ideologickém základě, kdy bude stačit několikrát zdůraznit jeho práci pro naši vědu, jeho význam v našem kulturním životě atd..., zvláště pak, když mu bude předestřeno, že ho potřebujeme. To jsou podle zkušeností z rozhovoru fráze, které přímo otevírají ke kandidátovi cestu“ (ibid., fol. 35a).

/33/ Takovou povahu měl Isačenko i podle vzpomínek své dcery: „Er konnte stundenlang jede Gesellschaft mit Anekdoten, Geschichten [...], Musik und wissenschaftlichen Darstellungen in Bann halten“ (Kühnelt-Leddihn 2003: 149).

5 VERBOVKA

Druhého září 1955 sepsal kpt. Oplištil *Zprávu o verbovce spolupracovníka Lubora*. První krátké setkání s Isačenkem, na němž se Oplištil legitimoval služebním průkazem pracovníka ministerstva vnitra, se konalo 29. 8. 1955 a byla jen domluvena schůzka na následující den. Dne 30. srpna 1955 se u olomouckého hotelu Palace nedaleko fakulty sešel v 17:45 kpt. Oplištil s Isačenkem, odtud jeli na krajskou správu ministerstva vnitra v Olomouci, kde se zdrželi až do půl druhé v noci na 31. 8. 1955 a kde v připravené místnosti byl verbovce přítomen také por. Vajer.³⁴ Podle Oplištilovy zprávy byl Isačenko požádán, aby popsal situaci na univerzitách v Bratislavě a Olomouci, pokračovalo se vlivem mezinárodní a domácí politické situace na vzdělávání, postojem k ruské emigraci, vlastním životopisem, načež byl Isačenko požádán, aby ho vlastnoručně sepsal. Dále Oplištil píše: „Po napsání životopisu jsem s ním navázal opět rozhovor, přičemž jsem mu dal najevo, zda by nám nebyl v naší práci ochoten pomáhat. Na toto reagoval tím, že odpověděl, jak by viděl nějaké větší nedostatky, tyto by ihned hlásil na SNB. Z toho jsem vyšel a sdělil jsem mu, že by bylo lépe, kdyby tyto při jeho cestách do Prahy vždy sdělil mně a že by nám mohl pomoci i v širším měřítku. Při tomto projevil kandidát obavu, zda by na spolupráci se mnou stačil a zda jej tato nebude příliš odpoutávat od jeho vědecké práce. Uvedl však, že zná nepřátelsky zaměřené osoby v Bratislavě, které jsou zkompromitovány již z dob Slovenského státu a že nám dle svých možností v práci pomůže. Diskuse o tomto tematiku trvala asi půl hodiny. Potom napsal kandidát vlastnoruční slib spolupráce s tím, že zprávy bude podepisovat krycím jménem LUBOR.³⁵ Domluvili jsme, že až přijede v měsíci září do Prahy, spojí se se mnou a pohovoříme o dalších úkolech. Poté byla verbovka ukončena a spolupracovníka jsem odvezl do blízkosti jeho bydliště.“³⁶ Zpráva o verbovce obsahuje seznam dalších úkolů spolupracovníka Lubora: „1. Spolupracovník napíše vlastnoručně a sám charakteristiky nepřátelsky zaměřených osob, o kterých mluvil při verbovce. 2. V další spolupráci mu prozatím ponechám vlastní iniciativu – to znamená, že mu nebudu pro začátek dávat konkrétní úkoly. 3. Kontrola bude provedena v bydlišti spolupracovníkem LIPTAKEM a v zaměstnání spolupracovníkem JAROSLAVEM“ (ibid.). Jak je patrné, StB měla na univerzitě spolupracovníky, kteří mohli hodnověrnost „nováčků“ nezávisle prověřit. Nebylo tomu jinak ani v pozdějších letech: ještě na pře-

/34/ Podle směrnic k agenturní práci z roku 1954 se měl vázacího pohovoru kromě řídicího orgánu účastnit náčelník nebo jiný pověřený zpravodajec, a to v „případech zvláštní důležitosti“ (Bílek 2015: 8).

/35/ Od roku 1954 byla praxe taková, že krycí jméno si spolupracovník volil sám, jen pokud odmítl, určil krycí jméno jeho řídicí orgán, viz Bílek (2015: 12).

/36/ ABS, sbírka *Svazky tajných spolupracovníků*, arch. č. TS-321745 MV, fol. 39a.

lomu 70. a 80. let bylo takových spolupracovníků na Univerzitě Palackého jen mezi pedagogy na dvě desítky (Urbášek 2013: 119).

Jenže verbovka možná probíhala trochu jinak a nešlo jen o jakýsi pohodový rozhovor, trvající více než sedm hodin.³⁷ Když byla s Isačenkem uskutečněna schůzka iniciovaná orgány ministerstva vnitra v dubnu 1957, o níž se ještě zmíníme, vyjádřil Isačenko po ujištění o svém kladném poměru k lidovědemokratickému zřízení v souvislosti s možným nepovolením jeho plánované zahraniční cesty domněnku, že „orgánové MV shromažďovali na něho materiál, neví však, jakého druhu. Uváděl, že když byl vázán, že mu příslušník MV ukazoval celou kupu materiálu a uváděl, že to je o něm“.³⁸ V úvahu je třeba vzít také Isačenkovu vnitřní zranitelnost, o níž svědčí vzpomínky jeho dcery („[e]r war sehr empfindlich und verletzbar“ – Kühnelt-Ledihn 2003: 147).

V polovině 50. let dosáhla každopádně StB svého „[m]ocenského vrcholu“ (Schovánek 2005: 30) a rok 1955 znamenal jeden z vrcholů i z hlediska počtu spolupracovníků StB. Jejich počet se proti polovině roku 1954 zvýšil o 60 % na téměř třicet osm tisíc (porovnejme: gestapo mělo na začátku druhé světové války asi čtyřicet tisíc agentů na osmdesát milionů Němců)³⁹ a do roku 1968 známe jen tři roky, v nichž byl počet spolupracovníků StB vyšší (Kaplan 1999: 52–53). Tzv. nový kurs strany, jenž byl vyhlášen v září 1953, se ještě v roce 1955 „rozsahu činnosti Státní bezpečnosti nijak podstatně nedotkl“ (Koudelka 1993: 171). Tlak na nárůst počtu tajných spolupracovníků pomohl plnit novou úlohu StB po odklonu od sériové produkce monstrprocesů: v letech 1954–1957 se totiž „rodila její nová role úplného dohledu, dohlížitele na společnost“ (Kaplan 1999: 80). Ovšem důležitost spolupracovníků byla vyzdvihována hned v „zakladatelském období“: například začátkem dubna 1949 označil agenturní síť za ústřední pilíř práce StB Ivo Milén, zástupce velitele StB (Pešek 1999: 55) a později popravený velitel StB Osvald Závodský v prosinci 1950 na pracovní poradě všech krajských velitelů zdůrazňoval: „Není důležitějšího a významnějšího úkolu v StB než budování agentury [...] je to nejdůležitější a také nejvýznačnější zbraň StB“ (ibid.). Podobné výroky zazněly od vedení ministerstva vnitra i na konci roku 1951 (Blažek – Žáček 2005: 126) a jako hlavní zbraň proti nepříteli charakterizoval agenturní síť v roce 1954 také ministr Rudolf Barák (Kinčok 2008: 43). Stejně tak tomu

/37/ Pro srovnání: po šestihodinovém „pohovoru“ byl podle zprávy z verbovky získán v roce 1951 ke spolupráci i později známý duchovní P. Jiří Reinsberg, který o ni ovšem následně „nejevil [...] vůbec zájem, jeho zprávy byly obecného charakteru, málo konkrétní. Vymlouval se na to, že nemá nikam žádné kontakty, nepronikne nikam do prostředí a nemá možnosti pro plnění zadaných úkolů“ – následujícího roku na jaře musel být proto svazek uložen do archivu; krom toho Reinsberg nikdy nepřiznal ani dřívější protistátní činnost a i při šestihodinové verbovce byl výsledek stejný: „opět se nepřiznal“ (ABS, sbírka *Archivní protokol operativních svazků centrálních útvarů MV a KS MV Praha*, arch. č. KR-819519 MV, fol. 102a).

/38/ ABS, *Ústředna Státní bezpečnosti*, sign. 740-2, fol. 107a.

/39/ Podle historika Igora Lukeše (2015: 114).

bylo například u východoněmecké Stasi (Gieseke 2005: 198) nebo u polské Bezpieky (Dudek – Paczkowski 2005: 259).

6 ISAČENKO „JAKO AGENT MV NEMÁ ZATÍM PŘEDPOKLADY DALŠÍ SPOLUPRÁCE“

Čtvrtým dubnem 1956 je datován návrh převést Isačenkův osobní svazek s registračním číslem 3757 z Prahy na krajskou správu ministerstva vnitra do Olomouce. Píše se v něm: „Prof. ISAČENKO Alexander byl vázán ke spolupráci orgány MV dne 30. srpna 1955 s. kpt. OPLIŠTILEM, por. VAJEREM, na základě vlasteneckých pohnutek jako ideologický spolupracovník. Pracuje pod krycím jménem ‚LUBOR‘ [...] Schůzky s agentem ‚LUBOREM‘ byly doposud závislé na jeho služebních cestách do Prahy, které se v poslední době omezily natolik, že se uskutečnily průměrně 3 schůzky za dva měsíce. Jelikož ‚LUBOR‘ je nyní zaměstnán na filologické fakultě v Olomouci, bylo [...] projednáno v rámci služební cesty s krajským náčelníkem a náčelníkem tamního 3. odboru⁴⁰ jeho převzetí k dalšímu řízení. Uvedení soudruzi byli podrobně informováni o osobě ‚LUBORA‘ a projednána otázka jeho dalšího využití jako spolupracovníka i otázka jeho další prověrky.“⁴¹

Jenže další spolupráci Lubor odmítl: „Po předání svazku [do Olomouce] ‚LUBOR‘ zásadně odmítl spolupracovat s orgány MV v Olomouci s odůvodněním, že v Olomouci mezi místními obyvateli je velmi dobře znám, jakož i pracovníci tamní státní bezpečnosti, a byl by proto na veřejnosti brzy dekonspirován“ (ibid., fol. 43a). Obava z případné dekonspirace byla zřejmě opodstatněná, vždyť třeba později byl jeden příslušník StB dozorující Univerzitu Palackého, František Zatloukal, mezi širokou akademickou obcí dobře znám a zván přezdívkou Franta-Rybí oko (Urbášek 2013: 119), sám si říkal Franta primitiv (Bieberle 2010: 91). Na schůzce v Praze dne 26. 10. 1956, která měla ujasnit další spolupráci, Lubor „v podstatě řekl, že spolupráce s orgány MV v Olomouci u něho vůbec nepřichází v úvahu [...] a že vůbec charakter spolupráce mu dosud není jasný, neboť sám již při prvním styku se s. OPLIŠTILEM /při verbovce/ výslovně zdůraznil, že svojí vědeckou prací je značně zaneprázdněn, a bude nám proto velmi špatným pomocníkem a že sám neví, v čem by nám mohl pomoci. Ve styku s námi že nás může informovat pouze o skutečnostech, které jsou mu známy z minulosti. Dále řekl, že i sebemenší požadavky, které bychom na něho kladli a které by mu zabíraly i minimální čas, by nám nemohl plnit v důsledku svého zaneprázdnění při jeho vědecké

/40/ III. odborem krajské správy ministerstva vnitra byla politická kontrarozvědka (Žáček 2005: ix), jejímž protivníkem byl „vnitřní nepřítel“ (Frolík 2002: 462).

/41/ ABS, sbírka *Svazky tajných spolupracovníků*, arch. č. TS-321745 MV, fol. 40a-41a. Způsob předání odpovídá obvyklému postupu, srov. Žáček (2001: 46–47).

práci [...] Závěrem ‚LUBOR‘ zásadně spolupráci se mnou neodmítal, ovšem znovu podotkl, že za těchto okolností nám v ničem nebude moci pomoci“ (ibid., fol. 44a). Bylo proto dohodnuto vzájemnou spolupráci přerušit, přičemž pokud bude potřeba, bude ho operativní pracovník por. Jindřich Steklý sám kontaktovat.

Por. Steklý podal toho dne, 26. 10. 1956, návrh na uložení Luborova svazku na 10 let, neboť shledal, že „A. V. Isačenko jako agent MV nemá zatím předpoklady další spolupráce“ (ibid., fol. 45a). Jen toho roku bylo do archivu ministerstva vnitra uloženo celkem 19 951 svazků tajných spolupracovníků (Koudelka 1993: 61), ten rok totiž proběhla velká prověrka spolupracovníků hodnotící jejich perspektivnost (Bílek 2015: 17). O osm let později, 15. 6. 1964, je formulován rukopisný návrh opatření, co se má se svazkem dít dál: „Vzhledem k tomu, že svazek obsahuje řadu důležitých poznatků, doporučujeme jej ponechat na dobu 10 let v archivu MV. Svazek VZ [vlastnoručních zpráv spolupracovníka, pozn. R. D.] doporučujeme zničit“ (ibid., fol. 45b).⁴² Doba 10 let archivace odpovídá době u významnějších svazků (Churaň a kol. 2000: 343, heslo *Svazky mrtvé*). Zničení vlastnoručních zpráv spolupracovníka (lidově „udání“) odpovídá zcela běžné praxi při ukládání svazků do archivu, jak jsme se zmínili už výše (Tomek 2005: 212). Jako tzv. materiál trvalé hodnoty⁴³ zůstal ve spise závazek spolupráce a slib mlčenlivosti, což odpovídá získávání agentů v té době: podle směrnice z roku 1954 týkající se agenturní práce „se od nově zavázaného agenta přijímal jím vlastnoručně napsaný závazek o spolupráci [...] Když byl získán bez kompromitujícího materiálu, měl se od něho přijmout slib, prokazující ‚dobrovolnou spolupráci‘ a slib o zachování tajemství o spolupráci“ (Koudelka 1993: 49).

Zničení vlastnoručních zpráv roku 1964 potvrzuje rozhodnutí skartační komise, již vedl mjr. Žák, datované 30. 11. 1983. To nařizuje ponechat svazek TS-321745 MV, vedený na A. V. Isačenka, natrvalo, ale zničit některé jeho další části. Shrnuje, že Isačenko „byl získán ke spolupráci v r. 1955 [...] na ideologickém podkladě“, že „byl vázán do problematiky rozpracování býv. bělogvardějců“,⁴⁴ ale že „spolupráce nepřinesla žádaných výsledků“, neboť po předání do Olomouce „odmítal spolupracovat, neboť se bál dekonspirace“, ta však zjištěna nebyla. Dále se uvádí: „Schůzky byly konány v restauracích. Neabsolvoval speciální školení ani nebyl seznámen s operativní technikou [...] Výlohy nejsou ve svazku uvedeny.“⁴⁵

/42/ Srov. též ABS, *Protokol map vlastnoručních zpráv a pracovních svazků spolupracovníků*, s. 111.

/43/ Materiál trvalé hodnoty (MTH) představovaly dokumenty nejvyšší hodnoty ze svazku, vyjímaly se např. před skartací a uchovávaly ve fyzické podobě nebo byly nafilmovány.

/44/ Ještě v roce 1959 pracovalo v této „problematic“ pro StB čtyřiašedesát tajných spolupracovníků (Koudelka 1993: 55).

/45/ Všechny citace v tomto odstavci jsou z ABS, sbírka *Svazky tajných spolupracovníků*, arch. č. TS-321745 MV, fol. 47a.

7 ISAČENKO A AKCE BOR Z ROKU 1957

Příležitost pro reaktivaci spolupráce přišla zanedlouho, brzy po tzv. maďarských událostech, které se odehrály na podzim 1956. K tomuto roku „střední Evropa od Baltu až po Jadran zpochybňovala budování socialismu podle moskevských direktiv. Jen Československo bylo v této neklidné době oázou klidu a pořádku a jeho občané ve své většině spontánně vyjadřovali podporu politice Komunistické strany Československa a spojenectví se Sovětským svazem nezpochybňovali ani náznakem“ (Pernes 2012: 117). Hned na jaře roku dalšího, 26. 3. 1957, si zmíněný Isačenkův svazek prostudoval npor. Jaromír Pátík, důležitý orgán politické kontrarozvědky v akci Bor, tj. akci sledující Romana Jakobsona při jeho návštěvách Československa toho roku. Isačenko byl totiž identifikován jako jeden ze styků objektu (R. Jakobsona). Svazek vedený na Jakobsona se zachoval v úplnosti v Archivu bezpečnostních složek.⁴⁶

Zpráva z 12. 3. 1957, uložená ve svazku akce Bor, oznamuje, že už 8. 3. „bylo provedeno kontaktování býv. spolupracovníka III. správy MV“ Isačenka por. Jindřichem Steklým a npor. Jaromírem Pátíkem, přičemž cílem bylo „zjistit jeho poměr k Romanu JAKOBSONOVI při jeho návštěvě v ČSR“ při příležitosti zasedání mezinárodního komitétu slavistů v lednu 1957 a „ověřit možnost jeho využití jako spolupracovníka při rozpracovávání styků JAKOBSONA v ČSR a odhalení jeho trestné činnosti v ČSR“.⁴⁷ Schůzka se konala na olomoucké univerzitě po telefonické domluvě pod záminkou, aby Isačenko pomohl s dohledem na zájezd do NDR, čítající na pětadvacet studentů a akademických pracovníků. „Po jeho souhlasu mu bylo podrobně vysvětleno, jak si jeho pomoc představujeme – plnit úlohu vychovatele ve zvýšené míře i na zájezdu, případné styky s podezřelými osobami aby na zájezdu sledoval, bude-li to vyžadovat nutnost, aby upozornil vedoucího výpravy, a pak nám po skončení cesty podal zprávu“ (ibid., fol. 101a–102a). Zároveň byla výprava zajištěna „spolehlivým pracovníkem, který prověří pravdivost zpráv ISAČENKA“ (ibid., fol. 102a).

Skutečným cílem schůzky bylo však zjistit informace o Jakobsonovi, což Isačenko zřejmě prohlédl: „Po projednání uvedeného úkolu, který ochotně přislíbil splnit, byl ISAČENKO v dalším hovoru dotázán, zda jezdí do Prahy a kde bychom se mohli případně sejít po jeho návratu z NDR“ (ibid.). Isačenko uvedl, že v Praze byl naposledy na přelomu ledna a února, a „sám začal hovořit o americkém delegátu“ na setkání mezinárodního komitétu slavistů Jakobsonovi, jehož účast byla „úplnou sensací“ (obě citace tamtéž). Odsoudil způsob, jakým „až malicherným způsobem se [Jakobson] vypořá-

/46/ K akci Bor viz naposledy Dittmann (2017).

/47/ ABS, Ústředna Státní bezpečnosti, sign. 740-2, fol. 101a.

dal s mladým čsl. vědcem [P. Sgallem, pozn. R. D.], který v dřívější době se snažil vyvracet v tisku JAKOBSONOVY theorie“; Jakobson je prý „věčný Žid“, který dělá vědu „jen pro svou slávu“, na druhé straně Jakobsona hájil, že by se u něho dalo předpokládat světonázorové „stanovisko z platformy marx-leninismu“, přičemž „[s]právný marxistický výklad jazykovědy dnes není ještě přesně formulován [...] Stalinovy poučky prý však také nelze brát jako dogma, jak bylo zpočátku nesprávně chápáno, a proto správný marxistický názor na jazykovědu se teprve pomalu vytváří krůček po krůčku“ (ibid., fol. 103a). Isačenko byl potom „dotazován i na ostatní členy zahraniční delegace, o kterých též pak podrobně vyprávěl“ (ibid., fol. 104a), např. o A. Mazonovi (údajně zarytém nepříteli SSSR), A. Beličovi (jenž „ochotně sloužil každému režimu“ /ibid./), dále o C. van Schooneveldovi a E. Hillové (prý bývalé bělogvardějce a zapřisáhlé odpůrkyni SSSR), kteří oba byli přes maďarské události k účasti získáni Jakobsonem. Orgánové ministerstva vnitra na Isačenkových výpovědích shledali, že „se snažil dělat dobrý dojem“, ale zaregistrovali i rozpory v informacích o Jakobsonovi, neboť neuvedl, že při rozhovoru s ním byl Jakobson „ostře [...] zaměřen proti stalinismu“ (ibid.), což jim bylo známo od velmi aktivního spolupracovníka s krycím jménem Blíska, jenž mluvil s Isačenkovou dcerou.⁴⁸

Druhá schůzka kontrarozvědčíků Steklého a Pátíka s Isačenkem kvůli akci Bor následovala 15. 4. 1957 a konala se opět v Isačenkově pracovně na olomoucké univerzitě. Zpráva o schůzce nese datum 24. 4. 1957, přičemž „[ú]čelem schůzky bylo udržet styk s ISAČENKEM, aby podal zprávu o splnění úkolu při cestě do NDR, pověřit jej dalším drobným úkolem a vytvářet předpoklady k jeho úkolování přímo k ROMANU JAKOBSONOVI. Tohoto úkolu bylo dosaženo“.⁴⁹ Na počátku schůzky podal Isačenko „podrobnou zprávu o cestě studentské delegace do NDR“, avšak „[p]ravdivost jeho údajů bude prověřena od dalších informátorů, kterými byla výprava obsazena“ (ibid.). Rozhovor však směřoval opět k Jakobsonovi. Podle Isačenka Jakobson „není ve službách americké rozvědky [...] k tomu by se nikdy nesnížil. JAKOBSON je prý sice ‚věčný Žid‘, má také své osobní chyby, velikašství,

/48/ Spolupracovník Blíska informoval podle zprávy (č. 472) z 6. 3. 1957: „Tak napr. si [Jakobson] robil žarty z toho, že štrukturalismus bol označený za formalismus a že to vyhlasovali za idealizmus. JAKOBSON robil neustále narážky na to, že je to zvyšok stalinizmu a že azda už toľko ‚čertov rohatých‘ už nevidíme. [...] V Olomouci bol [Jakobson] hosťom Alexandra ISAČENKU. Jeho dcera mi rozprávala, že Roman bol veľmi vtipný, ostro protistalinský a že veľmi pochvalne hovoril o terajšej sovietskej slavistike.“ Viz ABS, *Ústředna Státní bezpečnosti* (305), arch. č. 740-2, fol. 111a. Za úkol od svého řídícího důstojníka pak Blíska dostal, aby se spojil s Isačenkovou dcerou a zjistil od ní podrobnosti o Jakobsonově návštěvě u jejího otce. Tento úkol asi Blíska splnil, neboť v jiné zprávě (č. 517) hlásil dne 3. 7. 1957, že absolvoval dva delší rozhovory s V. Isačenkovou, z nichž se dozvěděl, že Isačenko udržuje písemný styk s Jakobsonem, že se mají sejít na slavistickém kongrese v Moskvě a že v Olomouci Jakobson navázal nové známosti. Za úkol pak Blíska dostal, aby se i nadále s Isačenkovou dcerou stýkal a vytěžoval ji ke styku jejího otce s R. Jakobsonem (viz ABS, *Ústředna Státní bezpečnosti*, sign. 740-2, fol. 108a).

/49/ ABS, *Ústředna Státní bezpečnosti*, sign. 740-2, fol. 105a.

ješitnost, je však stále velký vědec, všeobecně uznávaný“ (ibid., fol. 106a). Jeho návštěva, vnímaná zprvu jako senzace, už opadáva jako reklama. Podle Isačenka navštívil Jakobson r. 1956 Moskvu, dokonce i dům, kde před odjezdem do Československa bydlel, a údajně odmítl nabídku vrátit se do Sovětského svazu. Isačenko „připouští možnost nepřátelské činnosti u manželky JAKOBSONA, o které tvrdí, že se úplně odrodila a nemá prý nic společného s českým národem“.⁵⁰ Isačenko, jak stojí ve zprávě, usiloval o to, dostat se na konferenci do Osla.⁵¹ Na závěr schůzky bylo domluveno, „že bude asi za měsíc znovu vyhledán orgány MV, kterým pak sdělí výsledek korespondence s jeho přítelem v Anglii k ANDREJEVOVI“⁵² (když na něho byl při schůzce dotazován, nabídl Isačenko, že jeho adresu může získat přes svého známého v Anglii). K opatřením po schůzce si npor. Pátík napsal: „1. V květnu uskutečnit další schůzku s ISAČENKEM tak, aby byla možnost delšího pohovoru. 2. Souhlasit s jeho cestou do Oslo a využít jej a úkolovat k JAKOBSONOVI, který se má též uskutečnit [sic, zúčastnit] zasedání sjezdu Slávistů [sic] v Oslo.“⁵³ V archivech se později o tomto sjezdu objevuje informace, že Jakobson se tam „podle agenturního zjištění“ snažil získat jednoho jugoslávského delegáta, aby se nevracel do Jugoslávie, že mu zajistí místo na některé americké univerzitě.⁵⁴ Isačenko však v Oslu podle dostupných informací nebyl: československou delegaci tvořili pouze B. Havránek, V. Machek, K. Horálek a E. Pauliny (Havránek – Horálek 1958: 47). Souvisí Isačenkova absence s jeho obtížemi dostat povolení k zahraničním cestám na konci 50. let, k nimž se vrátíme níže?

Při sledování Jakobsona žádal npor. Antonín Bumbálek z krajské správy ministerstva vnitra v Olomouci v nedatované žádosti bezpečnostní orgány, aby při sledování byla „zvlášť pečlivá pozornost věnována při styku [Jakobsona] s Isačenkem“.⁵⁵ Ten měl údajně napsat „nějaké filosofické pojednání, protimarxistické“ a že jednal s Jakobsonem, který mu pověděl o odlišnosti situace v Polsku. Je nebezpečí, že Jakobson bude chtít Isačenkovo dílo převézt do zahraničí, a proto se doporučuje: „Při sledování věnovat pozornost, zda Isačenko něco Romanovi nepředá. Toto pak nafotografovat, v hotelu prohlédnout Romanovi věci, zda to nemá u sebe“ (ibid.). Popis osoby (asi 64 let, střední postavy, obnošený zevnějšek) však odpovídá prof. J. L. Fischerovi,

/50/ Ibid., fol. 106a. Svatavě Jakobsonové nebylo při druhé Jakobsonově návštěvě roku 1957 vydáno vstupní vízum.

/51/ Zřejmě 8. mezinárodní lingvistický sjezd v srpnu 1957.

/52/ ABS, *Ústředna Státní bezpečnosti*, sign. 740-2, fol. 107a. Nikolaj Jefremovič Andrejev (1908–1982), ruský literární vědec a historik, emigrant od roku 1919, pobýval v Československu, emigroval do Velké Británie.

/53/ ABS, *Ústředna Státní bezpečnosti*, sign. 740-2, fol. 107a.

/54/ ABS, *Ústředna Státní bezpečnosti*, sign. 739-3, fol. 93a.

/55/ ABS, *Ústředna Státní bezpečnosti*, sign. 740-2, fol. 231a.

o němž se ve svazku vedeném na R. Jakobsona dochovaly také agenturní zprávy a jenž byl při setkání s Jakobsonem dokonce tajně vyfotografován.

8 POZDĚJŠÍ LÉTA: „V ČSSR S NÍM PROVÁDÍME KONTAKT“

Ke konci 50. let měl Isačenko problémy s povolováním svých pracovních cest do zahraničí. Např. v dopise z 23. 8. 1958 oznamuje z olomoucké univerzity Václav Křístek Bohuslavu Havránkovi ve věci Isačenkovy účasti na 4. mezinárodním sjezdu slavistů v Moskvě: „Dnes ráno jsem dostal zprávu, že negativní vyjádření nebylo podáno zde, nýbrž přímo v Praze. Soudruzi z KV [krajského výboru KSČ] mi vyšli vstříc a volali zahraniční oddělení ÚV [Ústředního výboru KSČ] a doporučili, aby věc byla vyřízena kladně [...] Avšak za hodinu potom volali mě [sic, mně] soudruzi z našeho kraje znovu, že proti výjezdu prof. Isačenka jsou vážné námitky (podle materiálu, který je v Praze a [na] základě kterého nebylo uděleno prof. Isačenkovi výjezdní povolení do NDR) a že negativní rozhodnutí je konečné [...] Není vyloučeno, že jde o omyl [...] Je to přece předúnorový člen strany, proti jeho chování a jednání u nás nejsou žádné zásadnější námitky a bylo by snad možné, aby se nějak bránil“ (Havránková – Petkevič /eds./ 2014: 182). Isačenko na kongres neodjel.

Po peripetiích mohl nicméně díky pomoci B. Havránka působit od počátku 60. let v Berlíně ve východoněmecké akademii věd jako vedoucí Arbeitstelle für strukturelle Grammatik (v roce 1965 byl zrušen jeho pracovní poměr na Univerzitě Palackého a nastoupil do Ústavu jazyků a literatur ČSAV, tam s ním pochopitelně putoval také jeho kádrový materiál).⁵⁶ I tam byl ovšem v hledáčku komunistických tajných služeb. Ve fondu *Hlavní správa rozvědky SNB – operativní svazky* je zmiňován ve svazku vedeném k bývalé NDR. Dnem 13. února 1965 je datován přísně tajný písemný záznam o průzkumu „bází v NDR za účelem možností dočasného usazení nelegálů v období jejich přípravy“, to znamená konkrétně „za účelem výuky jazyka a znalostí prostředí“.⁵⁷ Rozvědčící z I. správy ministerstva vnitra uvádějí Isačenka v rámci kontaktů u výuky jazyků: „Po linii výuky jazyků působí v NDR čsl. občan ISAČENKO, profesor, nar. 21. 12. 1910, člen vysoké jazykové školy [sic] v Olomouci [...] V ČSSR s ním provádíme kontakt“ (ibid., fol. 5a).

/56/ Žádost o zaslání kádrového materiálu – končící soudružským pozdravem „Celému světu mír!“ – se dochovala v Archivu Univerzity Palackého (RUP, osobní spisy, karton č. 27, inventární číslo 626, nefoliováno). V Archivu Akademie věd se však nachází pouze nepatrné torzo Isačenkova osobního spisu, obsahující bibliografické přehledy, zprávy o činnosti, soupis jeho funkcí a praxe či návrh na přijetí za člena ČSAV (Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i., fond 491 *Osobní spisy členů ČSAV*, složka Isačenko).

/57/ Obě citace z ABS, fond *Hlavní správa rozvědky SNB – operativní svazky*, reg. č. 11831 I.S., fol. 4a.

9 EMIGRACE: „NIKDY VIAC NECHCEM POŠLIAPÁVAŤ MOJU ĽUDSKÚ DÔSTOJNOSŤ“

Isačenkova poválečná situace byla velmi svízelná. Jistě věděl, že řada ruských emigrantů, kteří se usadili v meziválečném Československu, ihned po osvobození beze stop mizela, byli unášeni příslušníky sovětské vojenské kontrarozvědky Smerš. Za manželku měl tehdy dceru knížete N. S. Trubeckého, rovněž ruského emigranta. Ostatně Isačenko sám byl podle zprávy v archivech StB, vzpomenuť výše, brzy po přejití fronty podroben výsledku na NKVD. Chování jednotek Smerš a dobovou atmosféru jistě části české společnosti po osvobození Prahy v květnu 1945, když sovětská kontrarozvědka začala za tichého souhlasu politické reprezentace osvobozených svévolně unášet československé občany ruského původu, mj. bývalého zemského velitele v Praze Sergeje Vojcechovského (zemřel v gulagu roku 1951),⁵⁸ zachytil ve svém deníkovém zápise tlumočnick jednoho z oddílů Smerš Michail Mondič (pseudonymem Nikolaj Siněvirkij): „Nikdo se nezmůže na slovo protestu. NKVD. Češi se bojí čekistů víc než ve své době gestapa. Během tří dnů [od osvobození] se jejich vztah k Rusům naprosto změnil.“⁵⁹

Z několika velkých ruských lingvistů spojených v meziválečném období úzce s Pražským lingvistickým kroužkem působil Isačenko vlastně „jako jediný z této skupiny v Československu“ až do roku 1968.⁶⁰ Podařilo se mu přežít coby vysokoškolskému profesorovi nejtěžší dobu stalinských let po Únoru, poznamenanou řádním akčních výborů a prověřkových komisí a popisovanou někdy jako „zběsilá ideologická negace veškerého dosavadního myšlenkového snažení na poli vědy“ (Kostlán 2012: 245). V čistkách byla tehdy z akademické půdy vyloučena téměř čtvrtina studentů a desítky vysokoškolských profesorů (Connelly 2008: 395). Spisovatel Čestmír Jeřábek (2000: 26), otec literárního vědce Dušana Jeřábka, si 18. 2. 1949 do svého deníku zapsal: „Začíná se nová kapitola martyria české inteligence. Nacisté prostě naše vysoké školy zavřeli. Komunisté z nich chtějí vytvořit ústavy pro mrzačení studentských charakterů a pro pěstování usměrněné pavědy.“ A dále (ibid., s. 41): „Normování, plánování, zachycování každodenního výkonu v grafech a diagramech, věčné schůzování, školení a mlácení prázdné slámy na poradách, které neberou konce, revize, kontroly a pro-

/58/ Ze slavistů připomeňme alespoň literárního historika Alfreda Ljudvigoviče Bema (16. 5. 1945 zatčen v Praze, krátce nato zřejmě tamtéž zastřelen), euroasijsce Pjotra Nikolajeviče Savického (odvlečen v květnu 1945 na deset let do gulagu) či euroasijskému hnutí blízkého spisovatele a publicistu Konstantina Čheidzeho (v květnu 1945 odvlečen na deset let do sovětských lágrů), srov. např. Hlaváček – Fesenko (2017).

/59/ Siněvirkij (2014: 114), srov. Dvořák – Formánek – Hradilek (2017: 180).

/60/ Havránková – Petkevič (eds.) (2014: 33); k osudům ruských a ukrajinských slavistů po druhé světové válce viz např. Devátá (2004).

věrky pracovišť – všechny tyto otrokářské vymoženosti by stačily připravit o nervy člověka se železným zdravím [...] A přitom podezíravost, vzájemné sočení, nedůvěra jednoho vůči druhému, tiché zatínání zubů a předstíraná loyálnost. Znelíbíš se – určí tě do ‚výroby‘. Proneseš někde neopatrné slovo – a pošlou tě bez jakéhokoliv řízení do tábora nucených prací, což je jenom marx-leninská obdoba Hitlerových koncentráků. Projevíš ‚buržoasní sklony‘ nebo ‚asociálnost‘ – a zbaví tě bytu, zkonfiskují jeho zařízení a odsoudí tě do uranových dolů v Jáchymově.“ A za pár let, v létě roku 1953, popsal tehdejší dobu takto: „Je to v našich dějinách úsek příliš odporný a zahanbující. Já osobně k němu cítím větší morální nechuť nežli k okupaci [...] Dnes zasáhla mravní nákaza velkou část naší vlastní společnosti“ (Jeřábek 2000: 228).

Situaci přímo na bratislavské univerzitě po Únoru 1948, po němž rychle následovaly čistky, vyhazovy, odchody do exilu a příliv pravověrných kádřů, popisuje tehdejší Isačenkův žák Štefan Švagrovský následujícími slovy: „Bola to doba strachu. Nikto nikomu neveril. Isačenko sa preto ľudsky bál“ (Švagrovský 2011: 119).⁶¹ Ano, všude se našli tajní spolupracovníci ochotní donášet na nejbližší okolí: „Udavači sa medzi študentmi vyskytovali, verte, že sa takí našli aj na Isačenkovej katedre,“ vzpomíná tentýž pamětník (2011: 119). Ale nejen mezi studenty se našli spolupracovníci StB, ti pronikli i do Isačenkova nejbližšího okolí, například spolupracovník s krycím jménem Blíska se podle agenturní zprávy z 24. 9. 1957 téměř denně stýkal s Isačenkovou první manželkou Jelenou Trubeckou, tehdy bydlící v Bratislavě.⁶² Pro srovnání uvedme, že k 1. lednu 1959 měla StB pro problematiku vysokých škol v rámci III. správy ministerstva vnitra, tj. politické kontrarozvědky (vnitřního /politického/ zpravodajství), k dispozici 542 tajných spolupracovníků, z toho 171 agentů (Koudelka 1993: 55).

Na Isačenka samého byl brzy založen svazek kvůli podezření ze styků s anglickou Intelligence Service. Záminku k tomu daly jeho rozsáhlé společenské styky v Bratislavě, o nichž jsme se už zmínili, mj. s pracovníkem tamějšího britského konzulátu (srov. Komorovský 2011: 109). Tak v archivních materiálech čteme, že „[v]erbovce ‚LUBORA‘ předcházelo jeho rozpracovávání v osobním svazku KS MV Bratislava [...] Tento svazek [arch. č. 3662 MV, pozn. R. D.] byl založen na základě důvodného, ale neproověřeného podezření, že ‚LUBOR‘ byl, nebo je spolupracovníkem anglické zpravodajské služby. Jmenovaný po roce 1945 se velmi často soukromně [sic] stýkal s anglickými i jinými diplomatickými činiteli kapitalistických států v Bratislavě, které navštěvoval v jejich bytě, a naopak oni navštěvovali jeho“.⁶³ Z ledna 1950

/61/ Strach jako základní prvek československého zřízení tematizoval v rozhovoru s nizozemskou novinářkou v lednu 1977 Jan Patočka, signatář Charty 77: „Bojím se stále [...] Strach je v Československu náš chléb vezdejší“ (Blažek /ed./ 2017: 468).

/62/ ABS, Ústředna Státní bezpečnosti, sign. 740-2, fol. 212a.

/63/ ABS, sbírka Svazky tajných spolupracovníků, arch. č. TS-321745 MV, fol. 40a.

pochází zpráva zachovaná jinde v archivech, že Isačenko byl roku 1948 často ve styku s generálním konzulem Francie v Bratislavě E. M. Manachem,⁶⁴ jenž byl později obviněn ze špionáže a vyhoštěn z Československa. Styky se západními diplomaty byly velmi nebezpečné, neboť StB považovala cizí zastupitelské úřady za „špionážne centrá“ (Pešek 1999: 89), zaměstnance konzulátů „automaticky podozrievala z nepriateľskej činnosti voči ČSR [...] V pozornosti ŠtB boli aj čs. občania, ktorí prišli do kontaktu s pracovníkmi zastupiteľských úradov“ (Medvecký – Sivoš – Jašek 2012: 75). Akce StB Monaco, zaměřující se na francouzský konzulát v Bratislavě, vyústila i v tresty smrti (Pešek 1999: 94–96). Ostatně komunisté zlikvidovali do roku 1951 včetně všechna konzulární zastoupení západních států v Bratislavě kromě konzulátu rakouského (Pešek 2000: 67). Nezapomínejme na tehdejší atmosféru a realitu teroru, v raných 50. letech se v Československu velmi hojně popravovalo, v průměru jednou týdně,⁶⁵ a například pozdější kardinál Štěpán Trochta o své internaci v 50. letech poznamenal: „Ani v Mauthausenu to nebylo tak zlé. Ty německé koncentráky se nedají srovnat s tím, co jsem vytrpěl od komunistů“ (Kučera /ed./ 2006: 29). Jiní spáchali sebevraždu, aby uchránili svou rodinu, podobně jako za běsnění gestapa, to byl v raných 50. letech i případ otčima Isačenkovy dcery z prvního manželství Warwary, vnučky N. S. Trubeckého (Obertová 2007: 12).

A přes to všechno se Isačenko v poúnorové době statečně zastal svého bratislavského studenta Jána Komorovského, když osobně před komisí intervenoval v jeho prospěch při ideologicko-politické prověrce organizované svazáky z ČSM (Komorovský 2011: 112–113). Při jiné příležitosti, v raných 50. letech, když byly povinné ritualizované odkazy na geniální stati generallissima Stalina o jazyce – a Isačenko byl editorem sborníku *Za marxistickú jazykovedu. Sborník prejavov v diskusii o sovietskej jazykovede* z roku 1950 – se mu podařilo začít úvod k prvnímu dílu jeho legendární publikace *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim: Morfologija* (1954) jinak, z čehož měl velkou radost (Đurovič 2011b: 131). Kniha byla ovšem záhy stahována z trhu jako ovlivněná marrismem...⁶⁶ Už předtím, v raných padesátých letech, měl ovšem ideologický „škraloup“ kvůli svým publicistickým článkům (Isačenko 2015).

/64/ ABS, fond *Různé bezpečnostní složky na Slovensku po roce 1945* (215), sign. 215-229-8, fol. 17a. Konzulát byl v dubnu 1951 uzavřen. K případu viz Pešek (2009), Motejlková (2014: 139, 141).

/65/ Srov. Kostlán (2000: 577).

/66/ Isačenkův dopis B. Havránkovi z 28. 8. 1954, viz Havránková – Petkevič (eds.) (2014: 178). Na konci roku 1947 i roku následujícího přednesl Isačenko v Pražském lingvistickém kroužku přednášky s některými argumenty, které slovy Josefa Vachka „už zřetelně svědčí o přesunu na marristické pozice“ (Vachek 1999: 65). Matejka (tj. Ladislav Matějka, 1978, s. 30 úvodu) charakterizuje Isačenkovy názory jako „fully attuned to the position of N. J. Marr and particularly I. I. Meščaninov“. Po Stalinově kritice marrismu byl v roce 1950 Isačenko „forced to reject Marrism in the postscript to a volume on Stalinist linguistics“ (ibid.).

Isačenko ustál nejen stalinská léta, ale také pozdější dehonestaci ze strany Jaromíra Hrbka, velmi neblaze proslulého děkana olomoucké Vysoké školy pedagogické (1957–1958), rektora olomoucké univerzity (1954–1963) a pozdějšího ministra školství (1969–1971), jenž jej za svého olomouckého působení častoval, jak je doloženo i v písemných záznamech, označením bělogvardějec.⁶⁷ Za svou bizarně fantaskní „radiační teorii gravitace“ byl později Hrbek navržen vědeckou radou normalizované Univerzity Palackého na Nobelovu cenu za fyziku – jednomyslně, leč neúspěšně (Urbášek 2004: 7; Bieberle 2010: 169).

Při nádechu za Pražského jara nesdílel Isačenko nekritický optimismus, ale naopak zůstal, stejně jako třeba R. Jakobson, zcela střídmým realistou. Svému příteli L. Ďurovičovi v létě 1968 o Sovětech pověděl: „Oni to tak nenechávají, poznám ich lepšie ako ty, som predsa odtiaľ. Nenechajú to, urobia všetko pre to, aby túto ‚anarchiu‘ zahrdúsili. Ale vyhlasujem ti tu, že keď prídu, utečiem odtiaľto, aj keby som musel ísť pešo cez hory. Už nikdy v živote sa nechcem báť. Nikdy viac sa nechcem triasť, keď zvoní zvonček na dverách. Nikdy viac nechcem pošliapávať moju ľudskú dôstojnosť“ (Ďurovič 2011a: 126).

10 KLAGENFURT: PRAMEN „ZJISTIL, ŽE ZDE PRACUJE [...] DR. ISSATSCHENKO“

Na podzim 1968 Isačenko se svolením předsedy ČSAV Františka Šorma odletěl do Los Angeles přednášet na University of California. V prosinci téhož roku poslal F. Šormovi zprávu o své činnosti za končící rok, mj. o výuce v USA: „Mohu tvrdit, že kolegové a posluchači velmi kladně přijímají zejména poznatky Pražské lingvistické školy.“⁶⁸ Výmluvné náznaky Isačenkovy pozice k událostem v Československu jsou formulovány na dalších řádcích:

/67/ Urbášek – Pulec a kol. (2003: 268, 292); Hrbkovy útoky na Isačenka se odehrávaly i při velkých prověřkových akcích roku 1958, v nichž neuspěl každý pátý člen učitelských sborů na tehdy dvou olomouckých vysokých školách (Vysoké škole pedagogické a Univerzitě Palackého, ta v té době sestávala pouze z lékařské fakulty), srov. Urbášek (2002: 314; 2010: 111). O deset let později, za vrcholícího Pražského jara, 24. 4. 1968, byl Isačenko v tajné volbě zvolen jedním z členů rehabilitační komise při Ústavu jazyků a literatur ČSAV, jejímž hlavním úkolem bylo „přešetřit deformace a křivdy, které vzešly z politické a třídní prověrky r. 1958“ (Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i., fond Ústav jazyků a literatur ČSAV, inv. č. 39, karton 5, Zpráva rehabilitační komise při Ústavu jazyků a literatur ČSAV, nefoliováno, s. 1). Komise se sešla téměř dvacetkrát a její zpráva datovaná 20. 6. 1968 konstatuje, že „jednání prověřkové komise bylo krajně zaujaté, některé zátky byly předem stanoveny a materiál byl přizpůsobován připravovanému řešení. Jednání se zaměstnanci bylo vedeno velmi ostrou formou, což mělo např. za následek nervový otřes dr. Slavomíra Wollmana [...]“ (ibid., s. 2). Historické dokumenty z prověřkové akce roku 1958 však byly zachovány jen velmi torzovitě, neboť „na některých místech [z ní byly] urychleně odstraňovány dochované materiály“ (ibid.).

/68/ Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i., fond 491 *Osobní spisy členů ČSAV*, složka Isačenko, nefoliováno.

„S velkým zadostiučiněním jsem přečetl Akční program Československé akademie věd a úplně se ztotožňuji s programovými tezemi vyjádřenými v odstavcích 1–3.“⁶⁹ Na konci dopisu přeje prof. Šormovi a celé Akademii mnoho zdaru při „plnění jejích ušlechtilých úkolů za značně ztížených podmínek“.⁷⁰ Další zpráva o činnosti psaná z Los Angeles, za rok 1969, nese datum 18. 1. 1970. Poslední věta v ní zní: „S Ústavem jazyků a literatur [ČSAV] udržuji pravidelný kontakt.“⁷¹ Do normalizačního Československa se však Isačenko už nikdy nevrátil.

Po emigraci, když „решил своим присутствием „больше не поддерживать этот жуткий социалистический режим“ и в Чехословакию не возвращаться“ (Isačenko 2013), mu v následujících týdnech nabídl místo univerzitního profesora „около 60 университетов со всего Мира“ (Isačenko 2013). Ale v normalizačním Československu se stal Isačenko na další dvě desetiletí zakázanou existencí, jakousi „non-person“ (Đurovič 2011b: 129), na jeho knihy a citace z nich bylo uvaleno embargo⁷² a vládním usnesením č. 128 ze dne 4. 6. 1970 byl zbaven členství v Československé akademii věd, a to pro „nezákonný pobyt v zahraničí“.⁷³ Jeho snad neúmyslné (?) neuvedení ve zprávě o účastnících vídeňské fonologické konference konaného roku 1972 vedlo k ostré výměně listů s B. Havránkem (Havránková – Petkevič /eds./ 2014: 190–191). Ve svých vzpomínkách na dětství Isačenko

/69/ Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i., fond 491 *Osobní spisy členů ČSAV*, složka Isačenko, nefoliováno. *Akční program Československé akademie věd* vyšel roku 1968 po schválení na valném shromáždění členů ČSAV 22. 10. 1968. V prvním bodě se mj. píše: „Při rozhodování se dále musí uplatnit demokratické principy volby a výběru řídicích orgánů a vyloučit mimovědecké mocensko-politické, ideologické nebo ekonomické formy nátlaků [...] Kritiky tzv. vědeckého akademismu, autonomie vědy, tzv. objektivismu a kosmopolitismu ve vědě, proklamované u nás od počátku padesátých let (např. brněnská ideologická konference), i série ideologických kampaní proti řadě směrů i celých vědních oborů vnesly do našeho vědeckého života mnoho deformací. Je třeba vidět rozpornost tohoto období: V době, kdy rychle rostl počet vědeckých pracovníků i ústavů a byla zakládána Akademie věd, byly současně prováděny administrativní zásahy do vědeckého života, které zpravidla s vědeckými zájmy neměly mnoho společného“ (*Akční program Československé akademie věd*, s. 4–5).

/70/ Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i., fond 491 *Osobní spisy členů ČSAV*, složka Isačenko, nefoliováno.

/71/ Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i., fond 491 *Osobní spisy členů ČSAV*, složka Isačenko, nefoliováno.

/72/ Srov. Damborský (1996: 72).

/73/ Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i., fond 491 *Osobní spisy členů ČSAV*, složka Isačenko, nefoliováno; členství mu bylo vráceno zpětně 21. 5. 1990 usnesením vlády ČSFR č. 356 (ibid.). Přitom až do 31. 12. 1970 byla Isačenkovi „prodloužena neplacená dovolená k pobytu na universitě v Los Angeles“, jak čteme v jednom dopise z 17. 7. 1969 (Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i., fond *Ústav jazyků a literatur ČSAV*, inv. č. 20, karton 2, nefoliováno). Stejnou informaci obsahuje potvrzení datované 10. 10. 1969, v němž Ústav jazyků a literatur ČSAV sděluje, že Isačenko působí „se souhlasem ČSAV“ do konce roku 1970 na UCLA; dané „potvrzení se vydává jeho manželce paní Heleně Isačenkové jako doklad pro její výjezdní doložku k cestě do Los Angeles za manželem“, stojí v dokumentu podepsaném prof. Z. Mathausem (Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i., fond *Ústav jazyků a literatur ČSAV*, inv. č. 39, karton 5, nefoliováno).

s lítostí píše v zimě 1977–1978 o nenávratných ztrátách rodinných dopisů – některé shořely v Berlíně, kde bydlela i za války jeho maminka, jiné „blieben in dem von russischen Aggressoren besetzten Prag“ (Issatschenko 2003: 9). Tak vzpomíná na Isačenkův osobní archiv i jeho dcera: „После кончины моего отца надо было разобрать его архив. К сожалению, он сохранился не полностью“ (Isačenko 2015).⁷⁴

Mohlo by se zdát, že československé bezpečnostní orgány přestal Isačenko po své emigraci zajímat. Ale jeho jméno se objevuje brzy poté, v záznamu vyhotoveném v Olomouci dne 8. 12. 1971 a podepsaném náčelníkem STB Olomouc Josefem Brokešem: ve svazku vedeném k tématu kontrarozvědné ochrany vojsk Sovětské armády se o Isačenkovi dozvídáme: „Na pracovišti se snažil plnit své povinnosti a po stránce politické byl poměrně pasivní. Některé jeho ideologické názory byly sporné. Měl sklon k přeceňování intelligence. Proti SSSR otevřeně nevystupoval.“⁷⁵ Zhodnoceny jsou také Isačenkovy styky, např. s Rudolfem Zimkem nebo Jiřím Daňhelkou: „Velmi dobře si rozuměl s prof. PhDr. Daňhelkou Jiřím, který v letech 1968–69 vystupoval jako pravicový exponent na filosofické fakultě v Olomouci. Pro svoji činnost byl zbaven funkce děkana fakulty a vyloučen ze strany KSC“ (ibid.). Jedna kopie tohoto záznamu byla odeslána KGB.⁷⁶

Další informace o Isačenkovi se objevují v archivech i v pozdějších normalizačních letech, a to z vlastní iniciativy jednoho spolupracovníka brněnské správy StB. Záznam sepsaný v Brně 19. 6. 1973 zpravuje o jedné cestě do Rakouska 2.–4. května toho roku: „Při návštěvě Vysoké školy pro vědu a vzdělávání v Klagenfurtu pramen⁷⁷ zjistil, že zde pracuje jako řádný vysokoškolský profesor Dr. ISSATSCHENKO Alexandr, který zde vyučuje didaktiku slávistických [sic] jazyků. ISSATSCHENKO je porevoluční ruský emigrant, který působil dlouhou dobu na našich vysokých školách /Olomouc, Bratislava/. Určitou dobu byl i v Americe. Do Rakouska měl emigrovat údajně z ČSSR v r. 1968–69.“⁷⁸ V témže záznamu jsou uvedeny podrobnosti také o dalším československém emigrantovi působícím v Klagenfurtu ing. Josefu Vaňoučkovi. „Poznatek pochází od seriózního a prověřeného pramene,“ připojil operativní pracovník na závěr záznamu.⁷⁹ *Evidence zájmových osob StB*, v níž se ke konci roku 1989 nacházelo celkově na 800 000 až 900 000 karet – aniž by zahrnovala všechny osoby rozpracovávané komunistickými bezpečnostními složkami (srov. Churaň a kol. 2000: 114, heslo *Evidence zájmových osob*

/74/ Za upozornění děkuji PhDr. O. Bláhovi, Ph.D., z FF UP.

/75/ ABS, sbírka *Objektové svazky*, arch. č. OB-1046 OV, fol. 284a.

/76/ Viz poznámku o rozeslání kopií tamtéž.

/77/ Termínem „pramen“ se myslí obecně „utajovaný zdroj informací“, a to operavec, spolupracovník nebo také „operativní technika a sledování“ (Churaň a kol. 2000: 277, heslo *Pramen*)

/78/ ABS, sbírka *Objektové svazky*, reg. č. OBŽ-11529 BN, foliace nečitelná.

/79/ Tamtéž, foliace nečitelná.

/EZO/, Benda 2003: ix) –, obsahuje ostatně ze 70. let také záznamy o Isačenkově první manželce, jejich dceři i o druhé manželce.⁸⁰

11 ZÁVĚR

Příběh Alexandra V. Isačenka představuje variantu příběhu jiných ruských emigrantů, kteří museli, vyjádřeno Jakobsonovými slovy, „balancovat v nepředstavitelných situacích“ (Toman 2011: 109). Dva diktátorské režimy, hnědý a rudý, nepřetrhaly jen smělý vývoj teoretické lingvistiky na české půdě, nejodvážněji vtělený do mnohonárodnostního Pražského lingvistického kroužku, jenž byl nakonec, jak formuloval Josef Vachek, v raných 50. letech zardoušen („strangled“, viz Čermák 2005: 10), ale zasáhly také dramaticky do individuálních osudů aktérů jazykovědy na našem území. Jako jedno z trvalých mement na dobu nesvobody zůstávají archivy tajných služeb, zachycující ve svébytné optice rafinovaný psychologický a ideologický nátlak a drama lidských dějin tváří v tvář brutalitě. Protože v historii vědy vystupuje zvláště výrazně role jednotlivce, soudíme, že ani dějiny lingvistiky na českém území nebudou kompletní bez zohlednění těchto osobních zápasů velkých jazykovědců s totalitní mocí.

^{80/} EZO – Evidence zájmových osob StB, dostupná na WWW: <<https://stbezo.info>> [přístup 14. 6. 2018].

PŘÍLOHA: Z MATERIÁLŮ VE SVAZKU SPOLUPRACOVNÍKA LUBORA (TS-321745 MV)

Seznam 3254

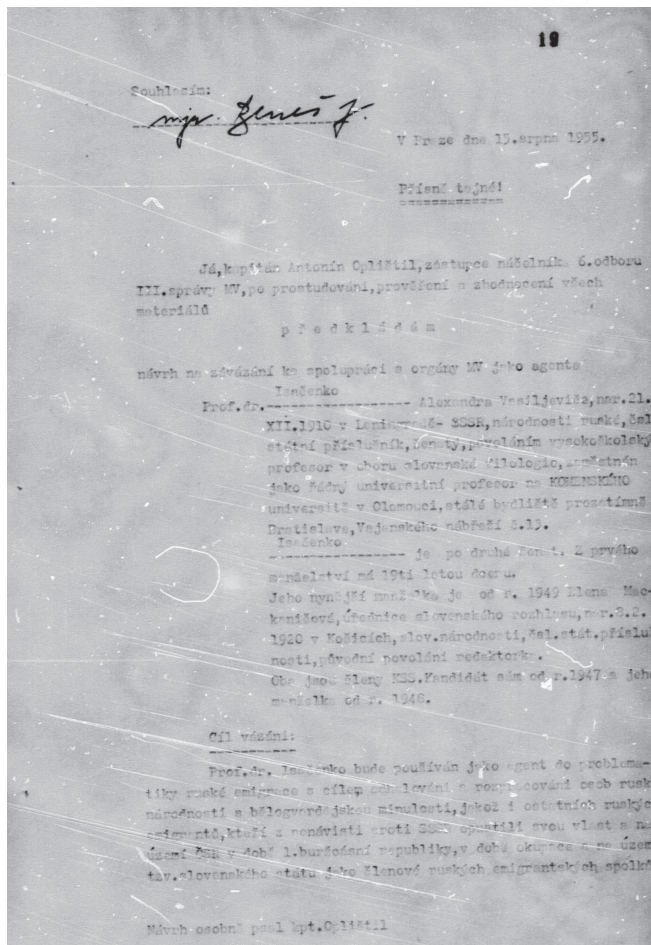
dokumentů nacházejících se v první části osobního svazku čis.

Por. číslo	Název dokumentů (věc)	Strana	Počet listů
1	Seznam orgánů, kterým se spolupracovník pracoval	1	1
2	Seznam osob, kterým se spolupracovník znal	2	1
3	Dotazník o pracovním životě	3	1
4	Ustanovení	4-8	5
5	Dotazník spolupracovníka	9-10	2
6	Protokol	11-12	2
7	Seznam osob	19-24	6
8	Seznam osob	25-26	2
9	Seznam osob	27-29	3
10	Práva a povinnosti spolupracovníka	30-35	6
11	Dotazník o spolupráci	36	1
12	Protokol	37	1
13	Práva a povinnosti	38-39	2
14	Dotazník o práci spolupracovníka	40-41	2
15	Dotazník o práci spolupracovníka	42	1
16	Dotazník o práci spolupracovníka	43, 44	2
17	Dotazník o práci spolupracovníka	45	1
18	Protokol	46	1
19	Dotazník o práci spolupracovníka	47	1

326 - 55

Fotografie 1 | Archiv bezpečnostních složek,
sbírka Svazky tajných spolupracovníků (TS), arch. č. TS-321745 MV

Seznam dokumentů, které byly obsaženy v první části osobního svazku spolupracovníka Lubora TS-321745 MV. Některé dokumenty byly zničeny, např. dotazník spolupracovníka nebo seznam jeho styků, jiné přežily v nafilmované podobě na mikrofilmu.

Fotografie 2 | Archiv bezpečnostních složek,
sbírka Svazky tajných spolupracovníků (TS), arch. č. TS-321745 MV

Návrh zástupce náčelníka 6. odboru III. správy ministerstva vnitra
kpt. Antonína Oplištila na „zavázání ke spolupráci s orgány MV
jako agenta“, datovaný 15. 8. 1955 a schválený mjr. J. Benešem,
s podrobně popsáním cílem vázání.

36

Po rozhovoru s pracovníkem
 Ministerstva vnitra zavazuji se,
 z svého politického přesvědčení,
 že budu tímto v jejím zájmu
 racionální, co budu moci
 bez akéhokoliv nátlaku z
 nejvyššího vedení. O tomto mým
 závazku budu s nikým
 hovořit, to znamená ani s mojí
 manželkou. V případě, že by om
 okolnost, že om s pracovníkem
 Ministerstva vnitra někde
 vyjádřil, som si oedonů
 třetích následov. Zprávy,
 které budu předávat, budu
 podpisovat „Lubor.“

Olomouc, dne 30. 8. 1955
 J. A. Bačulka

Fotografie 3 | Archiv bezpečnostních složek,
sbírka Svazky tajných spolupracovníků (TS), arch. č. TS-321745 MV

Závazek spolupráce s pracovníky ministerstva vnitra, datovaný 30. 8. 1955 a sepsaný na ideologickém podkladě: „Zprávy, které budu předávat, budu podpisovat „Lubor.“. Ačkoli v závazku je explicitně napsáno, že spolupracovník se zavazuje „bez akéhokoliv nátlaku“, o pravdivosti této části lze značně pochybovat. Slib spolupráce se dochoval do doby, než byl nafilmován na mikrofiš, poté byl zničen.

K průkaznosti srov. výše s. 52.

37

Prohlášení, že nikomu nevyzradím
okolnosti, o kterých jsem mluvil
s pracovníkem Ministerstva
vnitra. V případě, že bych toto
rozepsal, jsem si vědom, těžkého
následku.

Bratřina, dne 29. 8. 55
R. Danculka

Fotografie 4 | Archiv bezpečnostních složek,
sbírka Svazky tajných spolupracovníků (TS), arch. č. TS-321745 MV

Den před verbovkou, 29. 8. 1955 v 15:15, navštívil Isačenka v jeho bytě pracovník ministerstva vnitra kpt. Oplištil a požádal ho „o rozmluvu“ (fol. 38a): „Prohlásil jsem, že si s ním chci pohovořit jako s vysokoškolským profesorem o našem školství.“ Isačenko však uvedl, že odjíždí do Olomouce, takže schůzka byla odložena na následující den. „Požádal jsem ho, aby s nikým nemluvil o tom, že přišel do styku s pracovníkem MV, a požádal jej dále, aby byl tak laskav a potvrdil mi tento závazek písemně na papíře [...]“ (obě citace z fol. 38a). Toto prohlášení, psané česky (byť s některými slovanskými, nikoli slovenskými, se rovněž dochovalo jako tzv. materiál trvalé hodnoty v nafilmované podobě svazku.

234
112

Sekretariát FMV
SEO, 3. oddělení
Název otvára

Po vyplnění
PŘÍSNE TAJNÉ!

Výtisk č.

ROZHODNUTÍ

V souladu s článkem 31 služebního předpisu A-oper-II-1 a s přihlédnutím k metodickým pokynům náčelníka SEO FMV k tomuto předpisu, komise zřízená náčelníkem X.S. SNB, rozkazem č. 1/1980, prostudovala písemnosti uložené v archivu SEO (SEO FMV) v roce 1956 pod archivním číslem 321745 MV na osobu (osoby):

Prof. Dr. I S A Č E N K O Alexander 21.12.1910 Leningrad
od r.1970 emigrant

TS - "A" - kr. jm. "LUBOR" - býv. bělogvardějeci
- školství

a r o z h o d l a

- Svazek AČ 321745 MV ponechat v archivní úloži MV na trvalo.
- Zničit písemnosti
- Osobní svazek-II. část strany: 1, 22-26, 34
- Jmenovaný byl získán ke spolupráci v r. 1955 org. býv. 3. spr. MV na ideologickém podkladě. Před tím byl již rozpracován pro důvěrné podezření ze spolupráce s IS, které nebylo potvrzeno.
- Byl vázán do problematiky rozpracování býv. bělogvardějců.
- Spolupráce nepřinesla žádných výsledků. Protože pracoval na FF v Olomouci byl předán k řízení KS MV Olomouc. Zde s org. MV odmítal pracovat protože se bál dekonspirace. Byla zjištěna dekonspirace.
- Schůzky byly konány v restauracích. Neabrojoval speciální školení ani netyl seznámen s operativní technikou.
- Výsledky nejsou ve svazku uvedeny.
- Svazek uložila do archivu MV v r. 1956 býv. 3. spr. MV, protože jmenovaný neměl předpoklady k další spolupráci. Doba úlože byla stanovena do r. 1966.
- V r. 1964 byl svazek přehodnocen, mapa VZ byla zničena a doba úlože byla prodloužena do r. 1974.
- Další poznatky na jmenovaného se nacházejí v AČ 12941 SEO Ostrava.
- Jmenovaný je rozpracován ve sv. ČVS 94/S-34 Spr. vyv. StB Praha.
- Vzhledem k tomu, že jmenovaný se zdržuje od r. 1970 bez povolení čel. úřadů v zahraničí, komise rozhodla jak shora uvedeno.

MV č. skl. 746

Fotografie 5 | Archiv bezpečnostních složek,
sbírka Svazky tajných spolupracovníků (TS), arch. č. TS-321745 MV

Rozhodnutí komise datované 30. 11. 1983 o zničení
některých částí svazku bylo následně provedeno 20. 8. 1984.
S datem 8. 12. 1984 je na druhé straně listu (fol. 47b)
připojen zápis: „Druhá část svazku zničena.“

ARCHIVY

ABS = Praha, Archiv bezpečnostních složek. Zkoumané archiválie: sbírka *Svazky tajných spolupracovníků*, arch. č. TS-321745 MV; *Sbírka návrhů a rozhodnutí skartačních komisí*, návrh na skartaci svazku arch. č. 366(2) MV; sbírka *Objektové svazky*, reg. č. OBŽ-11529 BN a arch. č. OB-1046 OV; fond *Různé bezpečnostní složky na Slovensku po roce 1945 (215)*, sign. 215-229-8; fond ABS, *Ústředna Státní bezpečnosti*, sign. 740-2, sign. 739-3; fond *Hlavní správa rozvědky SNB – operativní svazky*, reg. č. 11831 I.S.; sbírka *Zvláštní vyšetřovací spisy (ZV)*, arch. č. ZV-113 MV, podsvazek č. 26 a kontrolní listy; *Archivní protokol operativních svazků centrálních útvarů MV a KS MV Praha*, dostupné na www.abscr.cz; https://www.abscr.cz/jmenne_evidence/ [přístup 3. 3. 2018]; sbírka *Archivní protokol operativních svazků centrálních útvarů MV a KS MV Praha*, arch. č. KR-819519 MV, dostupné na www.ebadatelna.cz [přístup 2. 10. 2018]; *Protokol map vlastnoručních zpráv a pracovních svazků spolupracovníků*, dostupné na www.abscr.cz; https://www.abscr.cz/jmenne_evidence/ [přístup 3. 3. 2018].

Bratislava, Registrátúrne stredisko Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, osobní spis Alexander V. Isačenko, bez signatury.

Bratislava, Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Slovenský národný archív, fond *Ústredňa štátnej bezpečnosti*, sign. 209-409-58; fond *Zbierka písomností Slovenskej republiky*, sign. S-47-39.

Olomouc, Archiv Univerzity Palackého v Olomouci, RUP, osobní spisy, karton č. 27, inventární číslo 626.

Praha, Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i., fond 491 *Osobní spisy členů ČSAV*, složka Isačenko; fond *Ústav jazyků a literatur ČSAV*, inv. č. 39, karton 5; inv. č. 20, karton 2.

LITERATURA

Akční program Československé akademie věd 1968 (Praha: s. p.)

BÁRTA, Milan – KALOUS, Jan – POVOLNÝ, Daniel – SIVOŠ, Jerguš – ŽÁČEK, Pavel
2017 *Biografický slovník náčelníků operativních správ Státní bezpečnosti v letech 1953–1989* (Praha: Academia – Ústav pro studium totalitních režimů)

BENDA, Patrik
2003 *Přehled svazků a spisů vnitřního zpravodajství centrály Státní bezpečnosti v roce 1989* (Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu SKPV PČR)

BIEBERLE, Josef
2010 *Letopis intelektuála ze ztracené generace* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci)

BÍLEK, Libor
2015 „Zavazují se dobrovolně... Rezidenti, agenti, informátoři a další. Tajní spolupracovníci Státní bezpečnosti v letech 1945–1989“; *Paměť a dějiny* 9, č. 4, s. 4–19

BLÁHA, Ondřej

2008 „Isačenko, Alexandr Vasiljevič“; in ČERNÝ, Jiří – HOLEŠ, Jan (eds.): *Kdo je kdo v dějinách české lingvistiky* (Praha: Libri), s. 259–264

BLAŽEK, Petr (ed.)

2017 „*Kéž je to všecko ku prospěchu obce!*“ Jan Patočka v dokumentech Státní bezpečnosti (Praha: Academia – OIKOYMENH)

BLAŽEK, Petr – ŽÁČEK, Pavel

2005 „Czechoslovakia“; in PERSAK, Krzysztof – KAMIŃSKI, Łukasz (eds.): *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe 1944–1989* (Warsaw: Institute of National Remembrance), s. 87–161

CONNELLY, John

2008 *Ztročená univerzita. Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956* (Praha: Karolinum)

ČERMÁK, František

2005 „Vachkův slovník Pražské školy“; in VACHEK, Josef: *Lingvistický slovník Pražské školy*; přel. Vladimír Petkevič, Jaromír Tláskal (Praha: Karolinum), s. 9–13

DAMBORSKÝ, Jiří

1996 „Alexandr V. Isačenko“; in URBÁŠEK, Pavel (ed.): *Zakladatelé a pokračovatelé. Památník osobností obnovené univerzity* (Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého), s. 70–73

DEVÁTÁ, Markéta

2004 „Ruští a ukrajinští emigranti-slavisté na českých vysokých školách po únoru 1948“; *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* X7, s. 83–90

DITTMANN, Robert

2017 Jakobsonova první poválečná návštěva Československa roku 1957 ve světle archivů StB; *Bohemica Olomucensia* 9, č. 2, s. 8–54

DUDEK, Antoni – PACZKOWSKI, Andrzej

2005 „Poland“; in PERSAK, Krzysztof – KAMIŃSKI, Łukasz (eds.): *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe 1944–1989* (Warsaw: Institute of National Remembrance), s. 221–283

DVOŘÁK, Jan – FORMÁNEK, Jaroslav – HRADILEK, Adam

2017 *Čechoslováci v Gulagu. Životní osudy krajanů postižených politickým[i] represemi v Sovětském svazu* (Praha: Česká televize a Ústav pro studium totalitních režimů)

DVOŘÁKOVÁ, Jiřina

2007 *Státní bezpečnost v letech 1945–1953 (Organizační vývoj zpravodajských a státně bezpečnostních složek)* (Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu)

ĐUROVIČ, Lubomír

2004 „Vortrag anlässlich des Gedenkens zum 25. Todestag von A. V. Isačenko, Universität Klagenfurt, 19. März 2003“; *Wiener Slawistischer Almanach* 53, s. 337–340

2011a „Príhovor pri príležitosti odovzdania jubilejného zborníka profesorovi Isačenkovi“; in ELIÁŠ, Anton – MATEJKO, Ľubor (eds.): *Florilegium in honorem Alexandri Isačenko. Ad iubilaum centenarium oblatum* (Bratislava: Dušan Ondriaš – Coolart), s. 124–128

2011b „Nad novou reedíciou Isačenkovej Gramatickej stavby ruštiny“; in ELIÁŠ, Anton – MATEJKO, Ľubor (eds.): *Florilegium in honorem Alexandri Isačenko. Ad iubilaum centenarium oblatum* (Bratislava: Dušan Ondriaš – Coolart), s. 129–132

ELIÁŠ, Anton – MATEJKO, Ľubor (eds.)

2011 *Florilegium in honorem Alexandri Isačenko. Ad iubilaum centenarium oblatum* (Bratislava: Dušan Ondriaš – Coolart)

„EZO – Evidence zájmových osob StB“, <https://stbezo.info> [přístup 14. 6. 2018]

FROLÍK, Jan

2002 „Ještě k nástinu organizačního vývoje státobezpečnostních složek Sboru národní bezpečnosti v letech 1948–1989“; *Sborník archivních prací* 52, č. 2, s. 371–520

GIESEKE, Jens

„German Democratic Republic“; in PERSAK, Krzysztof – KAMIŃSKI, Łukasz (eds.): *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe 1944–1989* (Warsaw: Institute of National Remembrance), s. 163–219

HAVRÁNEK, Bohuslav – HORÁLEK, Karel

1958 „Osmý mezinárodní kongres slavistů v Oslo“; *Slovo a slovesnost* 19, č. 1, s. 47–52

HAVRÁNKOVÁ, Marie – PETKEVIČ, Vladimír (eds.)

2014 *Pražská škola v korespondenci. Dopisy z let 1924–1989* (Praha: Karolinum)

HLAVÁČEK, Petr – FESENKO, Mychajlo

2017 *Rusové v Praze. Ruští intelektuálové v meziválečném Československu* (Praha: Univerzita Karlova)

CHROMÝ, Jan – LEHEČKOVÁ, Eva (eds.)

2007 *Rozhovory s českými lingvisty I* (Praha: Dauphin)

CHURAŇ, Milan a kol.

2000 *Encyklopedie špionáže. Ze zákulisí tajných služeb, zejména Státní bezpečnosti* (Praha: Libri)

ISAČENKO, Varvara = Исаченко, Варвара

2015 „Мой отец и я. Осколки“; www.mecnat-and-world.ru; <http://www.mecnat-and-world.ru/57-60/isachenko.htm/> [přístup 7. 4. 2018]

ISSATSCHENKO, Alexander V.

2003 *Eine Kindheit zwischen St. Petersburg und Klagenfurt. Momentaufnahmen*. Přel. Warwara Kühnelt-Leddihn (Klagenfurt – Ljubljana – Wien: Hermagoras)

JEŘÁBEK, Čestmír

2000 *V zajetí stalinismu. Z deníků 1948–1958* (Brno: Barrister & Principal)

KAPLAN, Karel

1999 *Nebezpečná Bezpečnost. Státní bezpečnost 1948–1956* (Brno: Doplněk)

2002 *StB o sobě. Výpověď vyšetřovatele Bohumila Doubka* (Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR)

KINČOK, Branislav

2008 „Agentúrne-operatívna činnosť II. odboru Krajskej správy Ministerstva vnútra Bratislava v rokoch 1954–1959“; *Pamäť národa* 4, č. 4, s. 41–55

KOMOROVSKÝ, Ján

2011 „Moje spomienky na profesora Alexandra Vasilieviča Isačenka“; in ELIÁŠ, Anton – MATEJKO, Ľubor (eds.): *Florilegium in honorem Alexandri Isačenko. Ad iubilaeum centenarium oblatum* (Bratislava: Dušan Ondriaš – Coolart), s. 105–114

KOSTLÁN, Antonín

2000 „Věda v Československu v letech 1953–1963: zamyšlení nad současným stavem bádání a jeho možnostmi“; in BARVÍKOVÁ, Hana (ed.): *Věda v Československu v letech 1953–1963. Sborník z konference (Praha, 23.–24. listopadu 1999)* (Praha: Archiv Akademie věd České republiky v nakladatelství Arenga), s. 567–588

2012 „KSČ a věda. Hlavní koncepty vědní politiky v Československu 1945–1989“; in KALOUS, Jan – KOCIAN, Jiří (eds.): *Český a slovenský komunismus (1921–2011)* (Praha: Ústav pro studium totalitních režimů – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), s. 239–249

KOUDELKA, František

1993 *Státní bezpečnost 1954–1968 (Základní údaje)* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR)

KOUTEK, Ondřej

2005 „Działania Służby Bezpieczeństwa wobec Ukraińców w Czechosłowacji w latach 1945–1989“; in MOTYKA, Grzegorz (ed.): *Służby Bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989). Z warsztatów badawczych* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej), s. 297–334

KUČERA, Jiří (ed.)

2006 *Vyznavač a mučedník Štěpán Trochta* (Praha: Portál)

KÜHNELT-LEDDIHN, Warwara

2003 „Was aus der Knabe wurde“; in ISSATSCHENKO, Alexander V.: *Eine Kindheit zwischen St. Petersburg und Klagenfurt. Momentaufnahmen*. Přel. Warwara Kühnelt-Leddihn (Klagenfurt – Ljubljana – Wien: Hermagoras), s. 143–151

KUZMINOVA, Jelena Alexandrovna = КУЗЬМИНОВА, Елена Александровна

2016 „Исаченко, Александр Васильевич“; in: Православная энциклопедия, <http://www.pravenc.ru>, <http://www.pravenc.ru/text/674866.html> [přístup 14. 4. 2018]

LUKEŠ, Igor

2015 [„Odpověď na anketní otázku v anketě Jaká byla role tajných spolupracovníků v dějinách ČSSR a jaké je jejich dědictví?“]; *Paměť a dějiny* 9, č. 4, s. 114–115

MATEJKA, Ladislav

1978 „Preface“, in MATEJKA, Ladislav (ed.): *Sound, Sign and Meaning. Quinquagenary of the Prague Linguistic Circle* (Ann Arbor: Department of Slavic Languages and Literatures, Michigan University), s. ix–xxxiv

MEDVECKÝ, Matej – SIVOŠ, Jerguš – JAŠEK, Peter

2012 *V stopách železného Felixa. Štátna bezpečnosť na Slovensku v rokoch 1945–1989* (Bratislava: Ústav pamäti národa)

MOTEJLKOVÁ, Ludmila

2014 *Československo a Francie 1948–1968. Československo-francouzské diplomatické a kulturní vztahy v letech 1948–1968* (Praha: FF UK) [nepublikovaná disertace]

OBERTOVÁ, Jana

2007 „Thermia Palace se stala jej druhým domovom“; *Revue Piešťany* 43, č. 1, s. 12–13

PERNES, Jiří

2012 „KSČ v roce 1956: nesnadné dědictví stalinismu“; in KALOUS, Jan – KOCIAN, Jiří (eds.): *Český a slovenský komunismus (1921–2011)* (Praha: Ústav pro studium totalitních režimů – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), s. 117–127

PEŠEK, Jan

1999 *Štátna bezpečnosť na Slovensku 1948–1953* (Bratislava: VEDA)

2000 *Nástroj represie a politickej kontroly. Štátna bezpečnosť na Slovensku 1953–1970* (Bratislava: VEDA)

2009 „Ofenzíva Štátní bezpečnosti proti francouzskému generálnímu konzulátu v Bratislavě v letech 1949–1951 a její důsledky“; in VOLNÁ, Katka (ed.): *Aktivity NKVD/KGB a její spolupráce s tajnými službami střední a východní Evropy 1945–1989, II. Sborník k mezinárodní konferenci pořádané v Praze ve dnech 19.–21. listopadu 2008* (Praha: Ústav pro studium totalitních režimů), s. 245–254

PLACHÝ, Jiří

2011 „Průnik StB do struktury římskokatolické církve. Možnosti a limity historického poznání“; *Salve. Revue pro teologii a duchovní život* 21, č. 1, s. 53–69

SCHOVÁNEK, Radek

2005 „Kádry rozhodují vše“, in ČELOVSKÝ, Bořivoj (ed.): *Oči a uši strany. Sedm pohledů do života StB* (Šenov u Ostravy: Tilia), s. 29–38

SINĚVIRSKIJ, Nikolaj

2014 *SMERŠ – Rok v táboře nepřítele* (Praha: Ústav pro studium totalitních režimů)

SIVOŠ, Jerguš

2017 „Kontrarozvědka“; in BÁRTA, Milan – KALOUS, Jan – POVOLNÝ, Daniel – SIVOŠ, Jerguš – ŽÁČEK, Pavel: *Biografický slovník náčelníků operativních správ Státní bezpečnosti v letech 1953–1989* (Praha: Academia – Ústav pro studium totalitních režimů), s. 93–114

ŠVAGROVSKÝ, Štefan

2011 „Moje rozpomienky na Alexandra Isačenka“; in ELIÁŠ, Anton – MATEJKO, Ľubor (eds.): *Florilegium in honorem Alexandri Isačenko. Ad iubilaeum centenarium oblatum* (Bratislava: Dušan Ondriaš – Coolart), s. 119–120

TOMAN, Jindřich

2011 *Příběh jednoho moderního projektu. Pražský lingvistický kroužek, 1926–1948*; přel. Vladimír Petkevič (Praha: Karolinum)

TOMEK, Prokop

2005 „Svazek StB jako historický pramen“; *Soudobé dějiny* 12, č. 1, s. 208–214

URBÁŠEK, Pavel

2002 „Olomoucká normalizační ouvertura Jaromíra Hrbka“; *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis – Facultas philosophica. Historica. Sborník prací historických* 31, s. 313–332

2004 „Rektoři Univerzity Palackého v Olomouci. Jaromír Hrbek – rektor ‚monarcha‘“; *Žurnál Univerzity Palackého* 14, č. 7, s. 7–8

2010 „Peripetie třídně politických prověrek na Univerzitě Palackého v Olomouci“; *Práce z dějin Akademie věd* 2, č. 2, s. 105–117

2013 „Univerzita Palackého v Olomouci (1946–2013)“; in FIALA, Jiří et al.: *Univerzita Palackého v Olomouci (1573–2013)* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci), s. 103–124

URBÁŠEK, Pavel – PULEC, Jiří a kol.

2003 *Kapitoly z dějin univerzitního školství na Moravě v letech 1945–1990* (Olomouc: Univerzita Palackého)

„Vysvětlivky k evidenčním pomůckám“; www.abscr.cz; <https://www.abscr.cz/prameny-zdroje-podklady/vysvetlivky-k-evidencnim-pomuckam/> [přístup 3. 3. 2018]

VACHEK, Josef

1999 *Prolegomena k dějinám pražské školy jazykovědné* (Jinočany: H&H)

WORTH, Dean Stoddard

1979 „Alexander Vasiľevich Issatchenko, 1910–1978“; *Slavic Review* 38, č. 2, s. 363–364

ZAHRÁDKA, Miroslav

2011 *Okamžiky ze životního putování literárního vědce a prozaika* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci)

ŽÁČEK, Pavel

2001 *Přísně tajné. Státní bezpečnost za normalizace. Vybrané směrnice a metodické pokyny politické policie z let 1978–1989* (Praha: Votobia)

2005 *Nástroj triedneho štátu. Organizácia ministerstiev vnútra a bezpečnostných zborov 1953–1990*
(Bratislava: Ústav pamäti národa)

2017 „První garnitura sovětských poradců v Praze. Ovládnutí a řízení československého
bezpečnostního aparátu 1949–1953“; *Securitas imperii* 31, č. 2, s. 40–69

Diachrony as an encumbrance

If linguists investigate history and development of lexical units, they only rarely use the diachronic method to analyse a word “without any history” – a forgery. They endeavour to prove forgery of those words this way because these expressions correspond to such development neither by their form, nor by their contents. Sometimes, such investigation arrives at conclusions which combine both language development and hypothetical genesis of the forgery. This is questionable, for any result of a single individual linguistic creativity of a forger is not possible to deduce from regularities of a continuous development proven at words recorded objectively in a period of time of existence of a national language. Searching for the origin of the noun *varyto*, recorded in the *Rukopis královédvorský* [Dvůr Králové manuscript], can illustrate the whole matter satisfactorily. Linguistics usually presupposes or even claims that the forgers found inspiration in Greek *barbitos*. Such connection could have perhaps been deduced if a Czech expression did exist as a word which had its undoubted past, however, in case of a forged expression we miss sufficiently sound arguments. We can find a variant explanation in language of the society of the Czech National Revival directly.

Keywords: development of the lexical unit, diachronic method, reconstruction of the etymon, Dvůr Králové manuscript, *varyto*

PhDr. Petr Nejedlý, Ph.D.
odd. vývoje jazyka ÚJČ AV ČR
Valentinská 1, 116 46 Praha 1
nejedly@ujc.cas.cz

Príspevek vznikl jako součást grantového projektu GA ČR *Slovní zásoba slovníků Daniela Adama z Veleslavína* (č. 15-01298S); ve zkrácené verzi byl 9. listopadu 2017 přednesen na kolokviu *Diachronní setkání* pořádaném v Týnci nad Sázavou oddělením vývoje jazyka ÚJČ AV ČR.

DIACHRONIE JAKO PŘÍTĚŽ (K 200. VÝROČÍ NALEZENÍ RUKOPISU KRÁLOVÉDVORSKÉHO)

PETR NEJEDLÝ

1. Zkoumáme-li starší fáze jazyka, je vhodný (a mnohdy přímo žádoucí) diachronní přístup k jazyku, metoda, která spočívá na respektování principů jazykového vývoje, na zohlednění vnitřní dynamiky jazykového systému i vnějších faktorů tohoto vývoje¹ a koneckonců především na samotné znalosti tohoto vývoje. I v tomto případě však platí, že uplatnění jakékoli metody je limitováno vstupními podmínkami, jež v tomto případě představuje zkoumaný jazykový materiál: zjišťujeme totiž, že od jisté hranice, od jistého stupně materiálové vybavenosti ani užití této metody nepomáhá.

Samozřejmým a nezbytným předpokladem znalosti jazykového vývoje je totiž objektivní existence jazykového prvku v různých fázích historie jazyka. Za obvyklých okolností je konstatování této existence beznadějně banální, avšak v některých případech je právě její prokázání dosti nesnadné. Nejčastěji se to týká slovotvorně a významově neprůhledných lexémů (obvykle hapax legomen) z překladových slovníků, lexémů třeba i deformovaných, které za přispění znalosti jinojazyčného ekvivalentu musíme nejprve alespoň rekonstruovat z hlediska formy i/nebo obsahu.² Řidčeji k takové rekonstrukci saháme také u lexémů kontextově zapojených – u nich je právě díky existenci kontextu zkoumání přece jenom snazší.³ U mnoha takových případů se samozřejmě častěji než o popis jazykového vývoje daného lexému jedná o popis samotné jeho geneze.

1.1 Krajním případem pak jsou podvrhy, jejichž „historie“ je pouhým konstruktem falzátorů. V takových případech je velmi sporné mluvit o diachronním přístupu k nim nebo o aplikaci diachronní metody na jejich analýzu. Kupodivu i v těchto případech se vzácně setkáváme s pokusy vyložit jejich skutečnou, nikoli zfalšovanou genezi jako důsledek umělého, leč možného jazykového vývoje.

2. Výrazný příklad takového postupu nacházíme v případě kritiky lexémů doložených pouze v Rukopisech Královédvorském a Zelenohorském (dále RKZ apod.). Motivací tohoto postupu je snaha autorů argumentačně pod-

/1/ Celou problematiku z pohledu strukturní jazykovědy (přesněji Pražské školy) ve stručnosti shrnuje Němec (1989).

/2/ Po stránce teoretické k rekonstrukci lexikálního vývoje viz Němec (1980), obecně k těmto speciálním slovníkovým případům viz Pečirková (1985); konkrétní příklady na uplatnění rekonstrukční metody tvoří řadu takřka nekonečnou, ale uvádět je zde nemá valného smyslu.

/3/ Jako příklad z poslední doby uvedme rekonstrukci dlouho nejasného středněčeského lexému *klorýt* (Nejedlý 2018).

ložit nemyslitelnost historické autenticity obou textů. V některém případě však jinak navýsost seriózní hledání geneze některého lexému možná až přesahuje hranice reality.

2.1 Dvoustleté spory kolem Rukopisů neustávají zcela ani dnes.⁴ Odpůrci jejich pravosti už v minulosti snesli řadu argumentů, z hlediska jazykového systému je usoustavnil Miroslav Komárek (Komárek 1969). Zastánci pravosti veškeré výtky i nadále urputně vyvracejí (souhrnně jejich stanovisko podává – velmi obsáhle – Julius Enders 1993); jen zřídka připouštějí, že na námitku odpůrců nenalézají zatím pádnou odpověď.

3. Jednu takovou interpretační a argumentační nesnáz spatřuji v názvu hudebního nástroje *varyto* užitého v RK:

(1) *K něm zdě Záboj, otvede je v úval, / v ponížený úval hlubokého lesa. / Stúpi Záboj najnižije dolón, / vze varyto zvučno. / „Mužie bratrských srdce / i iskrených zrakón, / vám pēju najniží z dola piesn. / Ide z srdce mého, / z srdce najnižije / pohrúžena v hori“ Záboj, Slavoj a Luděk (dále jen „Záboj“), verše 16–25⁵ (v transliteraci má verš tuto podobu: „wze uarito zuucno“).*

3.1 Miroslav Komárek je v hodnocení tohoto lexému při veškeré stručnosti nekompromisní:

(2) *varyto: nástroj nejen v stč., ale i v ostatních slovanských jazycích neznámý. Název vznikl počestěním řec. barbiton (barbitos), což znamenalo lyru. Gb. uvádí jako hapax legomenon (Gb., s. 368), z „řecké chrestomatie“ ironicky vysvětluje Vašek (1879: 278).⁶ Námitka dodnes zůstává plně platnou (Komárek 1969: 267).*

3.2 Také obránci RKZ, jmenovitě právě Enders, se k původu tohoto lexému vyjadřují celkem zdrženlivě. Uvažují o různých možnostech výkladu, ale k jednoznačnému závěru nedocházejí:

(3) *Varyto: snad jediné temné slovo. Sotva vzniklo z řeckého „barbitos“, to by dalo „varbitz“ nebo něco podobného. Snad ke kořenu „var“, vr, ver – onom.*

/4/ Vedle toho jsou RKZ i dnes objektem zcela nepředpojatého zkoumání jejich místa v dějinách slovesnosti, společnosti i vědy (srov. např. Dobíáš – Fránek – Hrdina – Krejčová – Piorecká 2014, kde autoři mapují jejich recepci v české vědě 19. století).

/5/ Transkripci viz RKZ, 2010 (některé jazykové jevy však zde přepisujeme odchylně; u díla sporného stáří je vždy obtížné rozhodnutí, který hláskoslovný stav má editor zvolit jako referenční), transliteraci viz Kašpar (1969).

/6/ Viz Vašek (1879: 38).

„vřískati“, varvas aj. *Traduje se, že doklad pro „varyto“ byl nalezen na Šarišsku, to je třeba ověřit. Slovo je ve slovinštině, jak staré, zatím nevím; může, ale nemusí být přejato z RK* (Enders 1993: 374).

3.2.1 Po stránce věcné uznávají dokonce i nedostatečnost podkladů pro jednoznačné vymezení denotátu. To jim však nebrání v přesvědčení, že tvůrce textu měl na mysli konkrétní hudební nástroj, bez ohledu na to, že my jej dnes nedokážeme bezpečně identifikovat:

(4) *Nelze konečně ani odpřisáhnout, že „varyto“ je nástroj strunný, ač slovo i význam je též u Slovinců; mohlo by být ovšem převzato z RK; zatím jsem věc neověřil* (Enders 1993: 305).

Přes tuto nejasnost Enders soudí, že dříve či později se slovo podaří vyložit, neboť je

(5) *odůvodnitelné po analýze a zjištění příbuznosti s jinými ie. jazyky* (Enders 1993: 225).

Toto přesvědčení opírá mj. o formu lexému, protože v lexému nachází starobylý sufix:

(6) *výskyt – opět poměrně značný – starých přípon, jejichž původ nám není dost jasný, jako „yto, yka, ataj“ (varyto, vladyka, vozataj)* (Enders 1993: 128).

3.3 Veškeré Endersovy pokusy o „zjištění příbuznosti“ jsou však velmi násilné, kontaminují různé indoevropské kořeny, různé sémické prvky, rozličné slovní formy. Nelze jim přiznat výraznější etymologickou relevanci; ve výsledku prokazují pouze to, že v etymologii se autor dostatečně neorientuje. Spojuje např. *varyto* s kořenem latinského *verbum*, se slovy či významy slov *vřava*, *vrah* apod. nebo slovo spojuje s podobně suspektním rukopisným hapax legomenem *vražba* ‚smrt, zánik‘:

(7) *vzdámy li [sě] mečém našich vrahův, sami vražbu nad sebou spáchámy* RK, Jaroslav, verše 216–217.

Naopak některé jiné možnosti výkladu hodnotí i on – arci bez jakékoli argumentace – kriticky:

(8) *Vůbec je ovšem nutno odmítnout pokus odvodit slovo z „barytonu“ – bary tonon* (Enders 1993: 305).

4. Je zajímavé, že obránci i odpůrci vysvětlují původ pojmenování, u něhož však nikdo z nich vůbec neví, jaký je vlastně jeho význam. Narážíme zde na obvyklou potíž s interpretací slovtvorně neprůhledných hapax legomen, kdy často vysvětlujeme řetězec znaků, o němž nevíme, k jakému denotátu vlastně patří (srov. výše příklad v pozn. 3).

5. Klademe si otázku, které argumenty věcné a jazykové vedly Josefa Jungmanna k tomuto výkladu, který se ve společenském povědomí okamžitě úspěšně etabloval:

(7) nástroj hudebný starých Čechův, [cf. *θαρβιτον* = mnohostrunný nástroj, jako lyra, za níž se někdy i klade] (Jungmann V 1839: 25).

5.1 Pod jeho vlivem se substantivum *varyto* podnes vesměs vykládá jako pojmenování strunného nástroje a tak také funguje v obrozeneském diskursu. Začneme-li stránkou věcnou, vidíme, že představa *varyta* jako lyrovitého nástroje byla obecně přijata, vždyť už r. 1843 vychází Vinařického sbírka *Varyto a lyra*. Jako lyru – výjimečně jako harfu – zobrazují bájně *varyto* po celé 19. století i malíři a sochaři v zpodobeníh Zájboje a zejména Lumíra.⁷

5.2 Přitom bližší údaje o charakteru Zájbojova nástroje, o jeho vzhledu, o jeho stavbě, o technice tvoření tónu nezískáme ani z textu básně, z kontextu dané pasáže. V básni je pouze jednoslovně charakterizován jeho zvuk: *vze varyto zvučno*. Ani z širšího kontextu nezískáme více informací. Spíše vystanou pochybnosti: Zájboj, který na nástroj hraje, je založením bojovník, kdežto roli barda, profesionálního slovanského pěvce plní v RK Lumír (viz Zájboj, verše 52–53). Zastánci pravosti proto – pohříchu poněkud bludným kruhem – nabízejí nepříliš přesvědčivou motivaci Zájbojovy hry:

(9) *mámil, okouzloval srdce svých druhů – bereme-li v úvahu magický účinek zpěvu a hudby na varyto* (Enders 1993: 270).

/7/ V básni sice na *varyto* hraje Zájboj, ale nástroj se rychle stává atributem jiné postavy z básně – pěvce Lumíra; je zřejmé, že ten zde vlastencům svým atributem možná vědomě, možná podprahově splývá s antickým Apollónem. Umělci tak více než na sám příběh básně reagují především na pasáž *Zájboju, ty píšeš ... jako Lumír, ký slovy i pěníem bieše pohýbal Vyšehrad* Zájboj 33–37 – viz plastiky předních sochařů 19. století Václava Levého (Lumír 1848), Antonína Pavla Wagnera (sochy *Zájboj* a *Slavoj* na průčelí Národního divadla) nebo Josefa Václava Myslbeka (vyšehradské sousoší *Lumír a píseň* z 90. let 19. století); v některých případech umělecká licence posouvá vzhled nástroje do doby trojúhelníkové harfy (Myslbek, Lumír 1873). – Lumírovsko-zájbojovské téma zpracovává sice také hudební umění (připomeňme především symfonickou báseň Zdeňka Fibicha, *Zájboj, Slavoj a Luděk*, op. 37, z r. 1873, ale z orchestrální sazby pochopitelně nelze autorovu určitější představu o denotátu vyvodit (za připomínku děkuji anonymnímu recenzentovi).

Tato „mámvivá“ formulace však podle našeho názoru spíše navozuje pro obránce přímo smrtelnou představu básnického díla vzniklého v období romantismu.

5.2.1 Celý kontext, v němž se slovo *varyto* vyskytuje, je zvláštním způsobem lexikálně koncentrován kolem sémantického rysu nízkosti. Deriváty s kořenem *níz-* jsou v dané pasáži velmi frekventované (viz výše) a jsou spojeny spíše s negativními nebo alespoň pesimistickými jevy a vjemy: Záboj odvádí bojovníky v *ponížený úval* (kvůli úkrytu?), ale než začne hrát, sestupuje ještě *najnižšie dolón* (proč?) a tam přednáší svoji *najnižší z dola piesn [...] z srdce najnižšie pohrúžena v hori*. Záboj, verše 17–25.

5.3 Představu o dávném původu RKZ nepodporuje ani příslušná kolokace *varyto zvučno*: po stránce akustické se stč. adjektivum *zvučný* ‚hlasitý; znělý; hlasový‘ neblíží vjemům, které vyvolávají zvukově poměrně křehké strunné nástroje – je spojeno se substantivy *trubka* (jako *zvučná trúba zvučnýjsa* JeronM⁸ 3b *altisonans*; jakožto *zvučná trúba* PasKal L15a; *varhany s trúbami zvučnými* Chelč-Kap 221a), *zvon* (*maje ... zvučné zvoncé u rúcha svého* HusPostH 79a – srov. *zvonec zvučný* BiblOl 1 C 13,1 *cymbalum timmiens*), *buben* (*co jest také uslyšal z šalmějí, bubnón zvučný šal* AlxH 32), *cymbál* (v *cymbálách dobře zvučných* Žalt-Pod 150,5) apod. Společným rysem těchto nástrojů je rezonanční materiál – nejčastěji kov.

5.3.1 K těmto nástrojům patří i stč. *cymbál*, protože toto pojmenování bylo často kladeno bez konkrétnější představy o denotátu, ryze překladově za latinské *cymbalum*, které však mnohdy označovalo – stejně jako výchozí řecké *kymbalon* – zvonečky či zvonkohru (srov. výše žaltářní citát, v němž v jiných rukopisech figuruje pojmenování *skrovad(n)icě*, motivované stsl. *skovrada* ‚pánev‘).

Vedle toho se *zvučný* objevuje ve spojení s lidským hlasem (*zvučnými hlasy vesel sě, matka milá* JeronM 36a, *aby řeč nebyla nadutá ... ani pro veliký hlas zvučná* AlbnCtnostA 11b), povětrnostními jevy (*búřem zvučným* VýklKruml 100b), hučícím a burácejícím mořem (*množství lidí mnohých jest jako moře zvučné* JakZjev 245b, srov. Is 17,12) apod.

5.3.2 Zvuky obdobné barvy a dynamiky však nelze vyloudit z nástroje – bez ohledu na velikost – tónově relativně subtilního, jakým je lyra (pro srovnání si můžeme uvést zvuk dnešních lidových harf). Jako nástroj burčující bojovníky by tedy takové *varyto* nebylo nejvhodnější.⁹

/8/ Zkratky staročeských památek užíváme podle *Staročeského slovníku* (viz StčS 1968: 55–118); rovněž doklady z těchto památek uvádíme v zásadě podle úzu tohoto slovníku.

/9/ Na druhou stranu není ani příliš jasné, proč „zvučný“ nástroj používá Záboj k projevu poněkud larmoyantnímu a v první fázi (nebo v prvním plánu) spíše poráženeckému.

6. Badatelé, kteří předpokládají, že RKZ byly sepsány na počátku 19. století, si vesměs kladou stejnou otázku (z našeho pohledu poněkud ošidnou), jak slovo *varyto* vzniklo. Jazykovědci je vnímají jako obrozenský neologismus a vykládají je jako adaptaci řeckolatského *barbitos/barbiton* „strunný hudební nástroj, loutna“ (tak SSL); když se však pídíme po důvodech tohoto výkladu, zjišťujeme, že všichni postupně přejímají výše uvedený výklad Jungmannův. Jeho výklad opakují i další badatelé či editoři¹⁰ – řídil se jím i Komárek, obsahují jej základní etymologické slovníky češtiny (s výjimkou slovníku Rejzkova)¹¹ a na stejný výklad přistupují také Šlosar – Štědroň (1998: 76) a posléze Šlosar – Štědroň (2010: 36), kteří se opírají o slovníkovou dvojici *barbitus veliká loutna* z latinsko-českého slovníku Tomáše Rešela z r. 1560.¹² Týž výklad (odkazující k řeckému substantivu) se objevuje i v nejnovější edici RKZ (RKZ, 2010: 317).

6.1 Vzhledem k tomu, že s výjimkou Josefa Jungmanna ostatní autoři nepředpokládají dávný původ RKZ a jejich příslušnost k (raně) středověkým jazykovým projevům, patrně je považují za „učeneckou“ výpůjčku falzátorů (to ostatně naznačuje A. Vašek 1879). Zbývá však zvážit, jaký důvod by k právě této výpůjčce tvůrci RKZ měli.

6.1.1 Antický hudební nástroj *barbitos* byl znám už nejstarším řeckým lyrickým Alkaiovi,¹³ Anakreontovi¹⁴ nebo Theokritovi,¹⁵ ale nikdy nenabyl popularity jiných nástrojů. Dnešní badatelé či stavitelé replik historických nástrojů uvádějí, že to byl dvojsborový vícestrunný drnkací nástroj, příbuzný lyře, poměrně velký (vysoký možná až 1 metr) a vydávající hlubší tóny (naproti tomu reliéf umístěný v Louvru, který údajně zobrazuje *barbitos*, zachycuje nástroj měřící asi 50 cm).¹⁶ Nevysvětleno však zůstává, proč by si předpokládání padělatelů zvolili jméno celkem exkluzivního a neznámého nástroje – *barbitos* se

/10/ Objevuje se např. již r. 1845 ve VýbMat 1,1190–1191.

/11/ Viz Holub – Kopečný (1952: s. v.; jejich výklad je nepatrně odlišný), Machek (1971: s. v.), s. v., Holub – Lyrer (1992: s. v.), Rejzek (2015).

/12/ K percepci výrazu *varyto* v české filologické a historické vědě viz též Štědroň (1975: 20). Výše uvedený ironický výklad Vaškův však připisuje – asi omylem – Julii Feifalikovi.

/13/ Srov. Alkaiovo stasiótikon v překladu Radislava Hoška: *slyšet po celou noc při pitce drnkání/barbita* (Lyrika 1981: 217).

/14/ Srov. např. v přebásnění Vojtěcha Jestřába *Nenávidím hloupé bitky ... / Popíjet však při barbitu / s pannami a milovat / jejich krásu do úsvitu, / to je život, to mám rád* (Anakreón 1963: 20); *za zvuku barbitu dívka / s břechtanem ve vlasech / ... tančí* (Anakreón 1963: 56); nebo v přebásnění Radislava Hoška *byl [Anakreón] barbitu přítel* (Kritiás 7,4 – Na Anakreonta – viz Lyrika 1981: 129).

/15/ Srov. Theokritos, *Idyly*, 16,45 (v přebásnění Radislava Hoška *nástroj o mnoha strunách* – viz *Písne pastvin a lesů* 1977: 86).

/16/ Vedle toho ve starověku existoval *barbat / barbud*, perský nástroj loutnového typu, s vypouklým korpusem a krkem, nad nímž jsou vedeny struny; i jeho název se mohl grecizovat do podoby *barbitos* apod.

přestal užívat už v klasickém Řecku a v Římě se objevil pouze jako nástroj pro sakrální účely, o jeho skutečné známosti, tím méně o jeho rozšíření v českých zemích nemáme žádné doklady, a to přesto, že v českém organologickém kontextu se výraz *barbitus* objevuje ještě před Rešelem, již v polovině 15. století, s ekvivalentem *slonové húsle* SloVostřS 66; vzhledem k tomu, z jakého materiálu se vyráběla lyrová ramena, je to výraz celkem výstižný, i když jeho motivace byla s největší pravděpodobností jiná a mylná, ryze etymologizující: vycházela ze střlat. *barrus* ‚slon‘, jak je patrné z jednoho ještě staršího textu latinského:

(10) *instrumentum musicum quasi barricum, quia de ossibus barrorum fiat*
KNM X A 6, f. 151a, r. 1419.

Po Rešelovi se podoby *barbiton*, *barbitus* a *barbitos* (poslední s výslovným upozorněním, že je ženského rodu) objevují na dvou místech v tříjazyčném Veleslavínově Nomenklátoru z r. 1586. Veleslavín se však ani nesnažil nalézt pro ně český ekvivalent. Údaje o existenci nástroje přejímá ze své předlohy, osmijazyčného Nomenklátoru (1567) Hadriana Junia (1511–1575); pouhou citací tohoto výchozího latinského textu, opřené výhradně o antické autority, ukazuje dostatečně zřetelně vlastní i všeobecnou nejistotu v bližší charakteristice tohoto nástroje a jeho naprostou cizost v českém prostředí:

(11) ... *instrumenta musica: triplicia sunt ...*, vel *emphysomena*, quae flatu complentur, vel *enchorda*, quae nervis intenduntur, vel *crusta*, quae pulsantur; *primi ordinis sunt tuba, tibia, fistula, classicum, bucina, cornu et lituus*; *secundo ordini debentur lyra, cithara, testudo, psalterium, sambuca, pandura, barbiton, naulium et pectis*; *ad tertium referuntur tympanum, sistrum et cymbalum*. [... hudební nástroje jsou trojího druhu: jednak dechové, ... jednak strunné, ... jednak bicí ... k těm druhým patří lyra, cithara, ... barbiton, ...] VelNomT 367.

(12) *Barbiton (Horatio), barbitos (foemininum) et barbitus: lyricum instrumentum plectro solitum percuti, cuius inventi gloriam Terpandro tribuit Pindarus, ut Anacreonti Neanthes et Antipater; Martianus Felix multiforme barbiton dixit, ob varietatem non (ut arbitror) formae, sed sonorum forte; Strabo libro 10. sambucam cum barbato eandem esse ait, quod miror, cum sambucum oxyphthongum, id est argutum, esse instrumentum Athenaeus prodiderit, aliter quam de barbato sentire Pollux videatur*. [... lyrický nástroj, obvykle rozeznávaný trsátkem, ...; Martianus Felix ho nazývá mnohotvaré barbiton, myslím, že ne kvůli rozmanitosti vzhledu, ale asi kvůli zvukové rozmanitosti; Strabón ... říká, že sambuca a barbiton jsou totéž, což je mi divné, protože Athenaeus mluvil o sambuce jako o nástroji „ostrozvukém“, tj. pronikavého zvuku, zvukném, tedy jinak, než barbiton patrně vnímá Pollux] VelNomT 372.

6.1.2 Jak vidno, nemuseli bychom při obdobném zdůvodňování původu varyta chodit až do antiky: stačila by znalost humanistických latinsko-českých slovníků (středověký, tzv. ostríhomský slovník – SlovostrS – byl nalezen teprve ve 20. století).

6.2 Odpůrci pravosti však tuto textově-filologickou souvislost nezmiňují a předpokládají pro utvoření lexému *varyto* jen právě inspiraci starořeckými lyriky. Přesto u takového výkladu vyvstává několik námitek. Především není jasné, proč by si předpokládání padělatelů zvolili jméno celkem exkluzivního a do osvícenství neznámého nástroje. Antonín Vašek sice ironizuje, že se poučili z některé řecké chrestomatie, ale pak vyvstává námitka, proč si pro nástroj v ruce bojovníka zvolili jméno spojené výhradně s lyrickou poezií (podle Anakreonta *barbitos* patří k pijácké nebo erotické poezii,¹⁷ podle Aristotela se nehodí k výchově, jen k potěšení).¹⁸ Stejnou pochybnost vyvolává myšlenka, že falzátor, ať už jím byl kdokoli, měl dosti hluboký vhled do klasické filologie, především do autentické antické literatury.¹⁹

6.3 Z hlediska formy zůstává v případě takového přejetí nejasná podoba slova bez druhé bilabiály, která se důsledně vyskytuje ve všech variantách původního řeckolatinského lexému.

7. Pochybujeme tedy, že za volbou názvu byla nějaká souvislost s antickou kulturou,²⁰ a klademe si otázku, zda vůbec bylo logické, aby v textu jednoznačně zdůrazňujícím svoji čistou slovanskost, slovanskou původnost, opravdu vycházela motivace nějakého slova z řečtiny, protože tím by tvůrci sami ohrožovali svoji vysněnou praslovanskou autentičnost a jedinečnost. Inspiraci antickou obrozenci uznávali nanejvýš v obecné rovině duchovních snah, nikoli však reálií, protože ideálem byla heroická minulost Slovanů (Macura 2015: *passim*).

7.1 Koneckonců sama obrozenská anakreontika si počíná zcela jinak, plně tkví v barokní poetice a všechny reálie důsledně počestuje (srov. *ty má loutno*

/17/ Srov. Dejte mi Homérovu lyru / beze strun války. Chci dovádět v míru ... / v doprovodu barbitu / pijáckou píseň křičím tu (Anakreón 1963: 30), Chci mluvit o Titánu, / chci Kadma opěvovat, / ve strunách barbitu však / ožívá se jen Erós (Anakreón 1963: 61); viz též pozn. 13.

/18/ Srov. Aristotelés, Politika VIII,6,1341a (v překladu Antonína Kříže užít výraz *harfa*: *byly vy-loučeny [z výchovy] také mnohé strunné nástroje jako citory a harfy a ty, které byly určeny pro pobavení posluchačů* Aristotelés 2009: 272).

/19/ Vzhledem k tomu, že nejčastěji je za tvůrce považován – v době nálezů šestadvacetiletý – Václav Hanka, který měl sice nesoustavné, ale přesto hluboké znalosti slovanských jazyků a jejich minulosti, lze připomenout charakteristiku Lubomíra Sršně, který říká, že do Prahy Hanka přichází jako „pologramotný výrostek“, „zanedbaný venkovský kluk“ (Sršně 2009: 7 a 11).

/20/ Ojedinělou (avšak i z pohledu jejího autora dočasnou) úvahu Karla Krejčího o RKZ jakožto o projevu barokní záliby v mystifikacích, která by snad představu antikizujících postupů přece jenom podpořila, připomíná Dalibor Dobiáš (viz Dobiáš – Fránek – Hrdina – Krejčová – Piorecká 2014: 17).

líbezná ... ve hudbě zběhlí rytíři Thám 1785: 11; *zahraji na citeru* t.: 15, *housličky a loutny vzali* t.: 53, *na kejdy, na housle mu hrejte* t.: 61, *kytara chtěla o lásce hráti* t.: 64)²¹ a naopak považuje za nezbytné v poznámkách vysvětlovat i jména nejelementárnějších mytologických bytostí (*Helikón, Múzy, Grácie* apod. t.: 31, *Amor, Hymen* t.: 33, *Olymp* t.: 38).²²

7.2 Konečně jak jsme uvedli na začátku, sám výklad opřený o postupy historicko-lexikologické, ne-li etymologické, postrádá v tomto případě opodstatnění. Tyto postupy jsou záležitostí jazykového vývoje, jehož rekonstrukce ovšem nemá u izolovaného falza, výrazu bez historie – jednotky bez známé minulosti, bez motivace, bez myslitelné slovtvorné struktury i bez genetické opory – smysl: reálná souvislost individuálně utvořeného jména s formou i obsahem systémově vzniklé slovní zásoby stejně jako s vzhledem či funkcí pojmenovávaného objektu nemusí existovat. Snažíme-li se tedy v intencích myšlenkových postupů svého oboru interpretovat či přesněji „deinterpretovat“ nějaký podvržený lexém pomocí jeho historických vazeb, nechtěně přistupujeme na argumentaci falzátorů...

8. Shrňeme-li tedy dosavadní postřehy, musíme říci, že jak obsahová, tak formální blízkost obou usouvzažňovaných výrazů *varyto* a *barbitos* není dostatečná a že znalost předpokládaného motivujícího slova není prokazatelná a jako důkaz pro podvrženost textu není přesvědčivá. Stejně dobře bychom mohli nalézt i jiné výklady při uplatnění synchronního přístupu.

8.1 Budeme-li uvažovat o motivaci čistě současné, takřka domácí, opřené o výraz užívaný v dobovém jazyce obrozenců, který si tvůrci RKZ nějak adaptovali, pochopitelně se přímo nabízí substantivum *baryton*. Takový výklad zastánci pravosti – bez udání důvodu – výslovně odmítají (viz výše příklad č. 8). Odpůrci pravosti o něm ani neuvažují,²³ přestože po stránce formální by plně vyhovoval – hlásková adaptace by byla minimální. Soudíme, že na překážku je hlavně věcná stránka, totiž představa o příliš odlišném denotátu tohoto lexému: substantivum *baryton* se dnešním mluvčím běžně pojí s rejstříkem mužského hlasu. Tato představa však není přesná – tj. není úplná.

8.2 Josef Jungmann sice přejaté substantivum *baryton* ve svém slovníku neuvádí (zato zaznamenává lexém *bardún*, užitý ve slovníku Lactifer Jana Vodňanského – viz níže), protože je zřejmě nepovažoval za dostatečně

/21/ Thámovci viditelně navazují na své humanistické a barokní předchůdce (srov. převzatý překlad Hasištejnského *kojte mysl loutnou* t.: 49).

/22/ Někdy se dokonce místo antických jmen tvoří jejich domácí adaptace (*zpěvopanny*, *Múzy* t.: 53, *Jarmil* t.: 69), popř. jsou užita starší pojmenování (rosovské *Světloňoš*, *Jitřenka* t.: 75).

/23/ Výjimkou je Holub – Kopečný (viz výše pozn. č. 11).

včleněné do české slovní zásoby. Přesto tento internacionální výraz byl na přelomu století ve střední Evropě včetně českých zemí užíván. V dobové komunikaci byl totiž jako *baryton* vedle zpěvního hlasu označován strunný nástroj, který zažíval – z velké části díky Josephu Haydnovi, autorovi téměř dvou set komorních skladeb pro tento nástroj (srov. Buchner 1971: 30–31) – rozkvět koncem 18. století a který byl ještě na přelomu 18. a 19. století stále velmi populární např. ve Vídni, a to díky vlivnému stříbrskému rodákovi, c. k. radovi Vincenci Houškovi, proslulému skladateli i hráči na tento nástroj (viz ČHS, s. v.).

8.3 Jeho původní italský název byl *viola di bordoni* – motivaci názvu nacházíme v podnes užívaném organologickém termínu *bordun*²⁴ („přeznívající basová struna neměnné výšky“ – srov. stč. a střdč. substantivum *bardún* „hlubší struna“ ŠtítMuz 136a, VodňLact 22b).²⁵ Tento smyčcový nástroj velikosti violoncella byl totiž opatřen bordunovými, rezonančními strunami vedenými pod krkem a rozeznívanými palcem levé ruky (byl to tedy zároveň nástroj smyčcový i drnkací). Jeho zvuk byl díky přídatným strunám poměrně robustní.

8.4 Není pochyb o tom, že věhlas barytonu došel i do české součásti habsburské monarchie (i kdybychom nebrali v úvahu Hankův vídeňský pobyt). Jeho název se pak mohl stát (třeba jen náhodnou nebo spontánní, nepromyšlenou) inspirací pro hledané „nové“ pojmenování, a to zcela bez hlubší věcné souvislosti s jeho skutečným vzhledem či funkcí. Směs jisté momentální známosti (aktuální popularita nástroje) a neobvyklosti (znalosti všeobecně jistě omezené jen na určité kruhy společnosti, primárně vázané na německojazyčné prostředí – srov. jeho absenci v Jungmannově slovníku) zároveň mohla nabízet vhodné zázemí pro vytvoření „autentického“ názvu, navazujícího podvědomou představu něčeho vzdáleně nebo přibližně známého. Pozdější obrozenské filologické ztotožnění varýta s antickou lyrou, stejně jako záměna Záboje s Lumírem, to pak mohla být jen ironie osudu a kouzlo nechtěného, kdy na případ umělého, navíc podvrženého výrazu jazykovědci aplikovali standardní etymologická kritéria.²⁶

9. Ani tento variantní výklad však nelze bezpečně prokázat. Není divu: otázky vzniku slova, neologické procesy jsou záležitostí důkladné konfron-

/24/ Vedle této podoby se užívá také *bourdon* (viz např. ASCS, s. vv. *bordun*, *bourdon*).

/25/ Lexém zaznamenávají Elektronický slovník staré češtiny (ESSČ), Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny (LDHBČ) i Jungmannův slovník (Jungmann I 1835: 70).

/26/ Stejně kouzlo nechtěného spatřujeme v tom, že dva roky po objevení RK se narodil Václav František Červený, který v blízkém Hradci Králové proslul výrobou žesťových nástrojů včetně nástroje křídlovkového typu zvaného tehdy *zpěvoroh* a později *baryton*, který se vyznačuje jasným a znělým zvukem a používá se v dechovce (včetně vojenské) podnes.

tace příslušného neologismu s aktuálním lexikálním systémem a dobovými komunikáty a taková konfrontace nám v daném případě neposkytuje dostatečnou oporu pro přesvědčivé závěry.

10. Považujeme proto za vhodnější postupovat u otázek po původu *varyta* stejně jako třeba u nejrůznějších gramatických jevů, totiž omezit se na pouhou konstataci ahistoričnosti, podvrženosti lexému; k tomu stačí prokázat komparací suspektního jazykového prvku s prvky historicky doloženými a funkčně i chronologicky adekvátními jeho nesourodost s nimi; netřeba rekonstruovat proces, jímž k dotyčnému falzu dospěl (v našem případě navíc ne zcela bezpečně prokázaný) falzátor.

LITERATURA

ANAKREÓN

1963 *Oslavujme Bakcha. Anakreontská poezie* (Praha: Mladá fronta)

ARISTOTELÉS

2009 *Politika* (Praha: Petr Rezek)

ASCS = PETRÁČKOVÁ, Věra – KRAUS, Jiří a kol.

1995 *Akademický slovník cizích slov I (A–K)* (Praha: Academia)

BUCHNER, Alexander

1971 *Musikinstrumente von den Anfängen bis zur Gegenwart* (Praha: Artia)

ČHS = ČERNUŠÁK, Gracian – ŠTĚDRŮŇ, Bohumír – NOVÁČEK, Zdenko a kol.

1963 *Československý hudební slovník osob a institucí I (A–L)* (Praha: Státní hudební vydavatelství)

DOBIÁŠ, Daniel – FRÁNEK, Michal – HRDINA, Martin – KREJČOVÁ, Iva – PIORECKÁ, Kateřina

2014 *Rukopisy královédvorský a zelenohorský a česká věda (1817–1885)* (Praha: Academia)

ENDERS, Julius

1993 *Jazykovědný rozbor Rukopisu královédvorského, Zelenohorského a dalších staročeských textů s nimi spojených* (Praha: Neklan)

ESSČ = VAJDLOVÁ, Miloslava a kol.

2005–posud *Elektronický slovník staré češtiny* (Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR); <<http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>> [přístup 16. 1. 2018]

GEBAUER, Jan

1896 „O nové obraně padělaného Rukopisu Královédvorského“; *Listy filologické* 23, s. 275–379

HOLUB, Josef – KOPEČNÝ, František

1952 *Etymologický slovník jazyka českého* (Praha: Státní nakladatelství učebnic)

HOLUB, Josef – LYER, Stanislav

1992 *Stručný etymologický slovník jazyka českého* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

JUNGSMANN, Josef

1835–1839 *Slovník česko-německý I–V* (Praha: Josefa Fetterlová)

KAŠPAR, Jaroslav

1969 „Rukopisy Královédvorský a Zelenohorský – paleografický přepis“; in *Rukopisy Královédvorský a Zelenohorský – dnešní stav poznání*, sv. 2, Sborník Národního muzea v Praze, řada C – Literární historie, XIII–XIV (Praha: Academia), s. 275–322

KOMÁREK, Miroslav

1969 „Jazykovědná problematika RKZ“; in *Rukopisy Královédvorský a Zelenohorský – dnešní stav poznání*, sv. 1, Sborník Národního muzea v Praze, řada C – Literární historie, XIII–XIV (Praha: Academia), s. 197–274 (přetisk: Komárek, M., Studie z diachronní jazykovědy; Olomouc: Univerzita Palackého 2006, s. 9–116)

LDHBČ = NEJEDLÝ, Petr a kol.

2012 *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR); <<http://madla.ujc.cas.cz>> [přístup 16. 1. 2018]

LYRIKA

1981 HOŠEK, Radislav (ed.), *Nejstarší řecká lyrika* (Praha: Svoboda)

MACURA, Vladimír

2015 *Znamení zrodu a české sny* (Praha: Academia)

MACHEK, Václav

1971 *Etymologický slovník jazyka českého* (Praha: Academia)

NEJEDLÝ, Petr

2018 „Ze slovníku raněnovověké češtiny: *klorýt*“; *Naše řeč* 101, s. 185–188

NĚMEC, Igor

1980 *Rekonstrukce lexikálního vývoje* (Praha: Academia)

1989 „Principy jazykového vývoje a historie češtiny“; *Slovo a slovesnost* 50, s. 81–96 (přetisk: Němec, I., *Práce z historické jazykovědy*; Praha: Academia 2009, s. 57–67)

PEČÍRKOVÁ, Jaroslava

1985 „Nekontextové doklady v historickém slovníku“; *Zprávy Jednoty klasických filologů* 26, č. 1, s. 50–54

DĚDINA, Václav (ed.)

1977 *Písň pastvin a lesů* (Praha: Svoboda)

REJZEK, Jiří

2015 *Český etymologický slovník* (Praha: Leda)

RKZ

2010 DOBIÁŠ, Dalibor (ed.), *Rukopis královédvorský / Rukopis zelenohorský* (Brno: Host)

SRŠEŇ, Lubomír

2009 „Příspěvky k poznání osobnosti Václava Hanky“; in *Sborník Národního muzea v Praze, řada A – Historie* 63

SSL = kol.

1977–posud *Slovník středověké latiny v českých zemích (a –)* (Praha: Academia)

STČS – HAVRÁNEK, Bohuslav – NĚMEC, Igor (eds.)
1968 *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek* (Praha: Academia)

ŠLOSAR, Dušan – ŠTĚDRŮ, Miloš
1998 „Hudební termíny ve slovníku Tomáše Režela“; in *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*, H 33, s. 71–82

ŠLOSAR, Dušan – ŠTĚDRŮ, Miloš
2010 *Dějiny české hudební terminologie* (Brno: Masarykova univerzita)

ŠTĚDRŮ, Miloš
1975 „Hudba v časopise Krok (1821–1840)“; in *Sborník prací filozofické fakulty brněnské university*, H 10, s. 19–34

THÁM, Václav
1785 *Básně v řeči vázané* (Praha: K. F. Rosenmüller – dědicové)

VAŠEK, Antonín
1879 *Filologický důkaz, že Rukopis Kralodvorský a Zelenohorský, též zlomek evangelia sv. Jana jsou podvržené díla Václava Hanky* (Brno: vlastním nákladem)

RESUMÉ

Church Slavonic legend of St Anastasia according to manuscript Jegor 279

Church Slavonic legend of St Anastasia is a translation from Latin, made probably in the 10th – 11th century Bohemia. The text of the legend has been preserved in nine manuscripts of Russian origin and a sole manuscript of Serbian origin. The article draws attention to an unknown oldest Russian manuscript Jegor 279 from the second quarter of the fifteenth century. The article contains a basic description of the manuscript, an edition of the text and its textological analysis.

Keywords: Old Church Slavonic, Church Slavonic, manuscript, St Anastasia, St Chrysogonus, textological analysis, edition, hagiography

PhDr. František Čajka, Ph.D.
Slovanský ústav AV ČR, v.v.i.
Valentinská 1
110 00 Praha 1
cajka@slu.cas.cz

Studie vznikla v rámci projektu MK ČR NAKI II č. DG16P02H024
„GORAZD: Digitální portál staroslověnštiny“.

CÍRKEVNĚSLOVANSKÁ LEGENDA O SVATÉ ANASTÁZII (RUKOPIS JEGOR 279)

FRANTIŠEK ČAJKA

Církevněslovanská *legenda o svaté Anastázii* (dále Anast) představuje překlad latinské předlohy pořízený nejpravděpodobněji v českém prostředí 10.–11. století. Latinská paralela je výtahem z obšírnější verze latinské legendy.¹

Text Anast je zachován v devíti rukopisech ruského původu a v jediném rukopise srbského původu. Slovanské rukopisy Anast lze rozdělit na dvě textově blízké skupiny (ruskou a srbskou), které vycházejí ze společného archetypu.

Poprvé na Anast upozornil A. I. Sobolevský (Соболевский 1903), který publikoval text památky na základě tří jemu známých rukopisů. Upozornil dále na možnost, že jde o překlad z latiny, a na některé specifické jazykové rysy svědčící pro západoslovanský (velkomoravský či český) původ památky. Následující bádání hodnotilo Anast spíše v kontextu dílčích příspěvků či širě pojatých syntetických prací (F. V. Mareš, F. Dvorník, R. Večerka, E. Bláhová, F. Thomson, C. Diddi, D. Číževskij aj.).² V kontextu bádání o Anast se jeví jako velmi významný příspěvek G. Kappela (Kappel 1970), který vydal do té doby jediné známé znění latinské paralely podle rukopisu E 84c pocházejícího z 12. století. Edice latinských legend anastaziánského cyklu, kterou připravila P. F. Moretti (Moretti 2006: 190–196), zprostředkovala materiál dalších dvou odpovídajících rukopisů bavorského původu. Zpřístupnění jejich textu bylo mimořádně závažné pro zodpovězení základních i některých dílčích otázek spojených s Anast, zejm. její atribuce.

Ve slavistickém kontextu nověji obrátili pozornost k Anast D. M. Atanasovova a F. Čajka. Významné příspěvky D. M. Atanasovové jsou spjaty zejm. s evidencí nejstaršího znění Anast srbského původu (Gr), kultu svaté Anastázie a sv. Chrysogona a zpřesňováním pohledu na vztah Anast k předloze překladu (Атанасова 2006a, 2006b, 2007). Zkoumání F. Čajky (Čajka 2008a, 2008b, 2009) vyvrcholilo v monografickém zpracování (Čajka 2011). V uvedené práci autor vycházel z rozsáhlého materiálu slovanského a latinského, přičemž na základě komplexní analýzy textu Anast spojil vznik překladu se západoslovanským prostorem, s největší pravděpodobností s českým prostředím 11. století. Nelze také vyloučit možnost sepsání Anast při pobytu sázavské komunity v uherském exilu (1055–1061).

Bohatství ruských knihoven a rukopisných sbírek dokládá evidence rukopisného znění Anast ruského původu z roku 1630 (TSL 672, dále jen T),

/1/ K problematice latinské paralely Anast viz např. Čajka 2011: 58–61.

/2/ Přehled bádání o Anast viz Čajka 2011: 49–52.

které pochází ze sbírek Trojicko-sergijevské lávry (Čajka 2013, edice textu na s. 239–245). Výše uvedené dokládá také v této studii představený rukopis Jegor 279.³

Cílem studie je upozornit na dosud v kontextu bádání o Anast nevidovaný nejstarší rukopis ruského původu Jegor 279 pocházející z druhé čtvrtiny 15. století. Součástí studie je základní popis rukopisu, textologická charakteristika jeho znění a edice textu. Materiál představený v této práci je zamýšlen jako doplňující k monografickému zpracování Anast.⁴

1

V následující části studie přinášíme jednak přehled církevněslovanských rukopisů Anast, jednak soupis rukopisů latinské paralely.⁵

1.1 CÍRKEVNĚSLOVANSKÉ RUKOPISY

a) srbská provenience

1. Gr (= IIIc24; Mihanović 23), fol. 338a–339a
třetí či čtvrtá čtvrtina 14. století, Archiv Hazu, Záhřeb

b) ruská provenience⁶

1. *Q. I. 320 (= Tolst. II, 364), fol. 159b–163a
koniec 15. století – počátek 16. století, Российская национальная библиотека (РНБ), Petrohrad
2. *U (= Undol № 230), fol. 309a–313b
koniec 16. století, Российская государственная библиотека (РГБ), Moskva
3. *M (= Макарьевские минеи по Успенском списку)
polovina 16. století⁷
4. V (ф. 113, № 593), fol. 242b–244b
koniec 15. století – počátek 16. století, Российская государственная библиотека (РГБ), Moskva
5. R (ф. 201, № 54), fol. 347a–350a
koniec 15. století – počátek 16. století, Российский государственный архив древних актов (РГАДА), Moskva

/3/ Chtěli bychom vyjádřit velké poděkování rukopisnému oddělení Ruské národní knihovny v Moskvě za zhotovení fotokopíí textu Anast.

/4/ Čajka 2011.

/5/ Označení rukopisů a jejich bližší charakteristika viz Čajka 2011, s. 58–69.

/6/ Hvězdička (asterisk) označuje rukopisy evidované původně A. I. Sobolevským.

/7/ Srov. Čajka 2011: 65–67.

6. L (ф. 181, № 1002), fol. 250b–253b
polovina 16. století, Московский государственный архив
министерства иностранных дел (МГАМИД), Moskva
7. Ch (= Chlud № 196), fol. 235a–237b
18. století, Государственный исторический музей (ГИМ), Moskva
8. T (ф. 304.I., № 672), fol. 228a–231b
1630, Российская государственная библиотека (РГБ), Moskva

1.2 LATINSKÉ RUKOPISY⁸

1. Kappel (= E 84), 266r–267r
12. století, Bibliotheca Ambrosiana, Milán
2. Wü_a (= M.p.th.q.15), 187r–190r
první třetina 9. století, původ: Freisingen, uložení: Universitätsbibliothek Würzburg, Würzburg
3. Mü_a (Clm lat. 14418, = Em. E. 41), 84r–87r
9. století, původ: Řezno, uložení: Bayerische Staatsbibliothek, Mnichov

2 POPIS RUKOPISU JEGOR 279

Rukopis Jegor 279 je uložen jako součást Jegorovovy sbírky ve fondu č. 098 pod signaturou Егор № 279 v Ruské národní knihovně v Moskvě (Российская государственная библиотека, РГБ).⁹

Kodex Jegor 279 je dobou svého vzniku zařazován v části literatury předmětu obecně do 15. století.¹⁰ Další prameny však dataci zpřesňují, přičemž kládou vznik rukopisu do poloviny 15. století¹¹ či do druhé čtvrtiny 15. století.¹²

Kodex o rozsahu 600 folií¹³ rozměru 27,9 x 19,6 cm představuje rukopis ruské redakce s bulharismy psaný *poluustavem*.¹⁴ Z typologicko-obsahové charakteristiky vyplývá, že se jedná o sborník minejního typu na měsíce září až červen, jehož obsahem jsou texty hagiografické a pochvalná

/8/ Podrobnější popis viz Čajka 2011: 60–62; Moretti 2006: 66, 190–196.

/9/ Popis rukopisu viz: ПС 1986: 151, 152; Творогов 2008: 19, 134; Фомина 2009: 85; Опис 2014: 166–173, VIII. V dalším výkladu vycházíme z uvedeného materiálu.

/10/ ПС 1986: 151, 152; Творогов 2008: 19, 134.

/11/ Опис 2014: 166, VIII.

/12/ Фомина 2009: 85. Jak uvádí dále M. S. Fomina, na spodním okraji fol. 64b – 89a je zapsán skoropisem 18. století (dnes částečně nečitelný) text: „Сия книга глаголемая Новгородского ...евского монастыря, попова сына Ефима Екимова, а писал сам Ефим“. Uvedený zápis dokládá, že rukopis pochází z klášterní sbírky.

/13/ Jiné prameny uvádějí rozsah 590 folií, viz ПС 1986: 151, 152.

/14/ Опис 2014: 167; Фомина 2009: 85.

slova, srov. „Сборник житий и слов“,¹⁵ „Сборник избранных житий и похвальных слов минейного типа (на сентябрь – июнь месяцы)“.¹⁶

2.1 TEXTOVÉ PARALELY JEGOR 279 A USPENSKÉHO SBORNÍKU

Z charakteristických znaků struktury rukopisu Jegor 279 zasluhuje pozornost zejména jeho závěrečná část, která obsahuje totožné texty jako *Uspenský sborník* z 12.–13. století.¹⁷ Z uvedené skupiny textů jsou zvláště zajímavé zápisy památek velkomoravského či českokirkevněslovanského původu. V následujícím části studie uvádíme soupis shodných textů *Uspenského sborníku* a rukopisu Jegor 279. Nejprve je vyznačeno místo příslušného textu v Jegor 279, dále je uveden odkaz na den, k němuž je památka daným světcům připisována, název památky a obvykle také incipit. Na příslušné texty *Uspenského sborníku* se poukazuje prostým odkazem na stranu rukopisu.¹⁸

Jegor 279: fol. 541a–543b (2. května): Житие Афанасия Александрийского, inc.: Руфин же, иже церковное писание писав (...).

Uspenský sborník: fol. 5a–86

Jegor 279: fol. 543b–551b (2. května): „Сказание и страсть и похвала святою мученику Бориса и Глеба“.

Uspenský sborník: fol. 86–186

Jegor 279: fol. 551b–588b (2. května): „Сказание чудес святою страстотерпцю Христовоу Романа и Давида“,¹⁹ představuje část boriso-glebovského cyklu (viz předcházející text na fol. 543b–551b).²⁰

Uspenský sborník: fol. 186–26a

/15/ Srov. ПС 1986: 151, 152; Фомина 2009: 85.

/16/ Опис 2014: 166, 168.

/17/ Na uvedený vztah upozornila M. S. Fomina (Фомина 2009: 85 ad.), srov. též Опис 2014: 172–173. – Rukopis *Uspenského sborníku* je uložen ve Státním historickém muzeu (Государственный исторический музей, ГИМ) jako součást Synodální sbírky pod číslem 1063/4. Edice viz: *Успенский сборник* 1971; M. S. Fomina odkazuje také k dalšímu kodexu s podobným vztahem k *Uspenskému sborníku*. Jedná se o rukopis četjich minej Čud 314 (Чуд. № 314) na měsíc květen z roku 1600, který se dochoval jako součást knihovny Čudovského kláštera. Srov. Фомина 2009: 85; popis rukopisu viz: Опис Чуд. собр. 1980: 183.

/18/ Způsob označení folií *Uspenského sborníku* užíváme ve shodě s edicí památky, viz: *Успенский сборник* 1971. Materiál k této komparativní části přejímáme v případě rukopisu Jegor 279 z Опис 2014: 172–173, v případě *Uspenského sborníku* z Фомина 2009: 85 an.

/19/ Označení textu viz Словарь XI–XIV 1987: 400.

/20/ Фомина 2009: 85, srov. též Словарь XI–XIV 1987: 274–278, 398–408, zvláště 400–406.

Jegor 279: fol. 558b–562b (10. června): „Страсть и мучение“ св. Еразма, „мучену ему в граде Фирмиасе“, inc.: „Въ Антиохийсте(м) граде бысть смущение христианом (...)“.

Uspenský sborník: fol. 118г–124а.

Jegor 279: fol. 562b–567b (15. června): „Мучение“ свв. Вита, Модеста и Крестанция (*Legenda o svatém Vitu*), inc.: „Въ время Диоклетиана и Антониа, зловерныма царема, на земли Лукианьсте (...)“.

Uspenský sborník: fol. 124а–130а.

Jegor 279: fol. 567b–577b (25. června): „Мучение и житие“ св. Феврони, inc.: „Бысть въ дни Диоклетиана царя Анфим некто епарх (...)“.

Uspenský sborník: fol. 130а – 143а.

Jegor 279: fol. 577b–583а (6. dubna): „Память и житие“ Мефодия, еп. Моравского (*Život Metodějův*), inc.: „Бог благ и всемогаи иже есть сътворил ит небытия въ бытие (...)“.

Uspenský sborník: fol. 102б–109в.

Jegor 279: fol. 583а–588а (6. dubna): „Слово похвално на память святым и преславным учителем словенську языку, сътворшему письмены ему и прелождышема ма Новыи Ветхыи Закон в языки их, блаженному Кирилу, архиепископу Паноньску, и Мефодию“ (*Pochvalné slovo na počest Cyrila a Metoděje*²¹), inc.: „Богу и Спасу нашему Иисусу Христу многым и неизреченнымъ человеколюбиемъ помиловавшу род человеческий (...)“.

Uspenský sborník: fol. 109в–115г.

2.2 ANAST V RUKOPISE JEGOR 279

Text církevněslovanské *legendy o svaté Anastázii* (Anast) s označením *мучение сѣѣа анастасѣа* (fol. 261b 33) je v rukopisu Jegor 279 zapsán v jednom sloupci na fol. 261b 33 – 263a 14. Legenda je zařazena k datu 22. prosince (мѣ ѿго вѣ кв.) s incipitem *Въ времена дѣиоклитѣана нечѣтивааго цѣра . гоненіе бы хрѣѣаньско* (fol. 261b 34 – fol. 262a 1).

Uvedenému textu, jemuž je věnována tato studie, předchází „Мучение св. Улиании“, jehož text je k datu 21. prosince zapsán na fol. 257a – 261b s incipitem „Царьствующу Максимиану и кумиробесѣство держащем (...)“. Text těsně následující za Anast, zapsaný k datu 22. prosince na fol. 263a – 265a, je obšírnější verzí legendy o svaté Anastázii přeloženou z ře-

/21/ J. Vašica označuje tuto památku jako *Chvalořeč o sv. Cyrilu a Metoději*, srov. Vašica 1996: 109–117, 308–316.

čtiny, viz „Мучение“ св. Анастасия, s incipitem „Въ времена Диоклетиана нечѣстивааго царя и съ настолникама его Валерием (...)“. Na fol. 266a se dále nachází krátký text s incipitem: „Егда святаго Хрусогона идола пожрети (...)“ v rozsahu patnácti řádků, který obsahuje „zakončení“ památky sv. Anastázie a sv. Chrysogona.²²

3 EDICE

Jelikož je materiál rukopisu Jegor 279 publikován jako doplňující k edici Anast (Čajka 2011: 70–87), je uveden bez „nadřádkových“ znaků (ekfonetických znaků v superskripci) a paralelního latinského textu. Z grafických specifik rukopisu Jegor 279 upozorníme pouze na výskyt „otevřeného“ cyrilského o, viz např. (fol. 262b 17). Z typografických důvodů zapisujeme v edici uvedený znak cyrilským o.

fol. 261b

- 33 **Мѣ ѿго. вѣ кѣ.** мѹченіе сѣѣа анастасіа блѣи очѣ : —
Вѣ времена дѣвклитіана нечѣтѣвааго цѣра . гоненіе бѣи хрѣтіанѣ-

fol. 262a

- ско · бѣ же етерѣ мужѣ бжи · именимъ хрусогона · тогда вѣ
· бѣ · лѣтѣ · вѣ оузахѣ за има бжіе посаженѣ · и ѿтѣ прогонни-
кѣ многими пакостими · мѣнѣ иже ѿ блѣженѣа анаста-
сина · дѣцере протекѣ ѿдѣра же чѣстѣна мѹжа · пицею оживѣа-
5 аше са · вѣ истинѹ по ѹчению сѣаго апла паула · творѣааше всѣ ·
да іакоже ѿнѣ сѣа пожинааше (cf. 1С 9,11) тѣблѣснаѣа · тако и она ѿ
него дѹховѣнаѣа сѣмена · живота вѣчѣнааго принимаа-
ше · юже тако вѣ вѣрѣ вѣспита и равѣноу вѣрѣнымъ сѣвори
во истинѹ же хѹжѣшнимъ ѿдѣниемъ одѣвааше са ·
10 аце и велика родѹ²³ соѹци · іако единако хѣѣ слѹгѣ вѣ соѹзѣа
дѣржимъ посѣщати не можааше · нѣ токмо таи людѣи ·
ниѣа сѣа на земли лѣжѹши творѣааше · да бѣ бѣгѣтѣство ѿвѣрѣ-
ла нѣное · со единою же отровицею (sic) темницю обѣхожааше ·
и по темницамъ людѣскимъ · стража тѣмничѣныѣа · мѣзѣа-
15 ю нанимѣаше · да бѣи свобѣдно тѣмничѣныѣкѣ посѣщати
могла · вѣхѣдаѣи вѣ тѣмницю · вѣсѣмъ скорѣбѣнымъ ·
елико можааше · оѹмѣвааше ногы · помазѣаше главы ·

/22/ Uvedený text nebyl dostupný, nicméně podle incipitu uvedeného v Опис (2014: 170) se zdá, že alespoň jeho publikovaná část odpovídá znění Anast, viz дѣвклитіанѣ еѣа сѣго хрѣсогона идола пожрети не мо принѣдѣти *Dioclicianus autem cum sanctum Grissogonum diis sacrificare non potuit compellere* Q. I. 320 162b 5–7 (Čajka 2011: 84), srov. дѣвклитіанѣ (sic!) же еѣа сѣго хрусогона идола пожрети не може принѹдѣти Jegor 262b 35 – 263a 1.

/23/ Прѣсано з рѹководнѣаго рѣдо на родѹ.

- чесааше власы · іаже надълазѣ · заклаѣтъ тѣмнычнии де-
 ржаахоу · такоже выиноу твораци и ѿ подроужиа не
 20 могуци ѿтати са · ѿвѣдѣвъ же се моужь еѣ поупли · стра-
 жа въ храмѣ своемъ · таковы стражи · иже и сконча еи ·
 звѣзды единова възхода · не поустиша видѣти · хроусо-
 гонъ же моужь бжїи · бѣ тогда оу етера сотника · его-
 же гѣ спсѣхъ · съ всимъ домомъ своимъ , хроусогоно-
 25 мь приплодни къ себѣ · въ истину же не ѿверете нико-
 гоже · егоже бы послаахъ ко анастасїи · аносъ же ете-
 ра хртїана жена , вверѣте са соуци стѣи анаста-
 сии соуствѣда · іаже печаше са крѣстыаны въ истину ·
 іако мѣи младенцемъ · твораци же помощь всѣмъ ·
 30 знаема бѣлаше · та въ домъ анастасїинъ възшедши ·
 и начатъ быти посолъ ѿ неѣ · и ѿ всѣхъ исповѣдникъ
 гнѣ · еюже стѣи хроусогонъ пресвѣтлѣе всѣхъ пребы ·
 ѿ стѣи же анастасїа · послану приати · сицю рѣчь
 имоущю · стѣи исповѣднице хроусогоне · аще и оцѣ
 35 мои слоуга идолекъ бѣ то мѣи моѣ даоуста · іаже

fol. 262b

- ма изъмлада хртїанъ створи · еаже по ѿшествїи · се есмъ нѣ-
 дима приведена · мѣжъ тревещникъ · егоже боу шѣрѣцѣ · ложа
 л'жоуци немощїю оусланахъ са · и хвѣхъ стопахъ рѣно пристаахъ
 егоже подрѣжїе мое недостоинъ сы , прелести слѣжа · живы тѣ-
 5 цепитїа²⁴ · и ма іако влзхѣ въ тем'ници горыши затвори · такоже
 мно · такоже мно (sic) іако иже и живнѣ ми телесныи оуности · ничесоже
 ваще е · но точїю ѿпѣщенъ дхоу · смрти повинна есмъ · въ не-
 же исповѣди гїи моего спса хѣ , чтна словъ · и сего рѣ та възпрашаю члѣ
 10 нежели бжїа сѣѣ ѿверѣти са · можи члѣе бжїи пом'ни ма · послану
 женъ ѿпоуцѣхъ хрѣсогонъ · мѣтвоу за ню съ всѣми исповѣд'ники съ-
 твори · и оутѣш'на словеса написа · тоу же на вѣрѣ хѣоу оутверди ·
 бы же тоѣа поуплию мѣжоу еѣ , на свѣтѣ стѣдацоу с настолники ·
 нѣдими ити на персѣскѣю землю · печаленъ же домови възвраще са ·
 15 стѣи анастасїи , тако заповѣда страждъ · да свѣта ю ѿрече и живо-
 та · рекъ стражемъ · аще възвращѣ са живѣ ю вѣрацоу · всѣ вы
 погублю · тогоже того ради твораше · да бы бгѣтствѣ еѣ гѣ бы ·
 стѣю же анастасїю , стражїе тако мѣчаахъ , да и воды еи не да-
 ахъ · тоѣа вна в тѣзѣ , мѣаци кончати са · написа кѣ стѣмоу хрѣ-
 20 согонъ си словеса , исповѣд'нице стѣи хрѣсогоне , кончина телесе моего
 приде · помани ма и мѣи · да изидѣцѣ дїшоу мою тѣ прїимѣ · занеже

- любѣе ради си тръпаю · іаже ѿ оуности ми си вѣси · Къ семѣ сѣын хрѣ-
согонъ , многа и оутѣшна словеса , и сзвершенѣ вѣроу еи написа ·
И поѣстї ю да бы добально вса си за хѣо има сзтерпѣла · приключи же са
25 авїе мѣждѣ еа на пѣти смѣрть , И привезенъ бы в лодїи · И вси иже ю срѣ-
таахѣ развѣгаахѣ са · Ишедъши же сѣла анастасїи избавлена · при-
де къ сѣтомѣ хрѣсогонѣ , и вса емѣ іаже сзтворена бѣша сказа · распрода-
нѣ же гѣствоу еа бывшѣ · вѣ простыа же са ризы вблзкѣши · те-
мничникъ поѣщааше , и іакоже очи своа , тако и рабы бжїа · ели-
30 ко можааше хранааше · тогѣ дївнклитїанъ на акъвильтѣи странѣ
сы · многы хрѣтіаны изби · И написа князю римьска града , вса хри-
стїаны избити , единого же хрѣсогона повелѣ приве-
сти къ себе · томоу же послѣдоуѣцти , анастасїа чѣнаа
и оугодна бѣу слоуга , вѣ акъвилѣ , мнѣгымъ сѣтымъ
35 бжїимъ сзтвори слоужбоу , дївнклитїанъ (sic) же ·

fol. 263a

- еѣа сѣго хрѣсогона идолоѣ пожрети не може приноудити · повелѣ в' мѣ-
стѣ · еже оу бѣ исходны речет' са · оуспѣхнѣти и тѣло его , на брегъ
извержено бы · тогда же три вещи хрѣтіанына · с попомъ зѣнѣ
пришеши вѣаша тѣло сѣго хрѣсогона · И чѣнѣ сзхраниша · емѣ же
5 во снѣ сказано бы мѣсто , идеже мѣре главѣ его изверже · тоу
прише вѣрѣте ю · іако и в' тоу годинѣ вѣспокновенѣ бывши ·
И принесъ к' телесѣ его приложи · И самъ сѣын зѣналъ · по тредесатѣ днѣ
блжнѣо преиде къ бѣу · анастасїи же мнѣгымъ и различнымъ мѣка-
ми мѣчена · многы прѣтѣ собою хрѣтіаны , казнными своими ; и мѣче-
10 нїе мучены прѣстави къ хѣу · послѣнее же сто , и сѣмъ десѣ^т25 сѣщи ·
и по лалокѣ вѣсѣтѣчена посреда огна · гѣу давѣцѣ преда дхѣ · юже
аполїана (sic) чѣна вещь чѣнѣ погребѣ · и на нею црѣвь створи · вѣ не-
иже прославляет са воинѣ бѣ , в' сѣмогын · иже црѣвоуѣ вѣ вса
вѣкы вѣкомъ аминь :—

4 TEXTOLOGICKÉ POZNÁMKY

V následujícím výkladu budeme sledovat tři základní tematické okruhy: 1) doklady jednoty překladu; 2) náležitost rukopisu Jegor 279 do textové skupiny Anast ruského původu; 3) individuální znaky rukopisu Jegor 279.

Jelikož nechceme opakovat výklady podané v úplnosti již v monografickém zpracování, uvádíme příslušný dokladový materiál v reprezentativním výběru.

/25/ от. мѣжеска полѣ и женеска приведе · онѣ за рѣцѣ и нозѣ сѣвазана Q. I. 320 (163a 5–6) et al.

1) Výběr textových shod

V této části studie jsou představena ta shodná místa textu rukopisů Anast, která potvrzují jednotu překladu. Náležitost rukopisu Jegor 279 do textové tradice Anast dokládají všechna textologicky či jazykově relevantní místa.

- a) Překladatel latinské legendy neporozuměl latinskému apellativu *anus* ‚stará žena, stařenka‘ a interpretoval uvedené slovo jako proprium: srov. lat. *anus quaedam christiana* ἀνοὺς же етера хрѣтіана жена Q. I. 320 (160b 6). Reflexi uvedeného jevu odrážejí všechny rukopisy Anast: ἀνοὺς Q. I. 320, M, V, R, T, ἀναὺς U, L, ἀνιείλα Ch,²⁶ ἀνοὺς Gr. Také v rukopisu Jegor 279 262a 26 nacházíme zápis totožného typu: ἀνοὺς же етера хрѣтіана жена.
- b) Ve většině rukopisů²⁷ se vyskytuje na dvou místech lexém *вещь* v pravděpodobném významu ‚osoba‘, ‚osoba ženského pohlaví‘: три вещи хрѣтіанына Q. I. 320 (162b 10), M, V, R, T, Gr; lat. *tres cristiane*. Totožný zápis nacházíme také v analyzovaném rukopisu: три вещи хрѣтіанына Jegor 279 263a 3. V závěru Anast se nachází druhý doklad: чѣтна вещь Q. I. 320 (163a 9), U, M, V, R, L, T, Gr; lat. *christiana matrona*. Srov. чѣтна вещь Jegor 279 263a 13. Pouze v ruském rukopise Ch se nachází sekundární жена же нѣкаѣа чѣтна.
- c) Důležitým dokladem jednoty překladu je reflexe jména matrony Apollonie, v latinském zápisu *Apolliana*, ve slovanských rukopisech legendy. Uvedená latinská podoba (*Apolliana*) je dokladem chybného přepisu či svérázné interpretace jména uvedené matrony v bavorských rukopisech paralely slovanského překladu. Specifičnost bavorských zápisů latinské paralely spočívá v tom, že dané jméno se v celém cyklu latinských legend o svaté Anastázii vyskytuje pouze v podobě *Apollonia* či *Appollonia*.²⁸

V závěru latinské paralely Anast, který obsahují pouze rukopisy bavorského původu M_a a W_a, nacházíme avizovaný specifický zápis *Apolliana*, viz: *Quam Apolliana christiana matrona honorifice sepelivit*. Slovanské rukopisy Anast tlumočí právě tuto specifickou podobu jména, srov: ἀπολλίανα Q. I. 320 (163a 9), U, M, V, R, L, Ch, T, rukopis Gr obsahuje zápis ἀπελλιана. Rukopis Jegor 279 uvádí ve shodě s ruskou skupinou rukopisů jméno v podobě ἀπολλίανα Jegor 279 263a 13. Uvedené místo ukazuje blízkost slovanského textu s textem latinským, a to se zněním bavorských rukopisů M_a a W_a.

/26/ Zápis v rukopisu Ch vznikl velmi pravděpodobně kontaminací se jménem svaté Anýsie († 303).

/27/ V nejmladším ruském rukopisu Ch bylo toto místo zaměněno za три хрѣтіански жены. Rukopisy U a L uvedenou textovou část neobsahují.

/28/ Např. *Passio sanctae Anastasiae* (36,14), srov. Moretti 2006: 184.

- d) бѣ въ всемоуи (var. всѣдержителѣ и всемоуи Ch) Q. I. 320 (163a 11–12), U, M, V, R, L, Ch, T, Gr, Jegor 279 263a 14
Deus omnipotens
- e) моуи Q. I. 320 (161a 19), U, M, V, R, L, T, Jegor 279 262b 10 (rukopis Ch uvedené místo neobsahuje)
мѣи Gr
vale
 Latinské *vale* ‚bud' zdrav, sbohem' bylo mechanicky přeloženo, přičemž původní podobu překladu reflektují rukopisy ruského původu. Srbský rukopis Gr ukazuje, že v jihoslovanském prostředí již patrně původní podoba nebyla zřejmá, což bylo motivací ke kuriózní změně za мои. Přesto však zápis v Gr dobře odkazuje ke společnému východisku (моуи).

2) Textové varianty Anast a rukopis Jegor 279

Skupinu rukopisů Anast lze na základě mnoha kritérií jazykových a textologických rozdělit do dvou blízkých skupin rukopisných znění (ruské a srbské), reprezentovaných ruskými rukopisy a rukopisem Gr. Z textologicky relevantních projevů uvedeme zejména absenci jednotlivých slov nebo kratšího úseku textu v jedné ze skupin rukopisů, výskyt chybných zápisů či okruhů různocnění v užším smyslu.

- a) textové varianty (výběr)
гоненіе Q. I. 320 (159b 4), U, M, V, R, L, Ch, T, Jegor 279 261b 34
прогоненіе Gr
persecutio
- велика рода Q. I. 320 (159b 20), U, M, V, R, L, T, Jegor 279 262a 10,
блженнаѣ и велика рода Ch
чтѣнадо рода Gr
nobilis generis
- со всѣ домоу Q. I. 320 (160b 3), U, M, V, R, L, Ch, T, Jegor 279 262a 24
съ всею чѣладиню Gr
cum omni domo
- b) vypuštění slov či kratších úryvků textu v rukopisech ruského původu (výběr)
гоненіе въ христѣанско Q. I. 320 (159b 4–5), U, M, V, R, L, Ch, T, Jegor 279 261b 34 – 262a 1
прогоненіе хрѣтианскоѣ растѣаше наипаче Gr
persecutio cristianorum maxime crassabatur

елико можааше Q. I. 320 (160a 11–12), U, M, V, R, L, Ch, T, Jegor 279 262a 17

елико можааше сѡждаше Gr
prout potuit ministravit

мѣи моѡ даѡсѣта Q. I. 320 (160b 20), U, M, V, R, L, Ch, T, Jegor 279 262a 35

мѣи моѡ фаууста хрїстїана бѣ и чїста Gr
mater tamen Fausta cristianissima erat et casta

да би богѡсѣтѡу еѡ гѣ былѡ Q. I. 320 (161b 12–13), U, M, V, R, L, Ch, T, Jegor 279 262b 17

да би богѡсѣтѡу ие всемоу гѣ былѡ Gr
ut omnium facultatum eis dominus permaneret

- c) vypuštění slov či kratších úryvků textu v rukopisu Gr srbského původu (výběr)

написа ко сѣмѡ хрїсогонѡ си сѣловеса и сѣповѣдѣниче сѣи хрїсогоне Q. I. 320 (161b 17), U, M, V, R, L, Ch, T, Jegor 279 262b 19–20

написа къ сѣмѡ хрїсогону Gr
scripsit ad sanctum Grissogonum verba hec: confessori sancto Grissogono

помани ма и мѡи Q. I. 320 (161b 19), U, M, V, R, L, Ch, T, Jegor 279 262b 21

помени ме Gr
memento mei et ora

вѣ мѣсѣтѣ еже ѡ водѣ исхѡдѣны речет са Q. I. 320 (162b 8), U, M, V, R, L, Ch, T, Jegor 279 263a 1–2

въ мѣсѣтѣ еже ѡ водѣ исхѡдѣны Gr
in loco, qui ad aquas gradatas dicitur

просѡвѡлает са вѡинѡ (var. безъпрестани Ch) Q. I. 320 (163a 11), U, M, V, R, L, Ch, T, Jegor 279 263a 13

прославѡлает се Gr
semper laudatur

3) Individuální charakter rukopisu Jegor 279

Diferenční znaky textologického charakteru rukopisu Jegor 279 jsou nečetné a ukazují spíše v obecném smyslu na projevy vývoje textu Anast v ruském prostředí než na ryze individuální rysy analyzovaného rukopisu. Pokud pomineme dva případy, které lze charakterizovat jako chybný přepis (fol. 262b 35:

дѣлѣнїи, srov. např. дѣлѣнїи Q. I. 320 162b 6), resp. nekompletní zápis nedopsáním titlu (fol. 262a 13: отровицию, srov. např. отроковицию Q. I. 320 160a 6), projevují se specifika rukopisu Jegor 279 na dvou místech textu.

- a) V rukopise Jegor 279 fol. 263a 10 byla vypuštěna část textu, viz posla^ѣнне же сто^ѣ , и сѣмь де^ѣсѣ^ѣ (от. мѣ^ѣже сѣ^ѣка полѣ^ѣ и женьсѣ^ѣка приведе · онѣ^ѣ за рѣ^ѣцѣ^ѣ и нозѣ^ѣ сѣ^ѣвазана Q. I. 320 163a 5–6) сѣ^ѣци; lat. *novissime centum septuaginta promiscui sexus Domino offerebat. Illa autem per manus al pedes ad palum fixa*. Identický text chybí také v některých dalších rukopisech ruské provenience (U, V, R, L, Ch, T).
- b) Rukopisy Anast obsahují sekvenci ТАКО^ѣ МНЮ^ѣ ІАКО^ѣ И^ѣ И ЖИВОТЪ ТЕЛЕСЬНЫ^ѣ[А] ѣ^ѣносѣ^ѣти ничесѣ^ѣ ваще^ѣ ѣ^ѣ Q. I. 320 (161a 10–12), U, M, V, R, L, Ch, Gr; lat. *ita, ut vitam me temporalem amittere suspicor. nichil enim superest*. V rukopise Jegor 279 262b 5–6 se nachází zdvojený zápis potvrzené části textu, srov. ТАКОЖЕ^ѣ МНЮ^ѣ · ТАКОЖЕ^ѣ МНЮ^ѣ ІАКО^ѣ ИЖЕ^ѣ И ЖИВѢ^ѣ МИ ТЕЛЕСНЫИ ОУНОСТИ · НИЧЕСОЖЕ^ѣ ВАЩЕ^ѣ ѣ^ѣ. Totožný kolizní způsob zápisu nacházíme z celé skupiny rukopisů Anast pouze v rukopise T, srov. ТАКОЖЕ^ѣ МНЮ^ѣ ТАКО^ѣ МНЮ^ѣ ІАКО^ѣ ИЖЕ^ѣ И ЖИВѢ^ѣ МИ ТЕЛЕСНЫИ ОУНОСТИ НИЧЕСОЖЕ^ѣ ВАЩЫШЕ^ѣ ЕСТЬ T 229b 9–11 (srov. Čajka 2012: 251). Ze srovnání znění rukopisů Jegor 279 a T vyplývá, že se další paralelní specifické textologické znaky společné s rukopisem T (úpravy textu, chyby, vypuštěná slova či pasáže textu) v rukopisu Jegor 279 nevyskytují.

ZÁVĚR

Srovnání textů Anast se zněním zachovaným v rukopise Jegor 279 ukázalo, že analyzovaný text lze zařadit do ruské textové skupiny Anast. Individuální odchylky ukazují na vývoj textu v ruském prostředí, přičemž z tohoto pohledu se jeví rukopis Jegor 279 jako významný, neboť reprezentuje nejstarší dosud známý text Anast ruské provenience. Z hlediska atribuce Anast přináší rukopis Jegor 279 materiál, který není v rozporu s již dříve publikovanými závěry autora.

LITERATURA

ATANASOVA, D. M.

2007 „The Slavonic Translation of Latin Vita of St. Anastasia the Widow and Her Companion St. Chrysogonus“; *Scripta & e-Scripta* 7, s. 117–129

ČAJKA, František

2008a „K rukopisným zachováním církevněslovanské legendy o svaté Anastázii“; in Polách, Vladimír P. (ed.): *Jazyková interakce a jazykové rozhraní a strategie „cutting-edge“*. *Sborník příspěvků z 8. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů konané na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci ve dnech 14.–16. května 2007* (Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci 2008), s. 45–48

2008b „Rukopisná zachování církevněslovanské legendy o svaté Anastázii“; *Slavia* 77, č. 1–3, s. 17–28

2009 „K povaze lexika církevněslovanské legendy o svaté Anastázii“; in Mitter, Patrik (ed.) *Ty, já a oni v jazyce a v literatuře, 1. díl – část jazykovědná* (Ústí nad Labem: UJEP, 2009), s. 264–268

2011 *Církevněslovanská legenda o svaté Anastázii* (Praha: Slovanský ústav AV ČR, v. v. i., ve spolupráci s nakladatelstvím Euroslavica)

2012 „Житие свв. Анастасии и Хрисогона по русскому списку XVII века: текстологические наблюдения“; in Ефимова, В. С. (ed.): *Славянское и балканское языкознание*.

Палеославистика: слово и текст (Москва: Институт славяноведения РАН), s. 235–252

MORETTI, Paola Francesca

2006 *La Passio Anastasiae. Introduzione, testo critico, traduzione* (Roma: Herder)

VAŠICA, Josef

1996 *Literární památky epochy velkomoravské 863 – 885* (Praha: Nakladatelství Vyšehrad)

Атанасова, Д. М.

2006a „За едно рядко срещано житие на св. Анастасия Римска“; *Старобългаристика/Palaeobulgarica* 30, № 2, s. 27–36

2006b „Загребският препис на Житието на св. Анастасия Римска-Вдовица“; *Старобългарска литература* 35–36, s. 125–133

Опис

2014 Фонд № 98 – *Собрание рукописных книг Е. Е. Егорова, описание, т. 3, №№ 201–300, XV–XIX вв.* Выполнила Т. В. Анисимова. Компьютерный набор и вёрстка Т. В. Анисимова. (Москва: Российская государственная библиотека, научно-исследовательский отдел рукописей), s. 166–173; <https://dlib.rsl.ru/viewer/01004712884#?page=929> [přístup 22. 4. 2018]

Опис Чуд. собр.

1980 *Описание рукописей Чудовского собрания*. Составитель Т. Н. Протасьева (Новосибирск: Наука)

ПС

1986 *Предварительный список славяно-русских рукописных книг XV в., хранящихся в СССР (Для Сводного каталога рукописных книг, хранящихся в СССР)*. Составитель А. А. Турилов.
Отв. редактор С. О. Шмидт (ИНИОН АН СССР: Москва)

Словарь XI – XIV

1987 *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. I (XI – первая половина XIV в.).
Отв. редактор Д. С. Лихачев (Ленинград: Издательство Наука)

Соболевский, А. И.

1903 „Мучение свв. Анастасии Римлянки и Хрисогона по русскому списку XVI в.“; *Изв. ОРЯС* 8, кн. 4, s. 320–327

Творогов, О. В.

2008 *Переводные жития в русской книжности XI – XV веков. Каталог* (РАН, Пушкинский Дом /ИРЛИ РАН/: Москва – Санкт Петербург)

Успенский сборник

1971 *Успенский сборник XII – XIII вв.* Издание подготовили О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон под редакцией С. И. Коткова (Издательство Наука: Москва)

Фомина, М. С.

2009 „К вопросу о типологии Успенского сборника“; *Древняя Русь* 36, № 2, s. 77–96

RESUMÉ

Stylizing of Dialect in the Story *Planá růže, růžička šípková* (wild rose, brier-rose), by Helena Šmahelová

The usage of dialect phenomena places considerable demands on the author. She or he chooses between the authentic dialect, its stylizing or refining the text with judiciously selected dialectisms. The author's good knowledge of the dialect counts for an advantage, nevertheless its usage involves a concrete localization. For her characters of countrymen in the story *Planá růže, růžička šípková*, Helena Šmahelová creates an imaginary folk speech for it she chooses the dialectisms from various areas. Expressions typical for Moravian dialects (predominantly of the middle-Moravian area) however do not correspond with the supposed locating of the story into the South-Bohemian village.

Keywords: dialects, folk speech, literary image of the dialect

PhDr. Zina Komárková
Dialektologické oddělení
Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Veveří 97
602 00 Brno
komarkova@ujc.cas.cz

STYLIZACE NÁŘEČÍ V NOVELE HELENY ŠMAHELOVÉ PLANÁ RŮŽE, RŮŽIČKA ŠÍPKOVÁ

ZINA KOMÁRKOVÁ

„Jistě i ty jsi z nich, vždyť i tvé nářečí tě prozrazuje!“ Mt 26, 73

Jednou z možností, jak uchovat obraz nářečí, dosud zachovalých nebo již zanikajících, je kromě jejich popisu ve vědeckých dílech (slovníky, monografie, atlasy) také jejich využití v umělecké tvorbě – ať už jde o poezii, prózu nebo drama, ať už autor volí jakýkoli stupeň stylizace dialektu. Stylizací zde rozumíme záměrné užití nářečních prvků (ze všech jazykových rovin) při tvorbě uměleckého textu. Tyto prvky jsou užívány v různé míře a mají různé funkce (např. místně a dobově ukotvit děj, charakterizovat postavy apod.).¹

Také mezi prózami spisovatelky Heleny Šmahelové (1910–1997), která je známa jako autorka psychologických románů pro dospělé a především knih pro děti a mládež, najdeme několik prací, v nichž je využito prvků dialektu. Patří k nim novely *Planá růže*, *růžička šípková* (1958) a *Dům radostí* (1982) a rozhlasová hra *Kůň s krámem aneb Svatba po hanácku* (1984).

My se zde zaměříme na novelu *Planá růže*, *růžička šípková*. Její text má dvě varianty. První, stručnější, vyšla jako povídka s názvem *A jak to vlastně bylo?* časopisecky v roce 1946, druhá, přepracovaná, vyšla knižně v roce 1958. V článku si všímáme, z kterého nářečí (popř. z kterých nářečí) pocházejí užitá dialektismy. Vycházíme především ze zmíněné knižní podoby, časopisecký otisk nám slouží pro srovnání. Klademe si zejména otázku, zda autorka usilovala o autentičnost, tedy o zachycení nářečí z určité oblasti, nebo spíše volněji užívala různé nářeční jevy za účelem ozvláštnění umělecké výpovědi. I v tomto druhém případě by totiž mělo jít o reálné nářeční prvky, byť různé provenience, ne o umělé výtvořky.

Pro ověření jazykového materiálu využíváme Archiv lidového jazyka (dále jen ALJ²), *Český jazykový atlas* (dále jen ČJA³), *Slovník nářečí českého jazyka* (dále jen SNČJ⁴), další materiály soustředěné v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR,⁵ *Příruční slovník jazyka českého* (dále jen PSJČ) a *Slovník spisovného jazyka českého* (dále jen SSJČ).

/1/ Krčmová, 308n.

/2/ Archiv lidového jazyka, tj. listkový katalog nářečních výrazů uložený v dialektologickém oddělení ÚJČ AV ČR, v. v. i., v Brně; obsahuje materiál od konce 19. století až do současnosti, je soustavně ověřován a doplňován dalšími nářečními výzkumy probíhajícími od 80. let 20. stol. do současnosti.

/3/ Český jazykový atlas zobrazuje na mapách stav českých nářečí v poslední třetině 20. století.

/4/ Část A–Č, dostupné z: <http://snjc.ujc.cas.cz>, cit. 13. 3. 2018.

/5/ Soupis těchto materiálů viz na: <http://snjc.ujc.cas.cz> (cit. 13. 3. 2018) v záložce O slovníku v odd. Použitá literatura.

Jednotlivé nářeční podskupiny označujeme v souladu s ČJA zkratkami svč. (severovýchodočeská, popř. vč. – východočeská), stč. (středočeská), jzč. (jihozápadočeská, dělená v případě potřeby na úsek zč. – západočeský a jč. – jihočeský), čm. (českomoravská), střm. (středomoravská), vm. (východomoravská) a slez. (slezská); pokud hovoříme o českých nářečích v užším smyslu, označujeme je zkratkou čes.⁶

Děj novely *Planá růže, růžička šípková*, odehrávající se asi ve třicátých letech 20. století,⁷ zachycuje příběh chudé dívky a její tragické smrti. Růžena Beranová, nespokojená s životem na vesnici a s dřinou na rodném statku, odchází do služby v Praze. Je však zklamána. Práce v domácnosti ji neuspokojuje, páni se k ní chovají odtažitě, výdělek není tak vysoký, jak si představovala, zoufale se jí stýská po domově. Když se dozví, že v Praze pracuje její známý z rodné vsi, domluví si s ním a s jeho kamarádem schůzku na nedělní odpoledne. Nemůže tam však přijít, protože ji páni potřebují. Večer se Růžena sice pokusí známé vyhledat, ale neuspěje. Po návratu domů si dá ohřát večeři a unavená usne u kuchyňského stolu. Jídlo překypí, uhasí plamen na plynovém sporáku a dívka se otráví unikajícím plynem. Rodina a příbuzní se musí vyrovnat s její nenadálou smrtí. Z dcery, kterou otec zatracoval pro její útek z domova, se rázem stane jeho nejmilejší dítě. Růžena má nákladný pohřeb a okázalý pomník na hřbitově, sestry vzorně pečují o její hrob. Protože se Růženi blízcí domnívají, že nezemřela náhodou, vykládají její smrt jako sebevraždu z nešťastné lásky tak vytrvale, že tomu postupně uvěří celé okolí.

Dobové recenze si jazykové stránky novely všímají spíše okrajově. Miroslav Petříček zmiňuje „epické využití zálibně fabulující lidové představivosti a básnivosti“,⁸ ale neilustruje svou poznámku příklady. Arno Linke hovoří o „stylizaci do lidové mluvy prováděné důkladně a výrazně“,⁹ více se však soustředí na vytváření legendy okolo smrti hlavní hrdinky, jejímž výsledkem je odlišit obraz zesnulé. Milan Blahynka sleduje především způsob, jakým autorka rozpracovala původní stručnou povídku v novelu, všímá si nově vložených i odstraněných scén, větší propracovanosti postav a práce s motivy. Po stránce jazykové hodnotí jako „nejpozoruhodnější vrstvu změn“ nahrazení přímé řeči postav řečí polopřímou.¹⁰

Jazykovou stránkou textu se více zabývá Alena Hájková v monografii věnované Heleně Šmahelové: „V kratičkých odstavcích evokuje autorka duševní svět prostičkého děvčete a dění kolem ní s pomocí neotřelých lidových vy-

/6/ Česká nářečí v užším smyslu pokrývají území historických Čech (bez pohraničních oblastí, které byly po r. 1945 dosídleny obyvateli z různých míst vnitrozemí) a pomezí jz. úseky Moravy.

/7/ Přesná data sice nejsou v novele uvedena, mluví se však o době, kdy „vládla ta ukrutná nezaměstnanost“ a „každý se strchoval o práci“ (Šmahelová 1958: 17); jde tedy zřejmě o období hospodářské krize, která Československou republiku postihla ve třicátých letech 20. století.

/8/ Petříček 1958: 626.

/9/ Linke 1958: 5.

/10/ Blahynka 1959: 154.

razů a rčení: její pokojíček u pánů je »takový curdík maličký« [...] práce je »sračinkování«, domovnice [...] nazývá její boty »křampetle« [...] doma se pak rozkřikne, že »přijela poledničkou«.¹¹

Povšimněme si nyní nářečních výrazů, jež autorka vložila do řeči svých postav. Z životopisu Heleny Šmahelové je známo, že se často stěhovala, ať už v dětství s rodinou, nebo později jako dospělá, a tak mohla poznat různé nářeční oblasti. Narodila se v roce 1910 v Řestokách u Chrudimi, krátce poté pobývala s rodiči na střední Moravě (Olomoucko, Prostějovsko, Přerovsko) a nějakou dobu v Bratislavě. Několik let strávila v Ledči nad Sázavou (1921–1928), poté žila v Chrudimi (1929–1936), v Praze (1937–1943) a ve Slatiňanech (1943–1945). Od roku 1946 pobývala v Olomouci, v roce 1956 odešla do Prahy. Důležitá pro ni byla také spolupráce a pozdější soužití se spisovatelem Jaromírem Johnem, pod jehož vlivem začala psát a publikovat.¹²

Děj novely *Planá růže, růžička šípková* se kromě pobytu hlavní hrdinky v Praze odehrává ve vsi Dřenice¹³ – na rozdíl od původní povídky z r. 1946, v níž je děj situován do bezejmenného městysu. Dřenice jmenované v novele nejsou nijak přesněji lokalizovány, ať už pomocí pomístních jmen přímo z obce,¹⁴ nebo z jejího okolí. Z textu víme pouze, že se vesnice nachází poblíž města, kam Dřeničtí jezdí pro větší nákupy, ale toto město není pojmenováno. Vzhledem k místu autorčina narození a jejím opakovaným pobytům na Chrudimsku se nabízí možnost, že se předlohou dějiště novely mohla stát obec Dřenice nacházející se mezi Chrudimí a Pardubicemi.¹⁵ Tato obec patří do východní části severovýchodočeské nářeční oblasti a my budeme sledovat, zda stylizace dialektu v novele příslušné nářeční oblasti odpovídá, nebo se od ní odchyluje.

Budeme zkoumat řeč postav pocházejících z Dřenic (Růžena, její příbuzní, sousedé), pro niž ostatně text poskytuje nejvíce materiálu, a autorskou řeč, v níž se dialektismy objevují zejména při popisu místních reálií. Stranou ponecháme mluvu postav pražských (domovnice, milostpaní), jejichž repliky jsou málo početné, a pomineme též výrazy, které jsou zřejmě autorčinými novotvory, jako např. *falešnina* ‚přetvářka‘, *smutnotina* ‚smutek, úzkost‘, *hračinkování* ‚lehká práce‘, *cukrověnka* ‚milá, líbezná dívka‘, *chovuška* ‚dívka, která se ráda chová‘, *melena* ‚žena stále něco opakující, meloucí pusou‘ apod. Tyto výrazy nejsou obsaženy ve slovnících a kartotékách uve-

/11/ Hájková 1988: 51.

/12/ Forst 2008: 663–664.

/13/ Šmahelová 1958: 10.

/14/ Zmíněna je pouze hospoda U Kabeláčů, výletní restaurace Bílý jelen a Steinova továrna na mužské prádlo.

/15/ V České republice existuje ještě jedna obec Dřenice, která je dnes součástí Chebu.

dených v úvodu tohoto článku, neregistruje je ani Kartotéka lexikálního archivu Ústavu pro jazyk český.¹⁶

Protože očekáváme, že mluva postav z východních Čech bude charakterizována nářečními prvky ze svč. nářečí, soustředíme se nejprve na ně. V další části článku pak shrneme případné dialektismy z ostatních nářečních oblastí.

Na rovině hláskosloví se mluva postav převážně shoduje se spisovným jazykem. Autorka nevyužila ani rysy typické pro vých. část svč. nářečí (např. *prauda*,¹⁷ *spannou*, *zejtra*, *nešťesti*, *zpěunik*, *řbitou*, *pořeb*, *inej*), ani znaky rozšířené všeobecně v nářečích čes. (např. *bejt*, *novej šátek*, *vlakno*, *vopatrná*, *žencká*). Dřeničtí tedy říkají *pravda*, *spadnou*, *zítra*, *nešťestí*, *zpěvník*, *hřbitov*, *pohřeb*, *jiný*, *být*, *nový šátek*, *okno*, *opatrná*, *ženská*. Výjimečně se v jejich řeči objevují podoby s tzv. úzením *é > í* (po tvrdých souhláskách psáno *ý*), např. *chlív*, *podvlíkačky*, *poohlídnout se*, *je to dobrý*, *není to možný*, *abys ho měla přidupnutýho*; tato změna se realizuje v celé oblasti čes. nářečí a ve většině mor. nářečí.¹⁸ Současně (a spíše častěji) však najdeme v mluvě Dřenicích varianty *zalévají*, *takové děvče*, *něco zlého*, *žádné strachy*, *tmavé vlasy*, *tři bílé růže*.

Co se týká hláskových obměn jednotlivých slov, adverbium *všude* má důsledně podobu *všade*. Růžena tedy prohlašuje, že *všade je chleba o dvou kůrkách*, její sestry zase, že *se všade koukly*, *všade hledaly*. Tato obměna do vých. části svč. nář. zasahuje ze středočeské nář. oblasti.¹⁹

Nářeční pojmenování šatní skříně *jarmara* (však *jarmara dlouho tou voňavkou voněla*) se objevuje v podobě s náslovným *j-*, která je charakteristická pro svč. nářečí a sv. polovinu nář. střč. Častěji však postavy užívají podobu *almara*, zachycenou v jzč. nář. a v jz. polovině střč. nářečí.²⁰

Se znaky morfologickými je tomu podobně jako s hláskoslovím. Autorka opět ponechala stranou jevy typické pro vých. část svč. nářečí, takže v mluvě postav nenajdeme tvary jako *pověděť to tátoj*, *po bratroj*, *vycejťej*, *staraj se*, *nevyděľaj si*, ale podoby spisovné (*tátovi*, *bratrovi*, *vycítí*, *starají se*, *nevydělají si*). Zaznamenali jsme pouze zakončení *-ma* v instr. pl. substantiv, které se vyskytuje ve všech nář. čes. a ve většině nářečí mor. a slez. Je ho užito pouze ve dvou případech: *bude za horama* (řeč Růženy) a *buchty s třešněma* (promluva pražské domovnice). Častější jsou podoby *pod sukněmi*, *jezdila s koňmi*, *mezi vrátky*, *s děvčaty*.

/16/ Kartotéka lexikálního archivu je uložena v ÚJČ AV ČR, v. v. i., v Praze, databáze je dostupná z: <http://bara.ujc.cas.cz/psjc>, cit. 13. 3. 2018. Kartotéka sice zachycuje slovo cukrověnka, ale ve významu ‚cukrová řepa‘.

/17/ Pro tzv. obouretné v na konci zavřených slabik, v dialektologickém přepisu zapisované literou *u*, zde užíváme hlásku *u*.

/18/ Viz ČJA 5, 43 mléko a ČJA 5, 45 dobré nom./akuz. sg. n.

/19/ Viz ČJA 5, 375 všude.

/20/ Viz ČJA 5, 246 almara, akorát; viz též SNČJ, dostupné z: <http://snecj.ujc.cas.cz>, cit. 13. 3. 2018.

Vlastní jména *Růža*, *Barča* mají (kromě jediného případu) v dat. sg. tvary *Růži*, *Barči* (*co Růži napovídala, vydrhla chlívěk svini Barči*). Ty jsou běžné v celé vých. polovině Čech²¹ (rovněž na Moravě a na většině Slezska).

Subst. *noha* má v gen. pl. tvar *noh* (*noh si každý hned všimne*). Tento tvar v svč. nářečích převažuje²² (dále ho najdeme i v nář. jzč., mor. a slez.).

V pasivních konstrukcích typu *je/máme otevřeno* se užívá jmenný tvar trpného přičestí slovesa: *máš poděláno*; *na polích měli všechno poděláno* (tj. „uděláno, hotovo“). Tak je tomu ve většině čes. nářečí včetně střední části nář. svč. (zahrnující Chrudimsko).²³

Ze slovo tvorných obměn nacházíme v textu slovo *tatík*, jeden z rodičů, *otec* (*tatík jim bránil*; *náš tatík pro Růžu dýchal*), to se v svč. nářečích vyskytuje rozptýleně. Stejně často se však o otci Beranovi mluví jako o *tátovi* (*to jsi pěkný táta*; *to by bylo od táty boží dopuštění*), tato podoba je v svč. nář. častější.²⁴

Obměna *umývat*, *mýt* (nádobí) (*po jídle je sbírat se stolu, umývat je a leštit*) zabírá vých. část svč. nář. a většinu nář. moravských.²⁵

Řada dialektismů patří do roviny lexikální. Některé kromě svč. nářečí (nebo jejich vých. části) zasahují i do dalších nář. oblastí, jiné sice pocházejí ze svč. nář. oblasti, ne však z její vých. části, ale z jiných úseků.

Když *Růžena* uteče z Dřenic do Prahy, otec vyhrožuje, že dceru přivede zpátky a vyseká jí *třebas na holičkou*. Výraz *holičká*, *holý zadek* není v nářečních pramenech, s nimiž pracujeme, zachycen, z Jičínska se dokládá adj. *holičký*, *holý*. Substantivum *holičká* je však uvedeno ve výkladových slovnících²⁶ jako slovo nářeční s významem „(holá) zadnice“ a příklad *políbit někomu holičkou* je citován z díla Ivana Olbrachta (pocházejícího ze severovýchodních Čech). Podle podrobnějších údajů na excerptu, uloženém v Kartotéce lexikálního archivu Ústavu pro jazyk český, je rčení *polibte mně holičkou* eufemismus pocházející z Podkrkonoší.²⁷

Růžena, zklamaná službou v Praze, si stěžuje, že vše, co jí dohazovačka Nohejlová naslibovala, *byla jen lžina, lžina, lžina*. Slovo *lžina* „lež“ je doloženo převážně z Podkrkonoší (zde též v podobách *vžina*, *užina*). Nešťastná dívka za to přeje Nohejlové, *ať se jí huba zkríví za to hrdlolhaní*. Substantivum je

/21/ Srov. ČJA 4, 66 Máně dat. sg. f.

/22/ Srov. ČJA 4, 149 rukou gen. pl., přikomentovaná položka nohou gen. pl.

/23/ Srov. ČJA 4, 412 *je/máme otevřeno*.

/24/ Viz ČJA 1, 5A *tatínek*.

/25/ Viz ČJA 1, 144 *mýt*.

/26/ PSJČ I: 912; SSJČ I: 618.

/27/ V Kartotéce lexikálního archivu je zaznamenán ještě další doklad: *praděd paní Mery dostal od drába pětadvacet na holičkou*. Pochází z povídkové knihy Jaromíra Johna *Dořiní milenci a jiné kratochvíle* (2. vyd., 1954).

odvozeno od slovesa (v)hrdlo^hát ,silně, velmi lhát‘; v podobě *hrdlouhat* se dokládá především ze svč. nářečí.

Aby se na smluvené schůzce zalíbila svému budoucímu nápadníkovi, žehlí si Růžena *modrou ševiotovou sukni s holfaldy*, tedy s ozdobnými dutými záhyby. Slovo *holfald* se dle ALJ vyskytuje v Podkrkonoší a na Náchodsku.

O nedělním odpoledni, místo aby šla na vytouženou schůzku se známými, musí Růžena zůstat doma, obsluhovat nečekané hosty a pak po nich uklidit. S těžce přemáhaným plácem myje v kuchyni *plno střepů*. Výraz *střepy*, *nádobí*²⁸ byl zachycen na sev. a vých. okraji svč. nářečí.²⁸

Tři dny čekají Beranovi, než mrtvé tělo jejich dcery přivezou z Prahy. Třetího dne se celá vesnice dozví, že Růžena *přijela poledničkou*, tedy poledním vlakem. V ALJ je toto slovo doloženo z Královéhradecka.

Celou hůru jsme přeházely, říkají sestry Beranovy, když po Růženině smrti hledají její kabelku. Slovo *hůra*, *podstřeší*, *půda*²⁹ zasahuje do již. části vč. nářečí (dle ALJ na Pardubicko, Chrudimsko a Hlinecko) z oblasti středočeské²⁹ (a dále je rozšířeno na většinu Moravy a ve Slezsku).

Matka Beranová vzpomíná, jak se s ní duch její dcery přišel rozloučit, jak *cośi chodilo po seknici*, a dcery připojují, jak se oné noci kvapem vracely z taneční zábavy: *vrazíme do seknice polomrtvé strachy*. Výraz *seknice*, obytná místnost, zejm. ve venkovském stavení³⁰ zabírá většinu svč. nářečí³⁰ (dále nár. strč. a záp. polovinu Moravy). Vedle podoby *seknice* je v novele méně často užitá podoba *světnice*, shodná se spisovným jazykem.

Jak jsme již uvedli výše, nyní se soustředíme na dialektismy charakteristické pro jiné oblasti nářečí čes. a pro některá z nářečí na Moravě nebo ve Slezsku, které se objevují v mluvě Dřenicích. Materiál budeme opět sledovat na různých jazykových rovinách.

Z hláskoslovných jevů jmenujme podobu *tehoto*, která se v řeči sedláka Berana objevuje jako výplňkový výraz (*no počkej – tohoto – až doma!; nejsem – tohoto – nějaká postrašená sukně*). Podle dokladů shromážděných prostřednictvím Dotazníku pro výzkum českých nářečí³¹ je podoba s -e- typická pro většinu Moravy a pro Slezsko.

Na rovině morfologické jsme zaznamenali užití tvarů ženského sklonění u slova *štokrle* (ve spisovném jazyce je toto slovo rodu středního).³² Otec sleduje přípravu dcer před odchodem na taneční zábavu a sedí přitom na *štokrli*, tedy na sedačce bez opěradla. Slovo *štokrle* se v nářečích objevuje většinou ve

/28/ Viz ČJA 1, 143 nádobí.

/29/ Viz ČJA 1, 196 půda.

/30/ Viz ČJA 1, 186 světnice.

/31/ Položka 2351 2. sg. m./n. toho, materiál nebyl kartograficky zpracován v ČJA. Srov. ČJA 4, 260 tomu dat. sg. m./n. a ČJA 4, 261 tom lok. sg. m./n.

/32/ PSJČ V: 1183; SSJČ III: 735.

středním rodě, v rodě ženském je doloženo pouze z nářečí vm. a slez. (v podobě *štokrla – sedni na štokrlu*).

Zvláštní postavení zaujímá ve zkoumaném morfologickém materiálu tvar *dveři* ve vokativu subst. *dveře* (*spánembohem, dveři moje, co chodily nohy moje*). Jde o citát z písně³³ zpívané příbuznými při vynášení rakve s ostatky zemřelé Růženy z jejího rodného domu. Tvar *dveři* (shodný pro nom. a vok.) je doložen především ze střm. nářečí (dále z části nářečí vm. a ze Slezska).³⁴

Ze slootovorných obměn uvedme sloveso *pokoupit*, vykonat nákupy; postupně nakoupit: *Ušetříš si a pokoupíš všechno, co budeš potřebovat*, slibuje sousedka Nohejlová Růženě bohaté výdělký v pražské službě. Sloveso *pokoupit* uvádí PSJČ bez jakékoli charakteristiky, SSJČ s charakteristikou poněkud zastaralé.³⁵ Nářeční materiály dokládají sloveso *pokoupit* pouze z nářečí mor. (Přerovsko, Břeclavsko, Kelečsko) a slez. (Frenštátsko, Frýdecko-Místeko, Opavsko).

Další slootovornou obměnou je slovo *vaječnice* ‚míchaná vejce‘. Růžena hladovějící v panské službě často vzpomíná na prostá, ale chutná jídla, která připravovali doma, na to, jak *máma vytáhla z trouby nastavovanou vaječnici*. Podoba *vaječnice* se objevuje v menších areálech v mor. a slez. nářečích.³⁶

Rozsáhlý materiál přináší opět rovina lexikální.

Beranovi mají šest dcer, čtyři téměř dospělé, dvě ještě školáčky. O dvou nejmladších se ve vsi říká, že *ty dva prachýly, i ty budou jako jejich sestry*. V ALJ je výraz *prachyl* ‚mírná nadávka komukoli‘ doložen z Kyjovska.

Růžena chmurně uvažuje nad tím, zda by doma mohla nechat dřiny a zabývat se místo toho nějakou nenáročnou činností: *Mohla by si Růža vyšívat? To by ji táta přerazil pantokem*. Slovo *pantok* ‚těžká dřevařská sekera‘ je podle ALJ a dalších nářečních materiálů typické pro Moravu a Slezsko.

Útočiště před otcovými výtkami stejně jako před smutkem nachází Růžena *pod duchnou, kde je nejlepší ochrana před všelijakým spuštěním*. Slovo *duchna* ‚peřina‘ je charakteristické pro většinu střm. a vm. nářečí,³⁷ v ostatních nářečích a ve spis. jazyce má význam ‚velká, těžká peřina‘.

Třebaže Růžena pilně pracuje, *doma se jí vyčte okapadení*, tedy i ta nejmenší maličkost. V ALJ nacházíme spojení se záporným slovesem: *nic mu nedá, ani do oka padení* (na Valašsku) a *němam teho ani dookavpadnutí* (na Frenštátsku); v obou případech ve významu ‚nic, ani trochu‘.

/33/ Uvádí ji František Bartoš ve sbírce *Národní písně moravské, v nově nasbírané* (1901). Píseň byla zaznamenána v obci Nětčice (není uvedeno, zda jde o Horní nebo Dolní Nětčice) v okrese Přerov a v jejích čtyřech slokách jsou kromě tvaru *dveři* užity další nářeční podoby a tvary, např. *mílovali zme se, mosíme, jaký rozlócení, byt, být, po špacíroch, včil, nyní, spolem*, typické pro sev. úsek východních střm. nářečí.

/34/ Viz ČJA 4, 184 *dveře* nom. pl. f.

/35/ PSJČ IV/1: 571; SSJČ II: 712.

/36/ Viz ČJA 1, 105 *míchaná vejce*.

/37/ Viz ČJA 1, 161 *peřina*.

Pro Růženu je situace doma neúnosná, už *má toho všeho navrchovato*. Adverbium *navrchovato* ‚v nejvyšší míře, vrchovatě‘ je doloženo z Uherskohradištska, Frenštátska a Opavska. V podobě *navrchovatě* se objevuje na Litomyšlsku.

Otec Beran, dbalý počestnosti svých dcer, napomíná svou ženu, aby si jich v tomto ohledu více všímala, jinak se jí může stát, že *si v kostele tetky od ní odsednou, protože má doma dceru jinačí*. Adjektivum *jinačí* ‚těžotná‘ pochází podle ALJ z Tišnovska, Prostějovska a Litovelska.

Když se Karel Pecina točí na zábavě kolem Růženy nebo když později úřady odmítají povolit vypravení Růženina pohřbu z domova, je to pro otce Berana *svitná hanba*. Ve významu ‚velká, veřejná hanba‘ dokládá ALJ toto spojení z Hodonínska, Kyjovska, Zlínska a Valašska (též v obměně *svitná haňba*).

Aby Karla veřejně ponížil, častuje ho otec Beran urážlivými slovy: *A co ty se opovažuješ? Máš v patě vši a šňupáš popel!* Dává tím nevítanému nápadníkovi své dcery najevo, že je příliš chudý, nemajetný, bez peněz. V nářečních materiálech se tento slovní obrat objevuje v expresivnějších variantách: *má v prdeli vši a šňupá popel* na Písecku a Doudlebsku a *má v řiti vši a šňupe popel* na Olomoucku.

Nehostinný pokojík, v němž Růžena v Praze bydlí, je nazýván *curdík* (*taťkový curdík maličký s oknem do světlíku, temný jako sklep*). SNČJ uvádí u hesla *curdík*³⁸ čtyři významy, mj. ‚malá, zprav. neútluná místnost, komůrka; chlívek‘. V tomto významu se výraz *curdík* užívá v střm. (především na Slavkovsku, Bučovicu a Prostějovsku) a ve vm. nářečích.

Koho může těšit věčné šišmání s hadrem? ptá se Růžena sebe samé, když smutně uvažuje o denně opakovaném, zbytečném uklízení. Sloveso *šišmat se* ‚piplat se s prací, zdlouhavě něco dělat, obírat se s něčím‘ je doloženo z Jemnicka, Kroměřížska, Boskovicka a Kyjovska.

Kromě stesku a nudné práce trápí Růženu ve službě také hlad, *ten panský kost jí jenom polechtá chuť a žaludek přitom nenasytí*. Výraz *kost* ‚jídlo, strava‘ se kromě několika dokladů z jč. nářečí (zde též v podobě *kchost*) objevuje především v nářečích vm. a slez.

Růžena napíše domů a doufá, že ji otec zavolá zpátky. Ten ji ale napomíná, aby se svého místa držela, že v Dřenicích je *všechno horempácem pro tu ukrutnou nezaměstnanost*. Adverbium *horempácem* ‚v nepořádku, ve zmatku, vzhůru nohama‘ zachycuje ALJ pouze na Novojičínsku, v grafické podobě *horem pácem* pak ve střm. nářečích (popř. *hore pacem* na Frenštátsku).³⁹

/38/ Dostupné z: <http://sncj.ujc.cas.cz>, cit. 13. 3. 2018.

/39/ Stojí za povšimnutí, že ve druhém vydání novely *Planá růže, růžička šípková* (vyšla jako součást souboru tří novel nazvaného *Cesty ze zármutku* v roce 1989) bylo adverbium *horempácem* ‚v nepořádku, ve zmatku, vzhůru nohama‘ ve dvou případech ze tří nahrazeno adverbium *horempádem* ‚velmi spěšně, velmi rychle, překotně‘. Stalo se tak i v citované větě a ta pak v podobě *je všechno horempádem pro tu ukrutnou nezaměstnanost* pozbyla smyslu. Soudíme, že zásah neprovedla sama

Otec Beran chce potrestat Karla Pecinu, domnělého původce Růženina neštěstí. Vyhrožuje, že *se rozjede do té Prahy, půjde runtem, až ho, lumpa, dopadne, nohy mu přerazí, k soudu ho dožene*. Slovní spojení *dělat/chodit runtem*, *stále, vytrvale, bez přestávky* je doloženo z vm. a slez. nářečí.

Když si matka Beranová chce zajít na hřbitov k Růženinu hrobu, nenajde tu klid, protože *u hrobu čapí Julka, pleje a okopává*. Sloveso *čapět*, *dřepět*, *sedět ve dřepu* se podle SNČJ⁴⁰ vyskytuje zejména v mor. a slez. nářečích.⁴¹

Beranova rodina chodí do kostela *rozsvěcet svíčku za stařenku*, tedy na památku ve výroční den babiččina úmrtí. Výraz *stařenka* ‚matka jednoho z rodičů, babička‘ se objevuje na vých. polovině Moravy a ve Slezsku.⁴²

Porovnejme ještě krátce text povídky *A jak to vlastně bylo?* s textem novely *Planá růže, růžička šípková* a zkoumejme shodné či odlišné užití dialektismů. Vzhledem k značně rozdílnému rozsahu obou literárních děl se soustředíme pouze na motivicky shodné pasáže (expozice těchto osob, věcí, stavů), jichž je jen několik. V povídce nacházíme slova *střepy*, *nádobí*, *šišmání*, *piplání se s prací*, *seknice*, *světnice* (na rozdíl od novely se tu nevyskytuje spis. podoba *světnice*) a podoby *tatík/táta* (užité ve stejném poměru jako v novele), naopak se nesetkáme s výrazem *curdík* ‚malá neútluná místost‘. Pokojík pro služebnou je pojmenován spisovným *komůrka* nebo *komora*. V povídce se kromě výrazů *děvče* a *holka* pro označení Beranových dcer objevuje též výraz *ďouka*, jímž je oslovue otec Beran: *Jen dělejte, ďouky, beztoho jíte každá za deset!* V novele autorka tuto podobu, doloženou rozptýleně zejména z vých. části svč. nářečí,⁴³ nepoužila.

Shrme-li tedy shromážděný materiál, musíme konstatovat, že předpoklad o lokalizaci literární vsi Dřenice do východních Čech (na Chrudimsko) pomocí mluvy postav se nepotvrdil. Autorka v novele *Planá růže, růžička šípková* pouze použila název obce jí známé a postavy zde žijící nechává mluvit jazykem převážně shodným se spisovnou češtinou (především co se týká roviny hláskoslovné a morfologické), ozvláštňeným dialektismy (převážně lexikálními). Ty pocházejí nejen ze svč. nářečí, ale (a to ve větší míře) i z ostatních nářečních skupin, především z nářečí středomoravských. Do řeči postav se tak promítlo autorčino různorodé a neustálené nářeční povědomí (o jejích střídavých pobytech na různých místech Čech i Moravy především v dětství a mládí jsme se již zmiňovali v úvodu článku). Lze odhadnout, že např. slova *jarmara*, *šatní skříň*, *lžina*, *lež*, *střepy*, *nádobí*, *tatík*, *otec*, *tatínek*, *všade*, *všude* poznala autorka v rodném kraji ve východních Čechách, s vý-

autorka, ale některý pracovník nakladatelství (redaktor, korektor), který příslovce *horempácem* neznal a podobu s -c- zřejmě považoval za tiskovou chybu.

/40/ Dostupné z: <http://snj.ujc.cas.cz>, cit. 13. 3. 2018.

/41/ Viz též ČJA 1, 31 sedět na bobku.

/42/ Viz ČJA 1, 7 babička.

/43/ Viz ČJA 1, 2 děvče.

razy *curdík* ‚malá neútná místost‘, *čapět* ‚sedět na bobku‘, *duchna* ‚peřina‘, *jinačí* ‚těhotná‘, *pantok* ‚těžká sekera‘, *pokoupit* ‚nakoupit‘, *stařenka* ‚babička‘, *vaječnice* ‚míchaná vejce‘ se setkala v dětství, kdy žila na střední Moravě. Podobu *Růži*, *Barči* (dat. sg.), *noh* (gen. pl.), *hůra* ‚půda‘, *seknice* ‚světnice‘, *umývat* ‚mýt (nádobí)‘ mohla vzhledem k jejich územnímu rozšíření zaslechnout jak na Chrudimsku, tak na Olomoucku a Prostějovsku.

Spojení existující východočeské obce (byť bylo využito pouze její jméno) s postavami hovořícími jazykem, který obsahuje prvky neodpovídající místnímu nářečnímu úzu, může být pro některé čtenáře matoucí, avšak je zjevné, a náš rozbor to potvrzuje, že autorčiným záměrem nebylo realisticky dokumentovat konkrétní dialekt. Cílem byla spíše stylizace venkovské lidové mluvy a ozvláštňení textu pomocí nářečních výrazů.⁴⁴ Existenci řady dialektismů užitých v novele *Planá růže*, *růžička šípková* potvrdil i pozdější výzkum pro Český jazykový atlas při přímých výzkumech v terénu.

/44/ Zdařilejší je podle našeho názoru užití dialektismů v novele *Dům radostí*, zmiňované v úvodu článku. Děj novely se odehrává „v malém hanáckém městečku“ (s. 22) a jazyk jeho obyvatel charakterizují prvky ze středomoravských nářečí (např. *neděléte*, *netahé se*, *utečó*, *odvážijó*, *dělajó*, *chcó*, *práca*, *večeřu*, *díte* ‚jděte‘, *přinde* ‚přijde‘, *nemožu*, *nekdo*, *dost*, *zchudl* ‚zhubl‘ apod.). Dívka (žijící původně v severovýchodních Čechách), která se do města přistěhuje, si všímá odlišného vyjadřování svých nových sousedů a sama je komentuje, např. *mohla by být mou babičkou*, *tady se říká stařenka* (s. 65), nebo si dá neznámé výrazy vysvětlit: *pagáčky* [...] jsou vdolky z kynutého těsta se škvarky (s. 114).

PRAMENY

ŠMAHELOVÁ, Helena

1946 „A jak to vlastně bylo?“, *Svobodný zítřek* 2, 23. 5. 1946, s. 11

1958 *Planá růže, růžička šípková* (Praha: Československý spisovatel)

1982 *Dům radosti* (Praha: Československý spisovatel)

1989 *Planá růže, růžička šípková*; in ŠMAHELOVÁ, Helena *Cesty ze zármutku*. Praha: Československý spisovatel, s. 9–69

LITERATURA

BARTOŠ, František ed.

1901 *Národní písně moravské, v nově nasbírané* (Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění)

BLAHYNKA, Milan

1959 „Šťastná vypravěčka“, *Nový život. Měsíčník pro literaturu a umění* XI, č. 2, s. 152–155

ČJA

1992–2005 *Český jazykový atlas*, 1–5 (Praha: Academia); <http://cja.ujc.cas.cz> [přístup 13. 3. 2018]

FORST, Vladimír

2008 Helena Šmahelová; in MERHAUT, Luboš a kol. (eds.) *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce* 4/1, S-T, Praha: Academia, s. 663–665

HÁJKOVÁ, Alena

1988 *Helena Šmahelová* (Praha: Československý spisovatel)

Kartotéka lexikálního archivu (1911–1991) [online] (Praha: Oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. 2007–2008); <http://bara.ujc.cas.cz/psjc> [přístup 13. 3. 2018]

KRČMOVÁ, Marie

2008 „Deklarování estetické funkce jako konstituující faktor projevu. Styl umělecké literatury“, in ČECHOVÁ, Marie – KRČMOVÁ, Marie – MINÁŘOVÁ, Eva, *Současná stylistika* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 296–331

LINKE, Arno

1958 „Planá růže, růžička šípková“, *Mladá fronta* 14, 15. 5. 1958, s. 5

PETŘÍČEK, Miroslav

1958 „S povídkou do života“, *Nový život. Měsíčník pro literaturu a umění* X, č. 8, s. 625–630

PSJČ I

1935–1937 *Příruční slovník jazyka českého* I (Praha: Státní nakladatelství)

PSJČ IV/1

1941–1943 *Příruční slovník jazyka českého* IV/1 (Praha: Školní nakladatelství)

PSJČ V

1948–1951 *Příruční slovník jazyka českého* V/1 (Praha: Státní nakladatelství učebnic)

SNČJ

2016 – *Slovník nářečí českého jazyka* [online] (Brno: Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.); <http://sncj.ujc.cas.cz> [přístup 13. 3. 2018]

SSJČ I

1960 *Slovník spisovného jazyka českého* I (Praha: Nakladatelství ČSAV)

SSJČ II

1964 *Slovník spisovného jazyka českého* II (Praha: Nakladatelství ČSAV)

SSJČ III

1966 *Slovník spisovného jazyka českého* III (Praha: Academia, nakladatelství ČSAV)

Means of expressing conditional and semblance by *jako by* and *jakoby*

In this paper I concern with expressions *jako by* and *jakoby*, which are competing with each other. In some contexts it is difficult to distinguish, if the used form of expression was adequate to described reality, that means if 1) potentiality of some process (*jako by*) or 2) comparison to something or uncertainty of language user (*jakoby*) should be and was expressed. Thus, in this paper I explore different factors (on different language levels) that can influence the way of notation *jako by* vs. *jakoby* in some specific contexts and that can lead to communication problems/misunderstanding. I analyse primarily situations, when the part of conditional form is substituted with the expression *jakoby*, but some opposing situations as well, and I explore, if the modality (expressed with conditional in standard way) can be delegated on the expression *jakoby*, and the measure of semantic modification related with this. As *jakoby* is spreading into different functional styles, undoubtedly under the influence of its high frequency in spoken language, expressions mentioned above are analysed particularly in written journalism.

Keywords: Conditional, morph, conjunctions, modality, journalism

Mgr. et Mgr. Martin Janečka, Ph.D.
 Ústav bohemistiky
 Filozofická fakulta
 Jihočeská univerzita
 Branišovská 31a
 37005 České Budějovice
 mjanecka@ff.jcu.cz

ZPŮSOBY VYJADŘOVÁNÍ KONDICIONÁLU A PŘIBLIŽNOSTI POMOCÍ JAKO BY A JAKOBY

MARTIN JANEČKA

Existují popularizačně laděná pojednání o rozšíření výrazu *jakoby* v běžně mluveném jazyce,¹ která tento výraz hodnotí jako výraz vycpávkový, redundantní. Tento text se však bude věnovat jinému pohledu na výraz *jakoby*, a to v protikladu ke konstrukci realizované odděleně, tedy *jako by*, která bývá zpravidla součástí tvaru kondicionálního. Cílem tohoto textu je poukázat na vzájemnou substituci konstrukcí *jakoby* a *jako by* na příkladech z korpusu SYN verze 6 a na sémantické modifikace, které takové substituce mohou způsobovat, resp. v reálných kontextech způsobují, a osvětlit procesy, které stojí za výskyty výrazu *jakoby* v psaném textu tam, kde by měla být spojka *jako* s auxiliárem kondicionálu *by*, resp. procesy opačné, tedy výskyty konstrukce *jako by* na místě *jakoby*.

V první části textu uvádím pohledy různých jazykovědných příruček a slovníků na konstrukce *jako by* a *jakoby*, v části druhé obecně poukazují na způsoby, jak odlišit, kdy je adekvátní realizovat *jakoby* a kdy *jako by*, ve třetí a čtvrté části pak poukazují na možné problémy jejich vzájemné substituce na dokladech z korpusu SYN verze 6² a nakonec uvádím test s převáděním subjektu výpovědi do 1. osoby singuláru jako možnost pro identifikování neadekvátního použití výrazu *jakoby* namísto konstrukce *jako by* a vice versa.

Analýze³ jsem podrobil 200 náhodně vybraných příkladů výrazu *jakoby* z korpusu SYN verze 6, které povětšinou pocházejí z publicistiky, okrajově z oblasti funkčního stylu odborného. Dále jsem analyzoval vždy 200 náhodně vybraných příkladů konstrukce *jako by*, po které následovalo 1) substantivum, 2) adjektivum, 3) sloveso a 4) adverbium, celkem tedy 800 náhodně vybraných příkladů obsahující konstrukci *jako by*. Na další slovní druhy jsem se nezaměřil proto, jelikož přirovnání pomocí výrazu *jakoby* (resp. neadekvátně realizované pomocí konstrukce *jako by*) lze standardně provádět zejména k výše uvedeným slovním druhům, ne tak už k zájmenům (**jakoby já* apod.) nebo číslovkám (**jakoby čtyři*) a ke slovním druhům synsémantickým.

/1/ Viz např. pojednání V. Lábusa na stránkách denního tisku, https://liberec.idnes.cz/pouzivani-slova-jakoby-v-ceskem-jazyce-d9c-/liberec-zpravy.aspx?c=A160118_154908_liberec-zpravy_tm (cit. 06. 06. 2018).

/2/ Uváděné doklady jsou ponechány v takové podobě, v jaké je lze nalézt v korpusu – neprošli tedy ortografickou, stylistickou ani gramatickou korekturou.

/3/ Nutno však poznamenat, že se jedná o studii kvalitativní, nikoliv kvantitativní, tedy že primárním cílem je poukázat na existenci jistého jevu, resp. jistých jevů (vzájemná substituce konstrukcí *jakoby* a *jako by*), nikoliv načrtnuté procesy důsledně kvantifikovat.

1 JAKOBY VS. JAKO BY: TEORETICKÝ POHLED

1.1 KONDICIONÁL PŘÍTOMNÝ

Je obecně známo, že se tvary slovesa *být*, pokud se vyskytují v kombinaci s l-ovým přičestím, nazývají volné kondicionálové morfy. Tyto morfy⁴ se pojí jen s příslušným slovesným přičestím, čímž dochází ke vzniku příslušných složených tvarů kondicionálu. V češtině se pak tyto morfy projevují jako příklonky. Paradigma zvláštního tvaru (původně aoristu) pomocného slovesa *být* je tedy následující: *bych, bys, by, bychom, byste, by* – tento text je přitom věnován pouze analýze 3. osob – singuláru i plurálu. Jak již naznačuje termín „volný kondicionálový morf“, tvar *by* v češtině nemá ve větě určenu žádnou specifickou pozici. Jestliže se však ve výpovědi vyskytuje výraz *jako*, nachází se kondicionálový morf bezprostředně za ním.

Výraz *jako* můžeme podle *Slovníku spisovné češtiny* (Filipec a kol. 2004: 117) najít hned ve třech kontextech:

1. spojka podřadící srovnávací (*šel bezpečně, jako by tu byl doma*);
2. spojka podřadící: uvádí doplňkové výrazy (má význam identifikační) a přístavek (*jako dobrý pracovník byl odměněn*);
3. spojka souřadící slučovací (v zimě *jako* v létě *chodil prostovlasý*).

Základní funkci kondicionálu je možno dosti obecně označit jako hypotetičnost (Petr a kol. 1986: 166); l-ové přičestí v této konstrukci již neparticipuje na vyjádření minulého času (ibid.: 167). Kromě toho, že kondicionál přítomný vyjadřuje děj možný, který je kladen jako přání nebo podmínka, anebo děj podmíněný, tj. který by nastal za splnění určité podmínky (Havránek – Jedlička 1981: 255), však lze kondicionálem přítomným vyjádřit i a) „děj, který je žádaný nebo předpokládaný jako účel, cíl nebo úmysl, b) děj nejistý, pochybný nebo přímo popřený“ (Havránek – Jedlička 1981: 256), tedy význam velmi podobný tomu, který je uveden u výrazu *jakoby* – srov. kap. 1.2.

Podobně o základním významu kondicionálu píše Šmilauer (1966: 139) i Lotko (2003: 63), shodně uvádějící, že kondicionál vyjadřuje děj možný, něčím podmíněný, nastávající za předpokladu splnění nějaké podmínky, srov. i z novější literatury např. Štícha a kol. (2013: 435–436), zatímco jinde Štícha (2002: 569) uvádí, že význam kondicionálu je charakterizován jako nereálnost či nefaktovost. Karlík a kol. (1995: 321) píše v souvislosti s kondicionálem nejen o primárním významu „nereálnosti obsahu slovesa“, ale i o tom, že kondicionál je na místě vždy, když chce mluvčí oslabit rezolutnost vyřčeného – odtud už není daleko k významovým odstínům jako přirovnání, nejistota nebo přibližnost. Cvrček a kol. (2010: 242) se vedle základního vý-

/4/ Jiná je situace např. v ruštině – tam tento morfém funguje jakožto částice.

znamu hypotetičnosti děje zmiňuje např. i o významu nerozhodnosti, srov. *Že bychom zašli do salonku?*

Jazyková příručka ÚJČ⁵ uvádí, že odděleně psané *jako by* nacházíme ve větách s vyjádřením porovnání s hypotetickým dějem realizovaným slovesnými tvary podmiňovacího způsobu: *Odpověděl, jako by se divil, že se na to vůbec ptám* (= odpověděl tak, že to vypadalo, jako kdyby se divil). *Navenek se tvářil, jako by se nechumelilo. Jako by si právě vzpomněl, dodal: „Bylo to před rokem.“* V takových větách *by* funguje jako součást slovesného tvaru podmiňovacího způsobu a píše se odděleně, tak jako i v ostatních větách s tvary podmiňovacího způsobu: *Přemýšleli, kdo by se o dům mohl starat. Nemá důvod, proč by zasahoval do našich plánů.*

1.2 VÝRAZ JAKOBY

Výraz *jakoby* podle *Slovníku spisovné češtiny* (Filipec a kol. 2004: 117) představuje spojku podřadící srovnávací s významovým odstínem zdánlivosti nebo předstírání (*chovat se jakoby lhostejně*). Podle Jazykové příručky ÚJČ⁶ pak výraz *jakoby* splývá v jedno slovo, jestliže *by* není použito jako součást slovesného tvaru. V tom případě se výrazu *jakoby* užívá i u jiných větných členů než u přísudku. V této funkci nese význam přibližnosti, přirovnávání: *Posadil se a začal jakoby znuďně listovat novinami* (= listování vypadalo jako znuďně). *Oči mu čile vykukovaly z jeho rudých a jakoby napuchlých tváří. Kromě jakoby náhodných setkání na ulici nevyhledával žádné jiné společenské vyžití.* Jako přibližný lze pomocí *jakoby* pojmut i slovesný děj vyjádřený tvary jiných způsobů, než je způsob podmiňovací: *Naše měsíční Karolínka už jakoby sleduje vaši reakci. Víta se jakoby vracel, ale nohama měl nakročeno ven z místnosti. Jakoby se zeptej na cestu a pozoruj, jak se bude tvářit. Jakoby se budu smát, aby nepoznal, že už to vím.*⁷

1.3 JAKOBY VS. JAKO BY: MOŽNÉ PROBLÉMY

Jazyková příručka se pokouší i o vysvětlení rozdílu mezi oběma formami a dává k dispozici následující, podle mého soudu však ne příliš průkazný příklad, přičemž tvrdí, že při užívání *jako by* a *jakoby* je třeba dbát na to, abychom svému vyjádření dali ten správný zamýšlený význam, srov. *Balil se, jako by odcházel z ubytovny nadobro* (= balil se tak, jako kdyby z ubytovny odcházel nadobro) × *Balil se. Jakoby odcházel z ubytovny nadobro* (= balil se, zdánlivě odcházel z ubytovny nadobro). Oba kontexty však ukazují na zdánlivost děje a rozdíl tak není úplně zřejmý. Poněkud vhodnější pomůckou se

/5/ <http://prirucka.ujc.cas.cz/?id=575> (cit. 06. 06. 2018).

/6/ <http://prirucka.ujc.cas.cz/?id=575>. (cit. 06. 06. 2018).

/7/ V posledních dvou příkladech se však podle mého jedná spíše o redundantní *jakoby*, typické pro běžné mluvený jazyk než o vyjádření toho, že se někdo „směje jenom jako“ nebo dokonce že se „zeptá jenom jako“.

tak jeví co možná nejjednodušší parafráze podobnými výrazy, tedy v případě konstrukce *jako by* pomocí konstrukce *jako kdyby*, v případě výrazu *jakoby* je to výraz *jako*. Pro lepší názornost uvádím několik (modelových) příkladů, které vhodnost této pomůcky dokladují:

- Tvářil se *jakoby* přejetý. – Tvářil se *jako* přejetý.
- Tvářil se, *jako by* ho přejeli. – Tvářil se, *jako kdyby* ho přejeli.
- Celá situace vypadala *jakoby* zpomalená. – Celá situace vypadala *jako* zpomalená.
- Vypadal, *jako by* ho vyhodili z práce. – Vypadal, *jako kdyby* ho vyhodili z práce.
- Připadalo mu, *jako by* se celá situace otočila. – Připadalo mu, *jako kdyby* se celá situace otočila.

Výše uvedená pomůcka sice může působit poněkud triviálně, nicméně funguje, alespoň v těch jednodušších větných konstrukcích, relativně spolehlivě. Reálné konstrukce jsou samozřejmě mnohdy složitější, jak bude dobře patrné z příkladů následujících níže. V příkladech uvedených výše se totiž výraz *jakoby* vyskytuje před adjektivem nebo příslovcem – vztahuje se tedy právě k němu, což značí, že zápis *jakoby* bude proveden dohromady – *kdyby* se však výraz *jakoby* nacházel před slovesem (*Celá situace jako by / jakoby působila zpomaleně*), troufám si tvrdit, že bude situace komplikovanější.

Podobně nejasná, tak jako v případě konstrukce se „zpomalenou situací“, kde se *jakoby* nachází bezprostředně před slovesem, je situace v Příkladu č. 1. Zde můžeme vidět, že jsou v podstatě možná užití obě, jelikož na jednu stranu po vypuštění výrazu *jakoby* nedochází k zásadní sémantické modifikaci, na druhou stranu to ale může být jen hypotetická možnost, kterou je třeba adekvátně realizovat kondicionálem.

PŘÍKLAD Č. 1

Informační a komunikační technologie tlačí kupředu obě základní složky – hardware i software. Jejich symbióza je však podivná. Hardware *jakoby* šel svou vlastní cestou co nejvyššího zvyšování výkonu a co nejvyšší míry miniaturizace a spolehlivosti a výsledky nabízí tvůrcům software k použití. (SYN verze 6)

V zásadě je možné říci, že lze uvažovat o vlivu výrazu *jakoby* na vazbu slovesa, tedy „*jakoby* jít (svou vlastní) cestou“ – důležité je, že se popisovaný proces fakticky děje a je přitom vyjádřena nějaká míra přibližnosti, přirovnání, nejistoty, neboli věc X vypadá přibližně jako Y, ale stejně bych ji raději nenazýval jako stoprocentní Y.

2 VÝRAZ JAKOBY NA MÍSTĚ KONSTRUKCE JAKO BY

Přejdeme však nyní k hlavnímu tématu tohoto textu a rovněž k příkladům, ve kterých se nachází výraz *jakoby* namísto tvaru *jako by*, který bývá součástí kondicionálu. Jak již bylo uvedeno výše, vyjadřuje kondicionál děj možný, který se klade jako přání nebo podmínka, anebo vyjadřuje děj podmíněný, tj. děj, který by nastal, kdyby byla určitá podmínka splněna. Na příkladu níže vidíme, že po odstranění výrazu *jakoby* zůstane v konstrukci prostý minulý čas, nikoli nějaká hypotetická možnost, což lze považovat za jeden z ukazatelů nutné přítomnosti kondicionálu. Možnost vypustit výraz *jakoby* bez výrazné sémantické modifikace lze považovat právě za jeden z indikátorů toho, že je výraz *jakoby* užit adekvátně, tedy ve významu přirovnání, přibližnosti, což však platí pouze pro příklad č. 2.

PŘÍKLAD Č. 2

„Pachatelé v noci vnikli do objektu tak, že odstranili střešní krytinu a z půdy po žebříku sestoupili do prodejny bazaru. Tam vypnuli pojistky elektrického osvětlení a vyřadili z provozu čidla bezpečnostního zařízení prodejny,“ popsala scénář krádeže *jakoby* vystřiženého z akčního filmu tisková mluvčí. Zloději si odnesli zboží za celkem 670 tisíc korun, například zlaté šperky, fotoaparáty, videokamery a padesát mobilních telefonů.

Pro níže uvedené kontexty č. 3 až 5 již toto neplatí. U příkladu č. 3 by to znamenalo, že se v uvedeném kontextu jedná o „*jakoby* cenu“, tedy o „něco jako cenu“, u příkladů č. 4 a č. 5 se pak výraz *jakoby* nachází před zájmeny (*se* a *mi*), takže o vyjádření přibližnosti/přirovnání se zde zcela jistě jednat nemůže. Z příkladů č. 4 a č. 5 je tedy patrné, že výraz *jakoby*, realizován dohromady, se nemůže vyskytovat v rámci výpovědi na libovolném místě – může se nacházet před výrazem, který lze použít k nějakému neurčitému přirovnání, např. *je jakoby šedý* (připomíná to šedou), *je jakoby slavný* (na slavného si spíše jen hraje), *je jakoby detektiv* (může se tak chovat, ale ve skutečnosti nemá k této činnosti potřebné oprávnění) atp. V příkladu č. 5 (*Cítím, jakoby mi začínala nová kariéra*) však nelze zájmeno *mi* interpretovat jiným způsobem (jako např. „přibližně mi“) – tudíž zápis v podobě *jakoby* lze prohlásit vzhledem ke kontextu za neadekvátní.

PŘÍKLAD Č. 3

Vypadá to, že motivace ke koupi je tak silná a tyto doprovodné faktory jsou tak mocné, že poptávkovou křivku modifikují do pozměněné, nestandardní podoby. Někdy se tudíž zdá, *jakoby* cena nebyla tím hlavním motivem k reakci spotřebitelů. To se však samozřejmě týká pouze

určité skupiny obyvatelstva a také pouze vybrané entity výrobků. Ve skutečnosti jednoznačně platí, že při agregátní poptávce je cena základem faktorem.

PŘÍKLAD Č. 4

V dalším kole nejvyšší soutěže basketbalistů nezáváhali borci ČEZ Basketball Nymburk, kteří zvítězili přesvědčivě nad USK Praha a už se mohou opět soustředit na úterní domácí střetnutí Eurocupu s německým Bambergem. Nymburk – USK Praha 120:56. Domácí basketbalisté jakoby se převtělili v čerty a na palubovce řádili jako černá ruka. USK si tak odvezlo pořádnou mikulášskou nadílku.

PŘÍKLAD Č. 5

„Cítím, jakoby mi začínala nová kariéra,“ jásala Stosurová, jejíž rodiče provozovali v Austrálii kavárnu, než se odhodlali pomoci dceři splnit si tenisové sny. Včera se naplnil i ten nejdůležitější. Šampionce gratulovala australská premiérka Julia Gillardová.

Problematictější se však jeví příklady níže č. 6 a č. 7. V příkladu č. 6 je důležitá pozice zvrtného *se*, které by, pokud by se vyskytovalo až za výrazem *jakoby*, indikovalo neadekvátní použití tohoto výrazu. Vzhledem k tomu, že se však *jakoby* objevuje těsně před slovesem, je příklad č. 6 možné vnímat jako náležité použití výrazu *jakoby* ve významu přibližnosti/přirovnání, tedy že „můj život vypadá jako zpomalený“.

PŘÍKLAD Č. 6

„Nejdůležitější pro mě je, že se celkově cítím mnohem lépe. Můj život se jakoby zpomalil. Mám více času na rodinu, na zábavu a vůbec mi připadá, že si v životě víc užívám,“ tvrdí Brandner.

Pro příklady, jako je níže uvedený č. 7, volím speciální kategorii „pomezích případů“, jelikož by se sice dalo konstrukci interpretovat tak, že nějaký aspekt zmíněných her „vypadá jako objímání“, nicméně proti této interpretaci hovoří jednak přítomnost dvou zájmen (*je* a *to*) mezi výrazem *jakoby* a tvarem slovesa, jednak to, že by se zde dalo hovořit o interpretaci kondicionálové, být zde realizované l-ové přičestí *objímalo*. Celkový počet těchto tzv. pomezích případů není vůbec zanedbatelný, jak ukazuje tabulka č. 1. Lze pak jen spekulovat, proč jsou takové konstrukce realizovány právě tímto způsobem. Jedním z navrhovaných vysvětlení může být snaha pisatele (povětšinou) žurnalistického textu o výraznější dynamičnost pomocí přítomného tvaru slovesa (na rozdíl od l-ového přičestí), který však, pokud se výraz *jakoby* nevyskytuje těsně před ním, nemusí být s tímto vý-

razem kompatibilní, jako např. v č. 7 z důvodu výskytu dvou zájmen za přirovnáním pomocí *jakoby*.

PŘÍKLAD Č. 7

Ve velké míře hlavně mladí lidé postrádají cit. Ten se vytrácí technikou, spotřební společností a neuvěřitelně rychlým stylem. Právě v těchto hrách se lidé setkávají s něčím, co se jich nejenom týká, ale *jakoby* je to objímá. Z toho pak mají dobrý pocit a to je dobře. Proto myslím, že takových her by mělo být více.

Tendence realizovat vedle konstrukce *jako by*, která indikuje kondicionál, slovesný tvar v přítomném čase, bude patrná i v následující kapitole.

Adekvátní užití (přibližnost/ přirovnání)	Neadekvátní užití (místo <i>jako by</i>)	Pomezí případy	Nehodnoceno (<i>Jakoby</i> jako název kavárny)	Celkem
100	80	19	1	200

Tabulka č.: 1: Užití výrazu *jakoby* ve 200 náhodně vybraných příkladech
(Syn verze 6)

3 JAKO BY NA MÍSTĚ VÝRAZU JAKOBY

Přejdeme nyní k opačným případům než těm dosud analyzovaným, tedy k situacím, ve kterých se objevuje *jako by*, tedy součást kondicionálového tvaru, nepatřičně – na místě, kde je adekvátní podoba výrazu *jakoby*. Postupně jsem analyzoval 200 náhodně vybraných příkladů konstrukce *jako by*, po které následovalo 1) substantivum, 2) sloveso, 3) adverbium a 4) adjektivum. Co se týká substantiv následujících po konstrukci *jako by*, zaznamenal jsem neadekvátní užití konstrukce *jako by* před substantivem, kde by naopak měl být realizován výraz *jakoby* ve významu přibližnosti/přirovnání, viz příklad č. 8. V příkladu č. 8 je tvar *jako by*, indikující kondicionál, užit neadekvátně vzhledem ke kontextu. Důvodem pro zápis *jakoby* je zde zejména pozice l-o-vého příděstí, které se nachází před *jako by*, a dále to, že se mezi *jako by* a interpunkcí nachází pouze substantivum, ke kterému se přirovnává.

PŘÍKLAD Č. 8

Hrál se nezáživný hokej s minimem soubojů i šancí. „Možná, že kluci chtěli hrát, ale nešlo jim to. Byla vidět jako by snaha, ale na ledě tomu nedali to, co by měli. Málo bruslili a dá se říci, že dvě třetiny, možná i celý zápas, hráli bez kontaktu. Jako by se kluci báli srazit.“

Příklady č. 9 a č. 10 obsahují po konstrukci *jako by* slovesný tvar v přítomném čase – právě užití přítomného času je však jedním z indikátorů toho, že by měl být použit výraz *jakoby*, jelikož se konstrukce *jako by* standardně pojí s l-ovým příčestím. Důležitá je však i pozice reflexiv, a to v příkladu č. 9 reflexiva se a v příkladu č. 10 reflexiva si – ta nemohou stát před konstrukcí *jako by*, resp. pokud se v takové pozici nacházejí, je to signálem pro to, že je na místě užití tvar *jakoby*. Tak např. v č. 10 se dá uvažovat o kontaminaci následujících dvou možných realizací – a) *Lidé si jakoby nechtějí připustit...*; b) *Lidé jako by si nechtěli připustit...* Vzhledem k výše uvedeným faktorům shledávám konstrukci realizovanou v příkladu č. 9 jako neadekvátní.

PŘÍKLAD Č. 9

Městem stále znějí kroky a výkřiky gondoliérů. Zde si člověk uvědomí, že všude je naprostý klid a ticho, nehlučí zde žádné motory aut. Život se najednou jako by zastaví, člověk si vychutná klid a pohodu, zvláště když pozoruje, jak gondoly tak trochu líně plují po kanálech. Více než 12 milionů turistů ročně podlehne kouzlu svérázného města, jehož ulice zalila voda.

PŘÍKLAD Č. 10

Bývalí političtí vězni si v sobotu na poutním místě Svatý Hostýn na Kroměřížsku připomněli mučení a smrt svých přátel v komunistických žalářích. Tradiční Muklovskou pouť uspořádala Konfederace politických vězňů. „Společnost se doposud těžce vyrovnává s dědictvím komunismu. Lidé si jako by nechtějí připustit, co všechno se dělo,“ řekl Leo Židek z politické komise při konfederaci. Rehabilitace se mnozí političtí vězni sice dočkali, ale satisfakce stále není dokonalá, soudí Židek.

V příkladu č. 11 následuje bezprostředně za konstrukcí *jako by* adverbium, v příkladu č. 12 pak adjektivum. V obou případech je vzhledem k postavení této konstrukce těsně před přirovnávaným výrazem jasné, že by na místě konstrukce *jako by*, indikující kondicionál, měl stát výraz *jakoby*, což je v příkladu č. 11 ještě posíleno přítomností slovesného tvaru v přítomném čase – v příkladu č. 12 se pak v rámci úseku textu ohraničeného interpunkcí slovesný tvar ani nevyskytuje, čímž je potvrzena neadekvátnost užití konstrukce *jako by*.

PŘÍKLAD Č. 11

On filmuje ve skutečných bytech, jednu scénu zkouší mnoho hodin a pak ji natočí za pár minut. Postavy přitom pozoruje jako by nezáčastněně, čímž sugeruje pocit úžasné bezprostřednosti. Já se o podobně odtažitě snímání pokusil tak trochu z nouze – herce totiž neumím aranžovat. Kromě toho jsem chtěl vzbudit dojem dokumentu.

PŘÍKLAD Č. 12

„Začátkem týdne celníci zadrželi v jednom obchodě deset balení polaků na polštáře, čtrnáct kusů značkových značek, také jako by značkové parfémy v počtu třiceti šesti kusů a také pět údajně značkových tělových mlék. Hodnota zadrženého zboží dosahovala 67 135 korun. Zadrželi jsme výrobky, protože došlo ke klamání spotřebitele,“ uvedl Jiří Nejedlý z ústeckého celního ředitelství.

Co se týká poměru neadekvátních konstrukcí *jako by* v náhodně vybraných příkladech v korpusu SYN verze 6, ve spojení s následujícím substantivem byla jako neadekvátní vyhodnocena pouze dvě užití z 200 náhodně vybraných, ve spojení s adjektivem 18 užití z 200 náhodně vybraných, s adverbem pak tři užití z 200 náhodně vybraných. Ve spojení se slovesem patří většina případů do zatím ne příliš jasně skupiny pomezních případů, proto se neodvažují poměr neadekvátních realizací vzhledem ke zkoumanému vzorku vyčíslit.

4 TEST: MODIFIKACE SUBJEKTU

Jistou možností, jak v některých kontextech rozeznat, zda je vhodné použití konstrukce *jako by* nebo výrazu *jakoby*, realizovaného dohromady, je převedení subjektu výpovědi do vlastní perspektivy vyjádřené 1. osobou singuláru, srov. příklady č. 3 a č. 4: *Jakoby cena nebyla tím hlavním motivem k reakci spotřebitelů.* → *Já, cena, jako bych nebyla tím hlavním motivem k reakci spotřebitelů.* *Domácí basketbalisté jakoby se převtělili v čerty...* → *Já, domácí basketbalista, jako bych se převtělil v čerty...* Naznačené možnosti převedení subjektů ukazují, že výraz *jakoby* je užit neadekvátně, tedy že by měla být užitá konstrukce *jako by*, jelikož po převedení výpovědi do 1. os. sg. se naplno vyjeví nutnost realizovat v uvedených kontextech spojku *jako* spolu s auxiliárem *bych*.

Test lze považovat za funkční nejen výše uvedeným způsobem, ale rovněž i ve směru opačném, srov. příklady č. 9 a č. 10: *Život se najednou jako by zastaví.* → *Já, život, se najednou jakoby zastavím. Lidé si jako by nechtějí připustit, co všechno se dělo.* → *Já, člověk, si jakoby nechci připustit, co všechno se dělo.* Příklady č. 9 a č. 10, převedené právě v daném slovosledu, tedy zejména s neměnnou pozicí zvrtných *se a si*, svědčí o tom, že navrhovaný test ukáže, že místo konstrukce *jako by* by mělo být adekvátně použito výrazu *jakoby*. Nejen na příkladech se zvrtnými *se a si* se však dá manifestovat použitelnost testu, srov. příklad č. 11: *(On) Postavy přitom pozoruje jako by nezúčastněně.* → *Já postavy pozoruji jakoby nezúčastněně.*

Existují však již výše zmíněné pomezní případy, kde je situace složitější a test se zde z různých důvodů nedaří důsledně uplatit, zejména kvůli nutnosti modifikovat slovosled, srov. např. č. 7, kde je možné identifikovat kon-

taminaci dvou možných řešení: *Právě v těchto hrách se lidé setkávají s něčím, co se jich nejenom týká, ale jakoby je to objímá.* → (*Ono*) *je to jakoby objímá* nebo (*Ono*) *jako by je to objímalo*. První možností, při (pravděpodobnějším) zachování výrazu *jakoby*, je nutná změna slovosledu. Druhou možností, při zachování slovosledu, je však pouze interpretace kondicionálová. Právě z naznačených důvodů je v takových případech jako č. 7 využití testu s převedením subjektu výpovědi do 1. os. sg. problematické.

ZÁVĚR

V tomto textu jsem se snažil ukázat, že vliv na to, zda je v určitých kontextech adekvátní realizovat konstrukci *jako by* nebo *jakoby*, má několik proměnných, jako např. možnost elidování výrazu *jakoby* bez významové modifikace, přítomnost l-ového přičestí slovesa nikoliv ve významu minulosti, hypotetičnost vs. přibližnost děje nebo pozice zvrtného zájmena v rámci úseku ohraničeného interpunkcí. Ani tato množina proměnných však občas nepomůže stoprocentně detekovat, zda je adekvátní použít výraz *jakoby* či podobu *jako by*. Je možné předpokládat, že vlivem výrazné frekvence *jakoby* v mluvených projevech se objevuje *jakoby* i v psaných textech tam, kde by bylo adekvátní realizovat kondicionál. Snad ještě zajímavější je však tendence opačná, tedy užití konstrukce *jako by* tam, kde je patřičné realizovat výraz *jakoby*.

Konstrukci *jako by* tedy adekvátně užijeme v kontextu, ve kterém je třeba vyjádřit hypotetický děj, dále pokud lze identifikovat v rámci výpovědi přítomnost l-ového přičestí (ne ve významu minulosti), a dále pokud máme možnost parafrázovat opisem *jako kdyby*. Výraz *jakoby* pak adekvátně užijeme tehdy, když je třeba vyjádřit přibližnost, přirovnání, nejistotu; lze jej použít i před jiným větným členem než před přísudkem (zpravidla těsně před ním), často se pak nachází v konstrukcích se slovesem v čase přítomném.

K tomu, abychom prokázali neadekvátní užití výrazu *jakoby* na místě, kde se má nacházet tvar kondicionálový, dobře poslouží navrhovaný test, v němž převádím subjekt výpovědi do 1. osoby singuláru a v němž by v ideálním případě nemělo docházet ke změně slovosledu. S tím souvisí zejména pozice zvrtných zájmen *se* a *si*, která se mohou vyskytovat pouze před *jakoby* nebo pouze po konstrukci *jako by*. Test pak lze prohlásit za funkční i ve směru opačném, tedy tak, že jím je možné prokázat nevhodné užití konstrukce *jako by* na místě výrazu *jakoby*. Existují však i tzv. případy pomezí, u kterých podle mého dochází ke kontaminaci obou možností, a to v různé míře – vyjádření kondicionálovému indikovanému konstrukcí *jako by* více napovídá příklad č. 10, vyjádření přibližnosti/přirovnání pomocí výrazu *jakoby* zase příklad č. 7. Oba uvedené příklady však nahlížím identicky jako příklady s dvojí možnou interpretací, zejména v závislosti na potenciální změně slovosledu.

Výraz *jakoby* má, jak již bylo uvedeno, vyjadřovat přirovnání, přibližnost, předstírání či zdánlivost, srov.: *Můj život se jakoby zpomalil*. Takovou zdánlivost však lze identifikovat i v příkladech zdánlivě kondicionálových, tedy s konstrukcí *jako by*, srov.: *Život se najednou jako by zastaví*. Lze tedy mít za pravděpodobné, že spíše než o odlišném významu konstrukcí *jako by* (hypotetická situace) vs. *jakoby* (přirovnání, přibližnost) je vhodnější hovořit o stírání významu mezi oběma realizacemi. To ostatně naznačuje i Jazyková příručka ÚJČ a podporují to i příklady z korpusu SYN verze 6, které ukazují, že dochází k přesunu modalit vyjádřené kondicionálem na výraz *jakoby*, částečně pak i k přesunu významu přibližnosti/zdánlivosti z výrazu *jakoby* na konstrukci *jako by*.

Co se týká výskytu *jakoby* v různých funkčních stylech, příklady doložené z korpusu SYN verze 6 neukazují, že by docházelo k výskytu neadekvátního užití *jakoby* pouze v jednom konkrétním funkčním stylu, stejně tak v případě neadekvátního užití *jako by*. Většina detekovaných příkladů v tomto textu pochází z funkčního stylu publicistického, kde se spolu se stylem prostěsdělovacím dá předpokládat nejvyšší míra neadekvátního užití obou zkoumaných konstrukcí, zasaženy jsou však i funkční styly jiné, jako je např. styl odborný. Právě ve stylu publicistickém jsem pak zaznamenal zvláštní skupinu pomezních případů jako např. č. 7 a č. 10, kde je možné uvažovat o interpretaci přibližnosti/přirovnání i hypotetičnosti a kde je tedy nejvíce patrná tendence ke stírání obou uvedených významů.

LITERATURA

CVRČEK, Václav a kol.

2010 *Mluvnice současné češtiny 1.: Jak se píše a jak se mluví* (Praha: Karolinum)

HAVRÁNEK, Bohuslav – JEDLIČKA, Alois

1981 *Česká mluvnice* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

FILIPEC, Josef a kol.

2004 *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (Praha: Academia)

KARLÍK, Petr a kol.

1995 *Příruční mluvnice češtiny* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

LOTKO, Edvard

2003 *Slovník lingvistických termínů pro filology* (Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého)

PETR, Jan a kol.

1986 *Mluvnice češtiny 2* (Praha: Academia)

ŠMILAUER, Vladimír

1966 *Novočeská skladba* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

ŠTÍCHA, František a kol.

2002 „Způsob slovesný“; in Petr KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 569

2013 *Akademická gramatika spisovné češtiny* (Praha: Academia)

ELEKTRONICKÉ ZDROJE

„Jazyková příručka ÚJČ AV ČR“; <http://prirucka.ujc.cas.cz>. [přístup 06.06. 2018]

„Český národní korpus – SYN verze 6“ (2017). <http://www.ucnk.ff.cuni.cz>. [přístup 06.06. 2018]

Vowel Formants of Czechoslovak Radio Announcers from 1970 to 1989

The paper focuses on the analysis of the vocal articulations of twenty announcers (10 women and 10 men) from the Czech (Czechoslovak) Radio.

We used for this purpose the material of so called NAKI sound database (data come from 1970 to 1989). We focused specifically on the quality of Czech vowels: Both short and long monophthong vowels were analyzed and the first two formant frequencies (called F1 and F2) were measured. We compared those two formant frequencies with the reference values of the Czech vowels. The results of this analysis are interpreted and supplemented by the data tables and charts.

Keywords: NAKI database, Czech radio broadcasting, vowel(s), formant(s), vowel plots, descriptive statistics, quantitative analysis

PhDr. Petr Pořízka, Ph.D.
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
petr.porizka@upol.cz

Mgr. Michaela Kopečková
Katedra bohemistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
michaela.kopeckova@upol.cz

Příspěvek vznikl za podpory MŠMT, grant IGA_FF_2017_037 Implementace nových metod a poznatků v lingvistickém a literárním bohemistickém výzkumu.

VOKALICKÉ FORMANTOVÉ HODNOTY MODERÁTORŮ ČESKOSLOVENSKÉHO ROZHLASU Z LET 1970–1989

PETR POŘÍZKA – MICHAELA KOPEČKOVÁ

ÚVOD

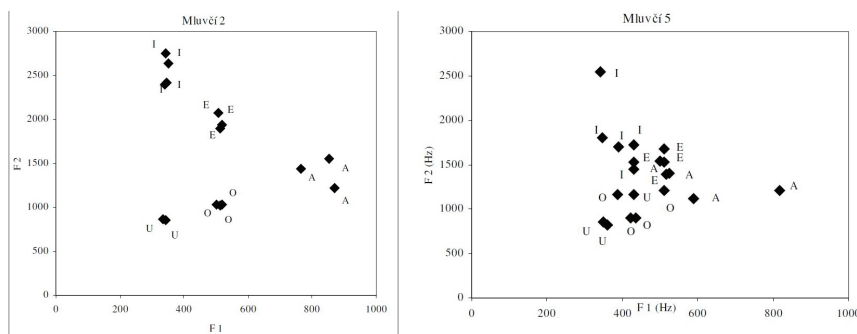
Moderátoři bývají tradičně považováni za tzv. řečové vzory, tedy mluvčí, u nichž existuje předpoklad a často i požadavek znalosti a dodržování pravidel spisovné výslovnosti (např. Hůrková 1994). Na segmentální i suprasegmentální zvukové rovině lze z hlediska řečové produkce sledovat řadu jevů, mezi nejdůležitější bezesporu patří artikulace vokálů, které do velké míry ovlivňují jak srozumitelnost, tak celkovou úroveň či stylovou charakteristiku mluvního projevu (srov. Palková 1994: 170; Palková 2001: 139). Z artikulačního hlediska jsou založeny na tzv. apertuře (otevřenosti mluvidel) a mají dominantní postavení – jsou jádrem slabiky jakožto základní mluvní jednotky řeči (srov. *Mluvnice češtiny* 1, s. 26nn; *Encyklopedický slovník češtiny*, s. 531nn, heslo *Vokál*). Při artikulaci vokálů dochází ke komplexnímu pohybu aktivních mluvních orgánů: pro češtinu jsou určující zejm. pohyb hmoty jazyka ve směru horizontálním i vertikálním, tvar retní štěrbinu a postavení měkkého patra (Palková 1994: 170). Tím dochází k modifikaci nadhrtanových rezonančních dutin (k proměně jejich poměru i objemu). Z akustického hlediska se vokály jako hlásky tónového charakteru diferencují tím, že k základní frekvenci F_0 (laryngální hlas) přibývají v procesu tvoření rezonance (další tónové složky). Každá samohláska tak má jinou strukturu a poměr určujících rezonancí – tzv. formantů. V předkládaném příspěvku se zaměřujeme na akustickou analýzu kvality českých vokálů (monoftongů), která se tradičně charakterizuje prostřednictvím nejdůležitějších rezonančních frekvencí – prvního a druhého formantu. A obecně se soudí, že se jedná o charakteristiku dostatečnou (Palková 1994: 172).

Český vokální systém s deseti monoftongy (a třemi diftongy) je založen na distinkci kvality (složení zvuku) a dvou variant kvantity (délka zvuku). Ve standardní (spisovné) češtině jsou přitom jednotlivé vokály navzájem dobře diferencovány, jejich výslovnost je relativně stabilní s minimálním vlivem hláskového okolí (srov. *ibid.*: 170). Z ortoepického hlediska je kladen požadavek na plnou (neredukovanou) výslovnost vokálů ve všech slabikách bez ohledu na pozici ve slově.

K analýze jsme přistupovali s několika východisky a předpoklady. Předně jsou rozhlasoví moderátoři řazeni mezi profesionální mluvčí. U nich by měly být naplněny požadavky kultivované a zřetelné výslovnosti, což s sebou nese i onu v úvodu zmiňovanou znalost ortoepických pravidel a jejich dodržování v řečové praxi. Naměřené hodnoty vokálních formantů rozhlasových

moderátorů (jejich charakteristika viz níže) by tedy měly korespondovat s referenčními údaji, formantová pole by měla zůstat zřetelně odlišena a do jisté míry stabilizována. Referenčních údajů formantových pásem je pro české vokály již několik (zejm. Hála 1941; Borovičková – Maláč 1967; Palková 1994; akademická Mluvnice češtiny 1 z r. 1986 a nejnověji Skarnitzl – Volín 2012). Tato studie porovnává naměřené výsledky s údaji z monografie Zdeny Palkové (1994), v některých aspektech přihlíží k výsledkům studie Skarnitzla a Volína (2012).

Toto téma nás zajímalo i proto, že Zdena Palková ve svém krátkém příspěvku *Kolik samohlásek vám zbývá?* (Palková 2001) analyzovala formantové hodnoty krátkých samohlásek pěti rozhlasových pracovníků ze tří různých časových období.¹ Tato stručná analýza ukázala, že se celková plocha frekvenčních polí českých samohlásek s průběhem času zúžila a v některých případech (u současných moderátorů) bylo dokonce obtížné tato formantová pole od sebe vzájemně odlišit (ibid.: 140–142). Srov. pro ilustraci extrémní případy mluvčího z dvacátých let 20. stol. a mluvčího současného (okolo r. 2000):

Obr. 1 a 2 | Formantová pásma pracovníků Čs. rozhlasu. Vlevo mluvčí z dvacátých let 20. stol., vpravo mluvčí ze současnosti (kolem r. 2000); převzato z Palková 2001: 141 (obr. 1) a 142 (obr. 2).

Naši sondou jsme tedy mj. chtěli prověřit, zda ve zkoumaném období (v letech 1970 až 1989) se onen posun v artikulaci vokálů u moderátorů nějakým způsobem projevoval.

V české odborné literatuře existuje de facto jediná studie *Zvuková podoba rozhlasové češtiny* (Palková a kol. 2003), která se věnuje podobnému tématu, tedy mimo jiné i vokalizacím formantům rozhlasových moderátorů. V textu ale nejsou uvedeny formantové hodnoty, pouze tzv. bodové grafy XY prezentující vokalizacní trojúhelníky zkoumaných mluvčích.

/1/ Nutno poznamenat, že ve zmíněném textu nebyl specifikován výběr citovaných mluvčích ani metoda měření vokalizacních formantů. Proto je třeba tuto sondu chápat ilustrativně.

Nejčastěji slouží jako referenční údaje formantová pásma uvedená v monografii Zdeny Palkové (Palková 1994: 174). Je však třeba říci, že tato data de facto sumarizují tři předchozí prameny, konkrétně údaje Hálovy (Hála 1941), Romportlovy (Romportl 1963) a údaje z akademické *Mluvnice češtiny* (AMČ 1 1986). Palková nejprve uvádí data jednotlivě ze všech tří zdrojů a následně nabízí souhrnnou tabulku s hodnotami, které zahrnují vždy celé formantové pásmo od nejnižší do nejvyšší uvedené hodnoty bez ohledu na rozdíl v kvantitě, příp. předchozí údaje zjednodušují (srov. Palková 1994: 173–176). Formantová pásma prezentuje tak, aby je bylo možno – řečeno s autorkou – porovnávat s ostatními popisy (srov. Tab. 1, kterou jsme doplnili a dopočítali střed pásma).

vokál	F1	střed	F2	střed
i i:	300–500	400	2000–2800	2400
e e:	480–700	590	1560–2100	1830
a a:	700–1100	900	1100–1500	1300
o o:	500–700	600	850–1200	1025
u u:	300–500	400	600–1000	800

Tab. 1 | Referenční hodnoty formantů F1 a F2 (převzato z Palková 1994: 174)
doplněné o údaje středního pásma. Údaje v Hz.

Rovněž je třeba zmínit nejnovější studii R. Skarnitzla a J. Volína (Skarnitzl – Volín 2012, dále i SkaVol), která v závěru uvádí průměry, nikoli frekvenční pásma prvních dvou vokalických formantů (srov. Tab. 2); zjištěné hodnoty přitom reprezentují pouze mluvčí mužského pohlaví.²

vokál	F1	F2
ɪ	410	1940
i:	280	2260
e e:	570	1550
a a:	670	1250
o o:	470	1040
u	360	940
u:	300	770

Tab. 2 | Průměrné (a zaokrouhlené) hodnoty formantů F1 a F2 (převzato ze Skarnitzl – Volín 2012: 10) pro mluvčí mužského pohlaví. Údaje v Hz.

/2/ Čtenářům doporučujeme nahlédnout do citovaného článku, kde jsou údaje prezentovány komplexněji, vč. údajů o rozložení dat kolem průměru – směrodatné odchylky, intervalů spolehlivosti a formantových polí se zahrnutím 68 %, resp. 95 % dat.

Výše uvedené údaje později použijeme pro srovnání s naměřenými výsledky. Nutno dodat, že většinou je český vokální systém v odborné literatuře prezentován jako symetrický a relativně jednoduchý (míněno pro spisovnou češtinu), tj. pět vokálů různé kvality a dvě varianty délky. Formantové hodnoty pro krátký a dlouhý vokál dané dvojice se tak neliší. Jak ale ukazují některé studie, zejm. z poslední doby (například Skarnitzl – Volín 2012), výjimku z této symetričnosti představují vysoké přední vokály /i/ a /i:/, jež se kvalitativně skutečně liší (viz odlišné transkripční symboly a oddělené hodnoty v Tab. 2 výše; srov. též Skarnitzl 2012). Jejich studie poukázala na fakt, že „zatímco u *e*-ových, *a*-ových a *o*-ových vokálů se formantová pole do značné míry překrývají, u *u*-ových je překryv jen částečný a u *i*-ových v podstatě žádný“ (Skarnitzl – Volín 2012: 8). Současné výsledky zkoumání mj. dokládají, že ono vychýlení ze symetričnosti systému se děje u všech vysokých vokálů, tedy nejen u předních, ale i u zadních vysokých vokálů, i když rozdíl není tak výrazný. V neposlední řadě nás tedy zajímalo, zda a do jaké míry se tento jev projeví i v našem zkoumaném materiálu.

Dále se uvádí, že rozložení kategorií v samohláskovém prostoru u mužů a žen je podobné – je ovšem nutno dodat, že formantové hodnoty ženských mluvčích jsou zhruba o 15–20 % vyšší než u mužů.

MATERIÁL A METODY

Materiálově jsme pro naši sondu využili zvukovou databázi *NAKI* – *ČRo archiv*,³ archiv mluvených, zejm. zpravodajských a publicistických pořadů Českého (resp. Československého) rozhlasu. Jedná se v současnosti o nejrozsáhlejší databázi mluvené češtiny nejen svým objemem (čítající více než 7000 mluvčích a cca 100 hodin záznamů), ale i časovým rozpětím. Nejstarší nahrávky pocházejí z konce dvacátých let 20. století, nejnovější z r. 2007. Ke zvukovým nahrávkám jsou přiřazeny i transkripty pořízené automatickým počítačovým přepisem řeči. V databázi lze vyhledávat prostřednictvím jednoduchého rozhraní a filtrovat podle několika parametrů – mluvčího, data vysílání či časového úseku, příp. podle vysílacích dnů.

Pro analýzu jsme zvolili nahrávky z období let 1970–1989.⁴ Vybráno bylo celkově 20 moderátorů z pořadů *Živá slova* a *Rozhlasové noviny*, a to tak, že

/3/ Projekt vznikl v letech 2011–2014 pod vedením Jana Nouzy z Laboratoře počítačového zpracování řeči Ústavu informačních technologií a elektroniky Fakulty mechatroniky na Technické univerzitě v Liberci. Bližší informace lze nalézt na stránkách projektu: <https://www.ite.tul.cz/speechlab/index.php/naki.html>.

/4/ Tento text, založený na rozhlasových záznamech pocházejících ze 70. a 80. let 20. století, by měla následně doplnit další studie, která podobným způsobem zhodnotí i rozhlasové mluvení následujících dvou dekad, z nahrávek mezi lety 1990–2009. Následnou komparaci tak zároveň bude možno prověřit, zda u rozhlasových moderátorů došlo během těchto 40 let k proměně ve výslovnosti vokálů.

bylo vždy zastoupeno 10 mluvčích (z toho 5 mužů a 5 žen) pro každou dekádu. Srov. tabulku níže:

léta 1970–1979		léta 1980–1989	
mluvčí		mluvčí	
muži	Josef Hotmar	Vladimír Fišer	
	Miloslav Ambruz	Viktor Brehovský	
	Miroslav Dohnal	Jiří Kubeš	
	Jan Rosák	František Koňárek	
	Ladislav Vít	Luboš Lidický	
ženy	Jitka Pražáková	Jiřina Krupičková	
	Věra Štovičková	Magda Jančíková	
	Eva Mastná	Eva Smetanová	
	Hana Mašková	Helena Vernerová	
	Květa Tůmová	Alena Müllerová	

Tab. 3 | Přehled všech 20 zkoumaných moderátorů ČRo ve dvou dekadách 70. a 80. let 20. st.

Jak bylo uvedeno výše, pro charakteristiku a diferenciaci vokálů z hlediska kvality jsou nejdůležitější první dvě rezonanční tónové frekvence – formanty F1 a F2. Nejnovější data k českým vokálům uvádí studie *Referenční hodnoty vokálních formantů pro mladé dospělé mluvčí standardní češtiny* (Skarnitzl – Volín 2012). V souladu s touto studií jsme i my postupovali podobně a vybrali z dílčích textů daného moderátora 8 různých vzorků pro krátké a 3 různé vzorky pro dlouhé varianty dané samohlásky. Pro každého mluvčího to znamenalo 55 položek a celkově 1100 vokálních vzorků. Vokály byly vybírány tak, aby se vyskytovaly v různé pozici (iniciální, mediální, finální) a v různém hláskovém okolí. Hlavním účelem této variability kontextových pozic bylo potlačit jejich vlivy na formantové hodnoty. Snažili jsme se přitom vyhnout aproximantě *j* a nazálám, které někdy mohou měření zkreslovat (antirezonance nazál mohou utlumit první formant F1, pásmo druhého formantu F2 může být posunuto výše). Formanty byly měřeny ve fonetickém programu Praat⁵ s nastavením extrakce tří formantů ve frekvenčním pásmu do 3500 Hz, použit byl Burgův algoritmus založený na LPC. Samotné měření probíhalo standardním způsobem: výsledná průměrná hodnota konkrétního formantu byla výsledkem několika bodových měření v rámci stabilní artikulačně-akustické fáze daného vokálu. Konkrétně jsme prováděli celkem tři ekvidistantní měření z prostřední třetiny vokálu, tj. na začátku, uprostřed a na konci stabilní fáze.

/5/ [Http://www.fon.hum.uva.nl/praat/](http://www.fon.hum.uva.nl/praat/).

Shodná vzdálenost mezi měřeními byla udržována jen v rámci daného vzorku vokálu, u delších vokálů byly proto body měření dále od sebe. Z měření byly vyloučeny krajní fáze vokálů, abychom tak zajistili co možná nejstabilnější průběh formantových trajektorií a vyloučili vliv koartikulace. Hodnoty nalezené algoritmem byly následně vizuálně kontrolovány oproti spektrogramu, případně opraveny přímým odečtem ze spektrogramu. Pokud byly v rámci měřené artikulačně stabilní fáze nalezeny extrémně odlehle hodnoty, použili jsme pro měření nový/jiný vzorek zkoumaného vokálu. Frekvenční hodnoty formantů byly měřeny v hertzech (Hz) a takto jsou i prezentována data uváděná níže. Někdy se provádí i tzv. normalizace hodnot, buď proto, že po normalizaci je lépe vyjádřeno, jak relace mezi vokály (jejich výškové rozdíly) vnímá lidský sluch, anebo proto, aby bylo možno porovnávat například mluvčí různého pohlaví atp. Často se ve fonetice používá převod z hertzů např. do barkové škály nebo do psychoakustické jednotky ERB (dříve se používal i tzv. mel). K této problematice srov. například studii *Normalization of Czech vowels from continuous read texts* (Volín – Studenovský 2007). My jsme ponechali získaná data v hertzech bez normalizace, aby je tak bylo možno jednodušeji porovnat s frekvenčními údaji uvedenými v Tab. 1 a 2.⁶

Pro zpracování dat bylo použito několik nástrojů: zvukový editor *WavePad*,⁷ fonetický nástroj *Praat*, statistický software *R* (s pluginy)⁸ a tabulkový procesor *Microsoft Excel* (s několika doplňky pro statistické výpočty).⁹ Naměřená data byla kvantitativně vyhodnocena – použity byly zejm. základní parametry deskriptivní statistiky a pro vizualizaci výsledků obvyklé krabicové grafy a bodové grafy XY.¹⁰

VÝSLEDKY A DISKUSE

Podívejme se tedy na to, co ukazují naše data získaná analýzou profesionálních mluvčích ze staršího období, konkrétně ze 70. a 80. let minulého století. V Tab. 4 a 5 uvádíme základní statistické údaje pro všechny vokály bez rozdílu délky (průměr, směrodatnou odchylku, kvartily + minimální a maximální hodnotu a koeficient variace):

/6/ Vystane-li v budoucnu potřeba, lze samozřejmě snadno normalizaci dat dodatečně provést.

/7/ [Http://www.nch.com.au/wavepad/index.html](http://www.nch.com.au/wavepad/index.html).

/8/ [Https://www.r-project.org/](https://www.r-project.org/).

/9/ [Https://products.office.com/cs-cz/excel](https://products.office.com/cs-cz/excel).

/10/ Na sběru dat i základních formantových měřeních se velkou měrou podílely i studentky Katedry bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého, jmenovitě Kateřina Kalová a Veronika Minářová.

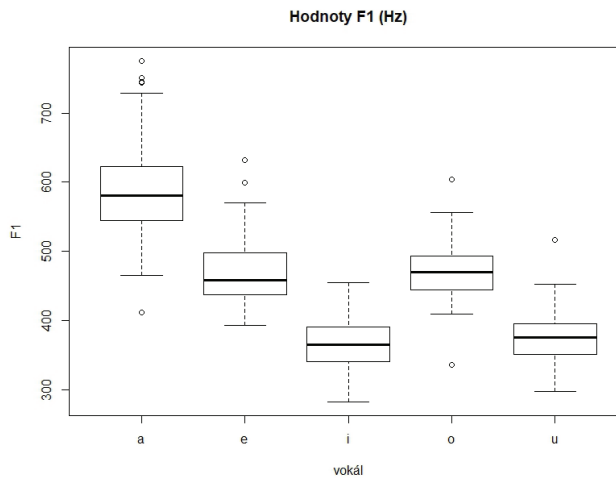
Formant F1								
Vokál	Průměr	SmOdch	Min	Kv1	Medián	Kv3	Max	KV
a/á	588,27	59,86	412,00	544,75	581,00	623,00	775,00	0,10
e/é	468,08	40,21	393,00	438,00	459,00	498,00	632,00	0,09
i/í	365,42	35,59	283,00	341,00	365,00	391,00	455,00	0,10
o/ó	471,13	37,16	336,00	444,00	470,00	493,00	604,00	0,08
u/ú	376,03	32,52	298,00	351,00	375,50	395,00	517,00	0,09

Formant F2								
Vokál	Průměr	SmOdch	Min	Kv1	Medián	Kv3	Max	KV
a/á	1492,10	81,11	1259,00	1446,00	1497,50	1544,25	1692,00	0,05
e/é	1796,48	118,67	1591,00	1706,50	1783,00	1894,50	2114,00	0,07
i/í	2184,83	180,23	1814,00	2039,75	2166,00	2313,50	2613,00	0,08
o/ó	1117,85	80,88	845,00	1074,00	1136,00	1178,00	1266,00	0,07
u/ú	853,57	118,70	588,00	753,50	853,50	947,75	1144,00	0,14

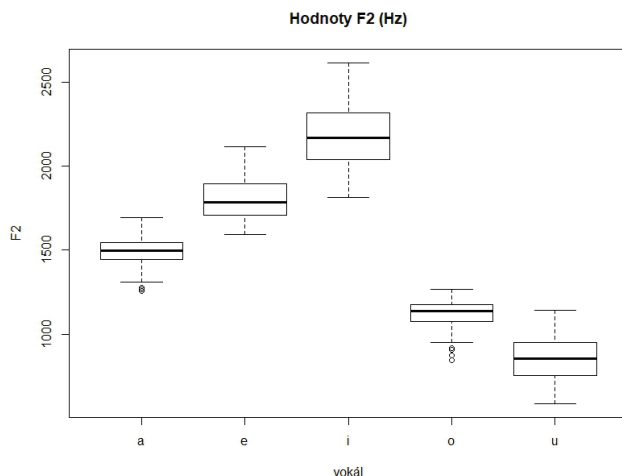
Tab. 4 a 5 | Formantové hodnoty rozhlasových moderátorů z let 1970–1989 bez rozdílu pohlaví: první formant F1 viz tabulka 4 (nahore) a druhý formant F2 tabulka 5 (dole).

Vysvětlivky: SmOdch = směrodatná odchylka, Kv1 a Kv3 = kvartily, Min a Max = minimální a maximální hodnota a KV = koeficient variace.

Data doplňujeme tradičními krabicovými grafy, které vizualizují naměřené údaje:

Obr. 3 | Grafy jednotlivých vokálů pro první formant F1 (na základě dat z Tab. 4).

Obr. 4 | Grafy jednotlivých vokálů pro druhý formant F2 (na základě dat z Tab. 5).

Níže uvádíme v Tab. 6 porovnání našich naměřených hodnot s hodnotami z Tab. 1 a 2 s následnou vizualizací v grafech na Obr. 5 a 6:

vokál	Formant F1 (Hz)			Formant F2 (Hz)		
	studie	SkaVol 2012	Palková 1994	studie	SkaVol 2012	Palková 1994
a/á	590 ⁽⁶⁰⁾	670	900	1490 ⁽⁸⁰⁾	1250	1300
e/é	470 ⁽⁴⁰⁾	570	590	1795 ⁽¹²⁰⁾	1550	1830
i	370 ⁽³⁵⁾	280	400	2160 ⁽¹⁷⁵⁾	2260	2400
í	355 ⁽⁴⁰⁾	410	400	2255 ⁽¹⁸⁰⁾	1940	2400
o/ó	470 ⁽³⁵⁾	470	600	1120 ⁽⁸⁰⁾	1040	1025
u	380 ⁽³⁰⁾	360	400	870 ⁽¹¹⁵⁾	940	800
ú	370 ⁽³⁰⁾	300	400	810 ⁽¹¹⁰⁾	770	800

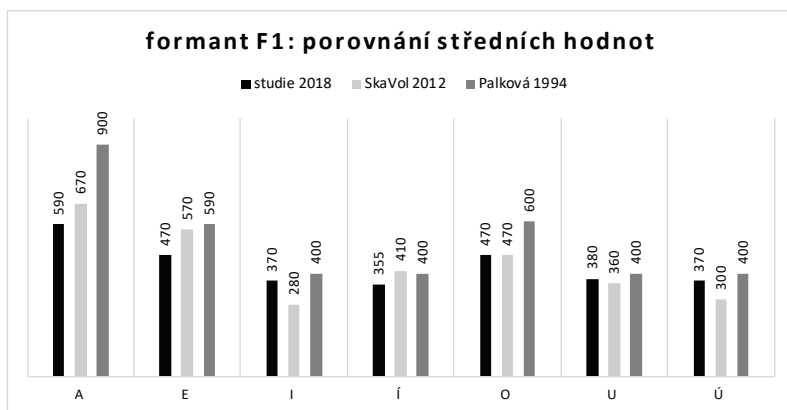
Tab. 6 | Komparační tabulka průměrů vokálních formantů F1 a F2. Ve sloupcích „studie“ udává číslo v horním indexu a závorce směrodatnou odchylku (hodnoty formantů i směrodatných odchylek jsou zaokrouhleny). Tučně vyznačená čísla jsou komentována níže v textu.

Je třeba si uvědomit, že kromě údajů SkaVol2012 (které reprezentují pouze mužské mluvčí) jsou v tabulkách zahrnuty (sloučeny) hodnoty naměřené jak pro ženské, tak pro mužské mluvčí, a že údaje z Palkové zastupují tři různé prameny ze tří různých časových období od r. 1941 do r. 1986 (blíže viz výše v textu). Stejně tak jsou střední hodnoty z Palkové (Palková 1994)

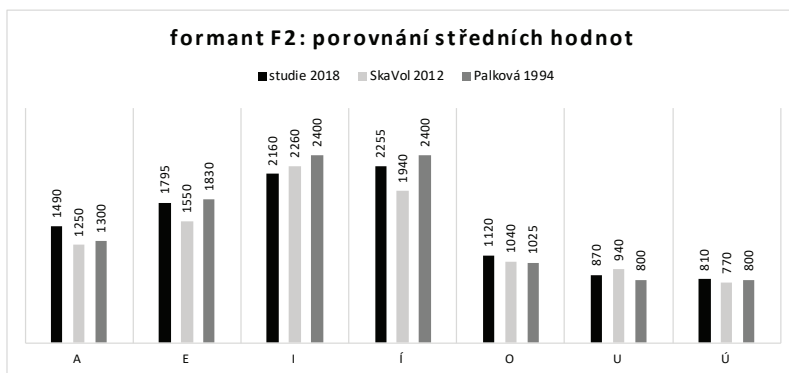
vypočteny na základě rozsahu formantových pásem F1 a F2 (Tab. 1), a je tedy nutno je chápat spíše orientačně a porovnat případně s údaji tzv. pěti hodnot z Tab. 4 a 5 (zejm. s čísly ve sloupcích Min a Max). Jak tabulka výše, tak grafy níže ukazují, že střední hodnoty formantů F1 a F2 jsou srovnatelné. Jistou výchylku mohou představovat:

- nižší průměr F1 pro *e/é* a vyšší průměr F2 pro *a/á* v našich datech;
- vyšší střední hodnota F1 vokálu *a/á*, *o/ó* a vyšší F2 vokálu *i/i* u Palkové (viz ale pozn. výše);
- nižší průměr F2 vokálu *e/é* u Skarnitzla–Volína.

Srov. i grafy na obr. 5 a 6:

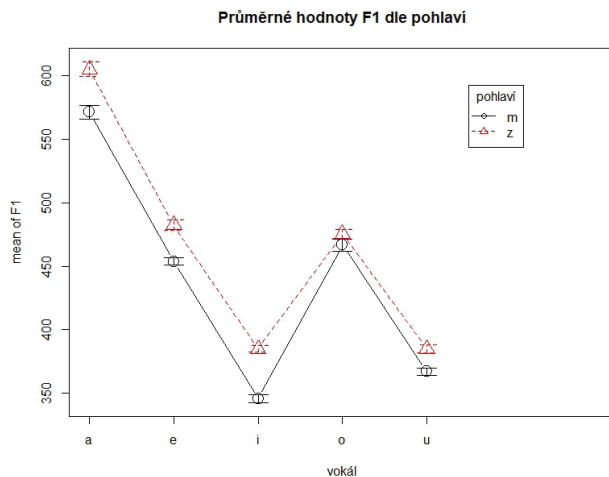

Obr. 5 | Komparační graf středních hodnot formantů (v Hz) jednotlivých vokálů pro první formant F1 (na základě dat z Tab. 6).

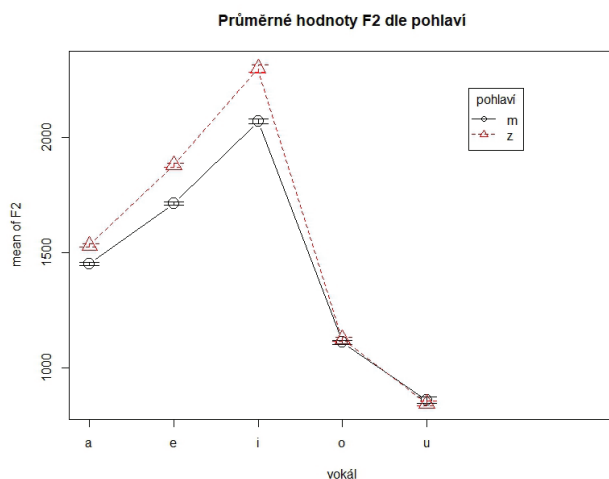

Obr. 6 | Komparační graf středních hodnot formantů (v Hz) jednotlivých vokálů pro druhý formant F2 (na základě dat z Tab. 6).

Pokud bychom vizualizovali naše naměřené údaje pro každou skupinu mluvčích zvlášť (podle pohlaví), můžeme k tomuto účelu použít např. spojnicový graf průměrných hodnot – srov. obrázky 7 a 8 (uvádíme opět oba formanty). V tomto případě nerozlišujeme formantové hodnoty pro *krátké* vs. *dlouhé* vokály *i/í* a *u/ú*, grafy reprezentují vokalické průměry uvedené v Tab. 4 a 5:

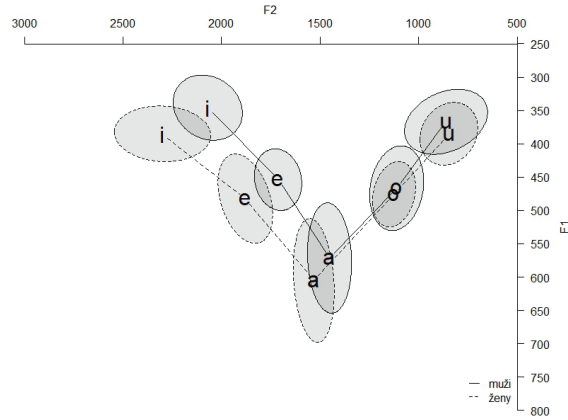

Obr. 7 | Grafy průměrných hodnot (vč. vyznačené směrodatné chyby) pro první formant F1 jednotlivých vokálů pro mužské a ženské mluvčí zvlášť. Zkratky pro pohlaví: m = muži, z = ženy.

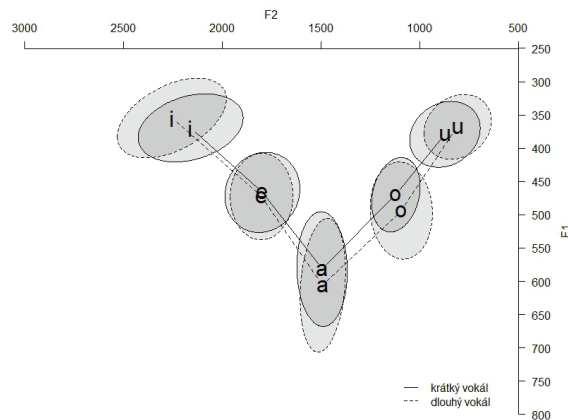
Obr. 8 | Grafy průměrných hodnot (vč. vyznačené směrodatné chyby) pro druhý formant F2 jednotlivých vokálů pro mužské a ženské mluvčí zvlášť. Zkratky pro pohlaví: m = muži, z = ženy.

I v tomto souboru dat se tedy potvrzuje, že hodnoty ženských mluvčích jsou skutečně o něco vyšší než u mužů. Neplatí to ale u průměrů F2 pro zadní vokály, kde jsou naměřeny prakticky stejné hodnoty – srov. níže Obr. 9.

Obr. 9 | Formantová pole krátkých a dlouhých vokálů rozhlavových moderátorů z let 1970–1989 podle pohlaví. Elipsy zobrazují směrodatnou odchylku od průměru.

Vezmeme-li v úvahu vývojové tendence vysokých vokálů zaznamenané v posledních letech, je třeba ještě zjistit, zda byl tento posun (či proces diferenciací) mezi krátkými a dlouhými *i*-ovými a *u*-ovými vokály v druhé polovině 20. století již patrný, či nikoli. Opět nám nejlépe poslouží vizualizace (Obr. 10) doplněná příslušnými údaji v přehledové tabulce Tab. 6.

Obr. 10 | Formantová pole krátkých a dlouhých vokálů rozhlavových moderátorů z let 1970–1989 podle kvantity. Elipsy zobrazují směrodatnou odchylku od průměru.

Uvedený graf, formantové hodnoty z Tab. 6 i příslušné sloupce v grafech na Obr. 5 a 6 pro krátké a dlouhé vysoké vokály *i/i* a *u/u* naznačují, že bychom mohli považovat systém českých vokálů před 30 až 40 lety ještě za symetrický a že výraznější diferenciaci předních a zadních českých vokálů podle kvantity začala až v pozdějším období. Stejně tak lze vidět, že formantová pole jednotlivých vokálů jsou poměrně dobře diferencována.

ZÁVĚR

Naše sonda zaměřená na analýzu a následnou komparaci formantových hodnot českých vokálů u profesionálních mluvčích, moderátorů Čs. rozhlasu z let 1970–1989, ukázala korespondenci naměřených hodnot s údaji referenčními (Palková 1994; Skarnitzl – Volín 2012). Zároveň se nepotvrdilo, že by se formantová pole předních a zadních vysokých vokálů před 30 až 40 lety výrazněji diferencovala. Stejně tak se ukázalo, že formantová pole českých monoftongů (na materiálu zkoumaných mluvčích) byla poměrně dobře odlišena a že nevykazovala výraznější tendence k zúžení či znatelnému prolínání. I tak jsme si ovšem vědomi, že ke generalizaci by bylo vhodné vzorek mluvčích a časový rozsah nahrávek ještě rozšířit.

LITERATURA

- BOROVÍČKOVÁ, Blanka – MALÁČ, Vlastislav
1967 *The spectral analysis of Czech sound combinations* (Praha: Academia)
- HÁLA, Bohuslav
1941 *Akustická podstata samohlásek* (Praha: Česká akademie věd a umění)
- HŮRKOVÁ, Jiřina
1994 *Česká výslovnostní norma* (Praha: Scientia)
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana et al. (eds.)
2002 *Encyklopedický slovník češtiny* (Praha: NLN)
- 1986 *Mluvnice češtiny I* (Praha: Academia)
- PALKOVÁ, Zdena
1994 *Fonetika a fonologie češtiny* (Praha: Karolinum)
2001 „Kolik samohlásek vám zbývá?“; *Čeština doma a ve světě*, č. 3 a 4, s. 139–142
- PALKOVÁ, Zdena – VEROŇKOVÁ, Jitka – HEDBÁVNÁ, Barbora
2003 „Zvuková podoba rozhlasové češtiny“; *Proměna rozhlasového výrazu a tvaru. Sborník příspěvků z jarního semináře*. Sdružení pro rozhlasovou tvorbu, s. 20–39
- ROMPORTL, Milan
1963 *Základy fonetiky* (Praha: SPN)
- SKARNITZL, Radek
2012 „Dvojí i v české výslovnosti“; *Naše řeč*, 95 č. 3, s. 141–153
- SKARNITZL, Radek – VOLÍN, Jan
2012 „Referenční hodnoty vokálních formantů pro mladé dospělé mluvčí standardní češtiny“; *Akustické listy*, 18 (1), s. 7–11
- VOLÍN, Jan – STUDENOVSKÝ, David
2007 „Normalization of Czech vowels from continuous read texts“; *Proceedings of the 16th ICPhS*, Saarbrücken, s. 185–190

On the description of regional lexical differences in spoken Czech

The authors emphasize that differences still exist between dialects in western and eastern parts of the Czech Republic. These differences partly affect the contemporary colloquial form of Czech, especially in urban speech; therefore it is necessary to record it in the dictionaries and grammars now, more than before. The authors implemented a questionnaire survey and tested the mutual knowledge of different expressions among speakers in both parts of the Czech Republic, i.e. in Bohemia, on one side, and in Moravia and Moravian Silesia, on the other. In the lexical and phraseological field, the main differences involve phenomena of everyday life and are part of private, intimate communication.

Keywords: Czech language, dialectal differences, Bohemia, Moravia and Moravian Silesia, lexicon and phraseology, phenomena of everyday life and of private communication.

prof. PhDr. Oldřich Uličný, DrSc.
Katedra českého jazyka a literatury
Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická
Technická univerzita
Studentská 2
461 17 Liberec
oldrich.ulicny@seznam.cz

K POPISU OBLASTNÍCH LEXIKÁLNÍCH ROZDÍLŮ MLUVENÉ ČEŠTINY

OLDŘICH ULIČNÝ, TEREZA GOCNÍKOVÁ,
LENKA VOPALECKÁ, DOMINIK SPUDIL

1 VÝVOJOVÉ TENDENCE DIALEKTŮ A DIALEKTISMŮ SOUČASNÉ ČEŠTINY

Jak známo, zvláště v období od konce druhé světové války dochází k postupnému omezování specifík českých dialektů v Čechách. Proti tomu na Moravě žijí dialekty dále jen s menšími vývojovými posuny jako prostředek intimní, zejména rodinné komunikace. Přesto se i v Čechách najdou regionální odchylky od tzv. obecné češtiny v geografickém slova smyslu, a to nejen ve zvukové rovině, ale i v jednotlivostech lexikálních včetně slovtvorných, dále v morfologii i v syntaxi, ale i v komunikačním úzu apod.¹ V tomto přehledovém článku s několika dotazníkovými sondami do hodnocení regionalismů a dialektismů u současných mluvčích se zamýšlíme nad možnostmi, které by případný další výzkum současného mluveného jazyka mohl specifiky geografického typu sledovat. Jsme si vědomi toho, že mluvený jazyk se vyvíjí velmi rychle a že rozdíly ve znalostech a ve funkčním a stylovém hodnocení geograficky příznakových výrazů mohou se lišit i generačně.

V nedávné i současné kodifikační i popisné praxi české mluvené češtiny vládne co do popisu oblastní provenience a/nebo užívání jazykových prostředků poněkud nejasná lexikografická praxe, která v některých případech připomíná asymetrický model příznakového označování moravských, resp. slezských lexémů. Bylo by to pochopitelné i z hlediska historického vývoje: národní obrození začalo a hlavně se rozvíjelo v Praze, takže čeština z Čech, jakkoliv ze staršího období vývoje, nicméně lexikálně doplňovaná právě odtud, se stala oficiálním, tj. spisovným prostředkem komunikace obrozovaného národa. Na druhé straně Moravě a zejména Slezsku hrozilo bez pomoci zvenčí, tedy z Čech či přesněji z Prahy, poněmčení. nimi pomálu. Spisovná čeština tedy převzala a i dále přebírá v kodifikační i ryze oblastně české výrazy a tvary bez explicitního označení, srov. *chvátat, zbyde, bydlejí* aj. Na druhé straně byl počet takových výrazů, byť běžně užívaných, v SSČ ve srovnání se SSJČ výrazně omezen. Zcela výjimečně najdeme konstatování o gramatických odlišnostech (obecné?) moravské mluvy, srov. implicitně

/1/ Lingvistické bádání proto v naší oblasti dnes už nemůže zůstat u někdejších dialektologických metod, nezbytné je uchýlovat se k přístupům sociolingvistickým. Je s podivem, že různá specifika městské mluvy velkých měst nebývají popsána v běžných slovnících. Např. brněnský výraz *šalina*, pražské adv. *napřím*o nebo ostravské běžné adj. *fajny* najdeme spíš v korpusech než ve slovnících.

v PMČ, par. 483, o „hovorovém“ skloňování číslovky *dvě sta*, nebo explicitně v MČ 2, s. 486, poněkud nesystémově o moravských tvarech slovesa *házet*.

Pro srovnávání vývoje běžné mluvy na území České republiky existuje dnes již dostatek literatury, srov. Bogoczová 2000, Davidová 1997, Kloferová 2000 aj., jako nejvýhodnější se jeví srovnávání lexikální zásoby. Velkým pomocníkem je tu ČJA, záslužný SNČJ je bohužel teprve ve stadiu několika prvních písmen abecedy. Existují také četné amatérské slovníky nespisovné češtiny, např. Hugo 2006, internetová Čeština 2.0, Morcevník, Moravsko-český slovník aj., které na různé úrovni věnují pozornost výrazům zejména moravského původu na jedné a lexiku slangovému a argotickému na druhé straně. Jednotlivými prvky zájmu o tyto nesouměřitelné oblasti užívání češtiny byly odlišnost, expresivita a aktualizací potenciál, a to jednak z hlediska spisovné češtiny, jednak z hlediska mluvčích z Čech.

2 ODLIŠNOST, NÁPADNOST JAZYKOVÝCH PROSTŘEDKŮ – ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKA EXPRESIVITY

Přes všechny unifikující jazykové tendence vyplývající z vyšší míry vzdělanosti, z výraznější migrace obyvatelstva a z vlivu audiovizuálních médií je ve stále významné míře možné odlišnost mluvy moravské či slezské od mluvy v Čechách identifikovat. Jde především o zvukové charakteristiky, segmentální i suprasegmentální, kde však jde o expresivitu nezáměrnou, pociťovanou jen adresátem (Uličný 1989). Zvuková difference mnohdy připomíná obdobné jevy slovenské či polské, v městské mluvě pak někdy sleduje německý základ, jakkoliv deformovaný. Jde tu např. o vyšší či vysokou frekvenci hlásek mimo fonematickou strukturu českých dialektů v užším slova smyslu, srov. výrazy jako *galán, gatě, glgat, gómat, gramlavý, guča, rozglábený, vygajdaný, pagáč, fragál, nadžgat, omigat, ščágat/cágat, džognout* aj. Obdobně působí frekventovaná odlišnost hláskových skupin ve výrazech *bloncat, čabrat, plantat se, mlaštit, napučný, hrča, ochvístnout, babóňat, štěřchat, šáší* apod. Nejednou jde pouze o mírné hláskové nebo slovotvorné odchylky od obecné nebo hovorové češtiny, srov. *vyžďárat – vyštárat, tula – tululum, šmatlat – šmajdat, tragač – trakař, čepka – čepice, smola – smůla, dlážka – podlaha* aj. Řada expresivních výrazů má původ v němčině, např. *švonec, rýna, sichrhajska, šráky, cvargle* aj., jinde jde o rozdílnou stylizaci obrazu světa: *rýsováček – připínáček, zhnílý – líný, zhlavec – polštář, zastrouhnout – ořezat tužku, vykroutit – vyždímat prádlo, plytký – mělký talíř, šňůrky – tkaničky, smyčka – klička* aj.

3 EXPRESIVITA MLUVY A POSTOJE MLUVČÍCH K NÍ

Běžně mluvená čeština je přirozeně expresivní nikoli primárně z hlediska svých mluvčích, nýbrž z hlediska adresáta či hodnotitele z jiné jazykové oblasti. Odlišnost od mluvy většinové populace ovšem vytváří vědomí vlastní jinakosti i u mluvčích menšinových, pokud jsou filologicky aktivní, takže si svou expresivitu uvědomují; zásadní roli tu hraje vzdělání a výuka ve spisovné češtině, jakož i současný mediální boom provázený veřejnými projevy ve spisovné nebo obecné češtině. Atraktivita odlišnosti, k níž nezřídka patří i vulgarita, by však neměla zastírat, že existují i výrazy běžně užívané zvláště pro jevy a činnosti denního života větší nebo menší komunitou moravských či slezských mluvčích dodnes. Těmto výrazům bychom se chtěli v této problematice postat věnovat především.

3.1

Základním výzkumným krokem v dané situaci bylo zjištění, zda a jak postihují současné zdroje, resp. i starší výkladové slovníky češtiny oblastní moravské i české výrazy, které předpokládáně patří do kultivovanější chápání mluvených neoficiálních komunikačních situací. Vyhýbáme se tedy nadávkám a vulgarismům, slangismům a argotismům, expresivitu lexémů posuzujeme z hlediska vyloženého zde v odst. 2. Cílem výzkumu bylo tedy jednak zjistit, zda se oficiální výkladové slovníky, zvláště SSČ, dostatečně vyrovnávají s regionálním původem jednotlivých výrazů, a jednak zda jejich kvalifikátory nejsou uplatňovány asymetricky. Excerptovány byly i zdroje, které přinášejí doklady převážně z oblastí profánního života, často s příznakem expresivním, srov. internetové slovníčky Morcevník nebo Moravsko-český slovník, ale také SNČJ, seriózní akce akademického Ústavu pro jazyk český s názvem *Slovník nářečí českého jazyka*, z něhož byla v době práce na rukopisu přístupná písmena A – C, z dalších z rejstříku či hesláře omezeně některá hesla. V mluvených korpusech pak odezva na dotazy nebyla – nijak překvapivě – příliš bohatá, zato ve specializovaných pracích Bláha (v tisku) a Uličný (2005) se našly výrazy, které lze považovat za živé i v mluvě mladších generací. Významným zdrojem informací byly také dotazníkové akce.

4 PŘÍSTUP STARŠÍCH SLOVNÍKŮ A DALŠÍCH ZDROJŮ

Oba naše starší výkladové slovníky se zabývají popisem dialektismů či regionalismů v různé míře. Příruční slovník jazyka českého, přístupný v digitalizované formě, užívá kvalifikátory mor. a dial. a jejich kombinaci, systém nevyhledává hesla s kvalifikátory čes., nář., či obl. nebo pod. Kvalifikátor mor. (s minimálním počtem vyhledaných hesel) se tedy jeví jako asymetrický, na

druhé straně kvalifikátor dial. označuje nejen výrazy moravské, slezské či jiné, ale i české, avšak jejich původ nerozlišuje, srov. dial *brslenky* u Raise i dial. *borak* u V. Martinka či A.C. Nora. Nářečí a oblastním výrazům je tu však věnováno velmi mnoho místa, byť zřejmě méně než v SSJČ (srov. dále), hesel s označením dial. je v PSJČ 4282.²

Slovník spisovného jazyka českého už liší kvalifikátory obl. mor., s počtem 189 výskytnů, a obl. čes. s 64 výskyty, přistupuje tedy k oblastnímu popisu symetricky, avšak označení obl. s frekvencí 502 (např. *cácorka*, předmluva par. 19, v heslu pak další význam obl. *konipas*, nebo kvalifikátor nář., frekvence 5734) stejně jako Příruční slovník rozdílů mezi nářečími či oblastmi neexemplifikuje. Tyto slovníky nejsou ovšem nářeční, přesto zahrnutí všech výrazů chápaných jako nářeční pod jeden kvalifikátor je – uvážíme-li bohatou nářeční rozrůzněnost té doby – poněkud matoucí. Srov. *baně* house vých. vs. *baně* široké kalhoty han. U hesla *baňa* zase na první pohled zarází, že mor. hlásková podoba i skloňování přesto autory nevedla k označení těchto ani dalších výrazů k označení obl. mor., srov.

„**baňa**, -ně ž. 1. nář. *políček*, *pohlavek*: dát, dostat baňu 2. nář. *hliněná nádoba*: b. kořalky; ♦ mračit se, hledět jako hrom do baně *nepřívětivě*, *neurvale*: mít nohu jako b. *silně napuchlou*“

Nářeční příslušnost si ovšem může znalý uživatel slovníku odvodit podle zdrojů, srov. *casnovat* – *Mrštík*, nebo *cicmat* se – Bass, Neff.

5 KVALIFIKÁTORY V SSČ A KATEGORIZACE VYBRANÝCH VÝRAZŮ

V posledním vydání Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost byly uplatňovány kvalifikátory obl. mor., obl. čes., mor., čes., obl. Srov.

obl.: *burčák*, *čakan*, *hřebčinec*, *slunko*, *švarný*, *turek* (dýně, tykev), *zelinka* (nezralý plod), *zemák*; obl. expr: *slíznout* (výprask)

obl. čes.: *kytka*, *mrzet* (mrzí mě, že tam mám jít – nemám náladu), *řípa*, *teplota* (horečka); obl. čes. expr: *fukěř*, *fukýř*

/2/ Lexikální bohatství PSJČ poskytuje zajímavé možnosti výkladu vývojových tendencí výrazů a jejich variant s pomocí listkového katalogu. Výraz *čtverka*, typický pro moravský běžně mluvený úzus, lze díky oskenovaným lístkům lexikálního archivu Ústavu pro jazyk český sledovat zhruba od r. 1850. Podoba *čtyřka*/čtyrka se objevuje nejdříve od r. 1923. PSJČ má podobu *čtyrka* jako ob., základní je *čtverka*. Dá se tedy usoudit, že podoba *čtverka* je původní na celém českém území, aby byla později v Čechách vystřídána variantou *čtyrka*, zatímco na Moravě starší podoba zůstala. Tento výraz patří ovšem mezi zmíněné výrazivo profánního charakteru, jeho oblastní varianty však nejsou zaznamenány ani v SSJČ.

obl. mor.: *dědina*, *duchna*, *nalíčit* (nabílit), *rež*, *slípka* (slepice), *sodovka*, *stařenka* (prarodička), *stolař*, *struha*, *těž*, *tvářůzek*.

Ve srovnání s uváděním geografického původu lexikální zásoby zvláště v SSJČ je to jistě velký krok vpřed, avšak poněkud zarazí jistá nesystematičnost výběru těchto lexikálních jednotek. Vzhledem k tomu, že o frekvenci jednotlivých výrazů nebyly v době vydání SSČ známy žádné údaje, zbývá hledisko pragmatické: vybrané výrazy patří k označování jevů, činností a událostí každodenního života. Toto hledisko profánnosti výrazu či obratu lze postavit do protikladu k sémantice kulturnosti nebo odbornosti lexému či celé třídy, srov. *dědina* – *vesnice* – *obec* apod. Kvalifikátory geografického původu výrazu v SSČ se dají shromáždit do několika skupin či tříd; ty ovšem mohou být vzájemně prostupné. Srov.

5.1

jídlo, nápoj, suroviny k nim: *burčák*, *rež*, *řípa*, *sodovka*, *turek*, *tvářůzek*, *zemák*

5.2

zvířata a rostliny: *hřebčinec*, *kytka*, *slípka*, (ale i *turek*, *zemák*, *řípa*)

5.3

příroda a život v ní: *fukěř*, *slunko*, *struha*

5.4

lidé, jejich atributy a činnosti: *stařenka*, *stolař*, *teplota*, *švarný*, *zelinka*, *mrzet*, *nalíčit*, *dědina*, *slíznout* (být potrestán)

Tento seznam vzbuzuje některé otázky. Uvádí se tu *stařenka* jako oblastní označení babičky, avšak nikoli také *stařeček* jako označení dědečka. *Sodovka* je sice (starší) výraz pro (barevnou) limonádu, ale už se neuvádí rovněž starší *sifon* pro označení nebarevné sodovky. Není jasné, proč jako oblastní nejsou označeny nebo uvedeny živé výrazy nebo jejich podoby jako *oškvarky*, *koblih*, nebo není zařazena *cmunda*, *pletýnka* či *kyška* ze skupiny 5.1, nebo *okurek*, *trnka* (švestka), *hrozny* (víno), *haluz*, *kačena* ze skupiny následující. Do skupiny 5.3 by se jistě dobře hodilo označení oblastního původu nebo úzu pro výrazy *kaluž*, *rýna* (okap), *střechýl*, *šáší* (šustí). Poslední skupina by pak byla nejpočetnější: *deska* (prkno), *hadra*, *lenoch* (podložka na psaní), *papuč*, *špice* (dráty v kole), *žebr* a jeho *špruše*, *suk* (uzel), *kšandy*, *šráky*, *gatě* aj., jakož i slovesa jako *cukat se* (čes.), *chromat*, *šmatlat*, *kudlit vlasy*, *ložit*, *pokřčit*, *pokřčený* – pomuchlaný, šterchat, umývat si ruce (mor.), *zasedá mi* – dusím se jídlem, *zatmít* – zpozdit se za tmy, *zavazet* – překážet aj. Některé výrazy uvedené v SSČ jsou také i v rámci mor. oblasti omezené (*těž*), jiné knižní nebo jen folklorní (*švarný*).

6 SPECIFIKA ČESKÉ NESPISOVNÉ MLUVENOSTI V ČECHÁCH

Jak jsme uvedli a jak je známo, proces nivelizace českých dialektů v užším smyslu je daleko výraznější než týž proces na Moravě a v Čechách. Přesto se oblastní rozdíly najdou i zde, zvláště na okrajích původního českého osídlení, tj. zejména v severovýchodních a jihozápadních Čechách. V souladu se stále mohutnější urbanizací bude třeba se soustředit na specifika městské mluvy, která jsou proti českým městům výrazně odlišná zvláště v Brně a v Ostravě. Tato problematika není řádně prozkoumána – vzniká totiž falešný dojem, že většina obyvatel země ovládá obecnou češtinu aktivně. Je jisté, že zvláště některé původně české profanismy a kontaktní výrazy už na Moravě vytlačily nebo vytlačují prostředky domácí, srov. přitakací *jo*, kontaktní *hele*, označení *kluk*, *holka*, *být v pohodě*, slovesa jako *koukat se* a některé další. Na druhé straně si některé výrazy v běžné komunikaci v Čechách zachovávají z hlediska moravskoslezského diferenční charakter jako *chvátat*, *klacek*, *kšandy*, *kutálka*, *čmoud*, *domáknout se*, *čuník*, *flák (masa, cesty)*, *kytka* aj.; srov. např. slovníček tzv. obecné češtiny ve Sgall-Hronek (1994). Řada těchto a dalších živých čechismů není v posledním výkladovém slovníku, v SSČ, zachycena; před připravovaným novým výkladovým slovníkem ASSČ stojí tedy koncepční otázka, zda, jak a do jaké míry je vhodné oblastní výrazy zachycovat a popisovat.

7 KONCEPCE NOVÉHO, AKADEMICKÉHO VÝKLADOVÉHO SLOVNÍKU

K připravovanému Akademickému slovníku spisovné češtiny (srov. Uličný 2018a) byla zformulována teoretická východiska v publikaci Kapitoly 2016; na stránkách akademického ústavu byl také publikován text hesel pod písmenem A. Zde pouze konstatujeme (srov. Uličný 2018b), že jestliže by mělo jít skutečně o slovník *současné* češtiny, pak podle koncepce Kapitoly by nebyl výsledným dílem slovník střední, jak tvrdí autoři, nýbrž velký. Základní problém Kapitoly vidíme jednak v pouhém přejmenování zaužívaného kvalifikátoru obecné češtiny kvalifikátorem *kolokv* a kvalifikátoru hovorovosti označením *kolokv* s šipkou nahoru. Z hlediska tématu tohoto článku je podstatné nesprávné a zavádějící pojetí kvalifikátorů *region* a *dialekt*. Domníváme se proto, že je nejvyšší čas zpracovat novou koncepci kvalifikace jazykových prostředků současné mluvené češtiny z hlediska oblastního původu a užívání.

Aktuální přehled skutečně užívaných lexikálních výrazů v běžné moravské mluvě jsme našli v práci Bláha (v tisku) a Uličný (2005). S jejich využitím

jsme zpracovali dva dotazníky, zveřejnili je na internetu a rozeslali je na různé mailové adresy.

8.1 DOTAZNÍK Č. 1

UŽÍVÁNÍ NÁŘEČNÍCH A NADNÁŘEČNÍCH VÝRAZŮ

Dotazník je zprostředkováván serverem survio.cz. Dotazník obsahující otevřené i zavřené otázky je chápán jako příspěvek k vyhodnocení současných tendencí ve znalosti a užívání specifických moravských nebo českých nářečních výrazů v běžné mluvené komunikaci a je zaměřen na respondenty se zájmem o český národní jazyk a jejich rodný kraj.

Po úvodní části dotazníku, která se táže na pohlaví, věk, vzdělání, zaměstnání a oblast, ze které respondent pochází, následuje část obsahující jednotlivé výrazy, u nichž respondent uvádí, zda je užívá a zná, případně odkud (z oblasti, kde bydlí, nebo odjinud).

Možnosti, jak vytežit výsledky dotazníku, jsou dvojího druhu. Prvním je zobrazení odpovědí jednotlivých respondentů, druhým pak grafické vyjádření procentuálního zastoupení u jednotlivých možností odpovědi. Hlavní nevýhodu dotazníku spatřujeme v obtížném dohledání odpovědí konkrétních respondentů. Další z nevýhod dotazníku je jeho rozsah 36 položek, který může respondenta na první pohled z důvodů časové náročnosti odradit. Výhodou je snadná dostupnost na internetu, která umožňuje zapojit široké spektrum respondentů i snadné šíření. Dotazník je přehledně strukturovaný a není příliš časově náročný.

Ukázka odpovědi na jednu otázku dotazníku č. 1 Užívání nářečních a nadnářečních výrazů:

Jsem Žena ✓

Věk 31 až 40 let ✓

Dosažené vzdělání vysoká škola humanitního zaměření ✓

Zaměstnání: učitel ✓

Jsem z Moravy, Čech ✓

Nejvíce jsem byl/a ovlivňován/a mluvou lidí v okrese a městě Jablonec nad Nisou a Olomouc ✓

Výrazy:

Na bok (ve smyslu na stranu) užívám/znám z rodného kraje / **odjinud** ✓

neužívám, ale znám pasivně z rodného kraje

neužívám, znám pasivně odjinud

neznám

8.2 DOTAZNÍK Č. 2

UŽÍVÁNÍ NÁŘEČNÍCH A NADNÁŘEČNÍCH VÝRAZŮ

Tento dotazník k našemu průzkumu jsme vytvořili na internetovém serveru anketovnik.cz. Získali jsme odpovědi padesáti šesti respondentů různého věku, vzdělání i různého bydliště ze všech nářečních oblastí ČR. Hlavní nevýhodu spatřujeme v tom, že respondent si někdy (možná i většinou) není vědom, odkud ten který výraz zná, a tak má dojem, že všechny výrazy, které slyšel, zná z domova.

Ukázka odpovědí na všechny otázky dotazníku č. 2:

žena 41 až 50 let, dosažené vzdělání: stř. škola, úřednice, Moravanka,
nejvíce ovlivněna mluvou v okr.: Zlín, Napajedla

Výrazy:

BAČKORA: užívá, zná z rodného kraje

BAČKORY: neužívá, zná z rodného kraje

BOREC: neužívá, zná z rodného kraje

BOTA: užívá, zná z rodného kraje

ČAPĚT/ČUPĚT: užívá, zná z rodného kraje

ČEPKA: neužívá, zná z rodného kraje

DESKA: užívá, zná z rodného kraje

HADRA: užívá, zná z rodného kraje

CHROMAT: neužívá, zná z rodného kraje

KAPKU: užívá, zná z rodného kraje

KRAPET: užívá, zná z rodného kraje

KUDLIT: neužívá, zná z rodného kraje

KUTÁLKA: nezná

KYŠKA: užívá, zná z rodného kraje

MĚCH: neužívá, zná z rodného kraje

MUCHLAT SE: užívá, zná z rodného kraje

NAJEZENÝ: užívá, zná z rodného kraje

OKOUPAT SE: užívá, zná z rodného kraje

PANTOK: užívá, zná z rodného kraje

PLACATKA: neužívá, zná z rodného kraje

PLESKAČKA: užívá, zná z rodného kraje

RÝNA: užívá, zná z rodného kraje

STŘECHÝL: užívá, zná z rodného kraje

ŠPRUŠLE: užívá, zná z rodného kraje

VYKROUTIT PRÁDLO: nezná

ŠTAFLE: užívá, zná z rodného kraje

ZASEDÁ MI: nezná

ZASET: užívá, zná z rodného kraje

ZATMÍT: užívá, zná z rodného kraje
 ZMUCHLAT: užívá, zná z rodného kraje
 ZAHAMTAT: nezná
 SUK: užívá, zná z rodného kraje
 OŠKVARKY: neužívá, zná z rodného kraje
 POZODNÁŠET: neužívá, zná z rodného kraje
 BUCHTA: neužívá, zná z rodného kraje
 DECHNA: nezná
 LENOCH: užívá, zná z rodného kraje
 CMUNDA: neužívá, zná z rodného kraje
 TRNKA: užívá, zná z rodného kraje, užívá ve smyslu „švestky“
 ZBASTLIT: nezná

8.3

Dotazníky ukázaly – při patřičné míře nedůvěry k výkonům některých respondentů, že vzájemná znalost oblastních výrazů je značně vysoká v rovině pasivní znalosti. V prvním dotazníku, který vyplnilo 113 respondentů, je patrnější neznalost speciálnějšého moravského výraziva u mluvčích z Čech, např. *haluz* nezná 44,9 %, *křivák* 77,9 % respondentů, ale kupodivu běžný mor. výraz *pokřčit* (pomuchlat) není znám 58,4 % a *rýsováček* 71,7 % respondentů. Porovnání v opačném směru ukazuje, že moravští mluvčí mají k specifikům mluvy v Čechách kladný vztah, např. *drobátko* nezná jen 4,6 % a nepoužívá 69,4 % moravských respondentů, tzn. tento výraz zná přinejmenším téměř 70 %. V případě výrazu *chvátat* je to obdobné, nezná ho 3,1 % a nepoužívá 65,2 % dotázaných Moravanů. Na druhý dotazník odpovědělo 57 respondentů a výsledky jsou následující: výraz *kutálka* sice neznalo 84,7 % Moravanů, výraz *deska* (prkno) ale znalo 63,6 % Čechů z Čech – možná tu hrála roli skutečnost, že třetina těchto respondentů pochází z východních Čech, kteří jak známo mají k moravskému lexiku obvykle blíží.

Jak se zdá, ani dotazníková akce nedává jednoznačné odpovědi, které oblastní výrazy do nového/ých slovníku/ů (ne)zařadit. Ani korpusové údaje nedávají jednoznačnou odpověď: v tištěných korpusech jde převážně o pisatelskou stylizaci, v korpusech mluvených se vzhledem k technice záznamu mluvených projevů hledané výrazy buď neobjeví vůbec, nebo v závislosti na tématu rozhovoru. Na základě vyhodnocení našich dotazníků a dalších cit. prací (Bláha v tisku, Uličný 2005) předkládáme proto návrh na zařazení výrazů, některých jejich významů či užití s kvalifikátorem obl., mor. nebo obl. mor. a dále čes., obl. čes. apod. do budoucího výkladového slovníku současné češtiny. Bohužel není k dispozici celý SNČJ, proto některé naše návrhy nemusí být přesně situovány do geografických oblastí češtiny, jiné mohou být zastaralé, jiné výrazy mohou v našem návrhu chybět. Záměrně se zde držíme pouze výrazů původu v podstatě venkovského a profánního, nové výrazy vzniklé v městském prostředí bude nutno po všech stránkách zkoumat.

Srov. např. brněnské označení tramvaje *šalina*, politický slang *komančové*, *samet*, *lídryně*, dále víceméně ustálené a zaužívané výrazy z různých nových profesí i z oblasti života mladých lidí, jako např. *demosnímek*, výrazy z tzv. reklamštiny či webštiny apod. Srov. i Neomat, Hugo 2006, Čeština 2.0 aj.

8.4

V návrhu volíme sémantické skupiny obdobně jako výše v odst. 5.

Jídlo, nápoj, suroviny a další aspekty:

- (obl.) MOR.: *burčák*, *rež*, *sodovka*, *tvarůžek*, *zemák*, *pletýnka*, *hrozny*, *solnička*, *zásmažka*, *okurek*, *brambor*, *koblih*, *kyška*, *plytký talíř*, *trnka*, *zasedá mi*, *pleskačka*, *šufánka*, *oškvarky*, *křivák* (nůž)
- (obl.) ČES.: *řípa*, *turek*, *cmunda*, *placatka*

Zvířata a rostliny:

- (obl.) MOR.: *hřebčinec*, *slípka*, *kačena*
- (obl.) ČES.: *kytka*, *čuník*

Příroda a život v ní:

- (obl.) MOR.: *slunko*, *struha*, *metla*, *ztereělý*, *kaluž*, *zatmít*, *haluz*, *rýna*, *střechýl*, *flák* (masa, cesty)
- (obl.) ČES.: *fukěř*, *čmoud*

Lidé, jejich atributy a činnosti:

- (obl.) MOR.: *stařenka*, *stařeček*, *stolař*, *nalíčit*, *dědina*, *navrchu*, *na bok*, *papuč*, *čepka*, *šráky*, *deska*, *gatě*, *hadra*, *chromat*, *chudý*, *kudlit vlasy*, *lozit*, *packat*, *papuč*, *pokřčit* (*papír*), *rožnout*, *shnilý* (*zh-*, *líný*), *šmatlat*, *špice*, *špruše*, *žebř*, *štěrchat*, *vykroutit prádlo*, *zaset* (*založit*), *suk* (*uzel*), *zasukovat*, *zastrouhnout tužku*, *zavazet*, *bývat* (*bydlet*), *rýsováček*, *dlážka*, *zem* (*podlaha*), *čapět/čupět*, *lenoch* (*podložka na psaní*), *okoupat se*, *umývat si ruce*, *praštit se*, *čtverka*, *spadnout* (*upadnout*), *šalina*, *borec* (*muž*)
- (obl.) ČES.: *teplota*, *zelinka*, *mrzet*, *slíznout* (*být potrestán*), *cukat se*, *domáknout se*, *drobátko*, *krapet*, *krapánek*, *kapku*, *z/muchlat (se)*, *kšandy*, *kutálka*, *připínáček*, *veselka*, *chvátat*

9 ZÁVĚR

Pokusili jsme se navrhnout několik skupin oblastně příznakových výrazů pro zařazení do budoucího výkladového slovníku češtiny. Domníváme se, že udržení slovníkové difference spisovnost – nespisovnost je z uživatelského hlediska nevyhnutelné, zároveň však expresivitu spojenou s oblastní charakteristikou za nespisovnou nepovažujeme. Expresivita oblastnosti je v zásadě

charakteru adherentního, avšak protože vzniká zejména v komunikačních situacích (neoficiálních a neveřejných při konfrontaci mluvčích z různých oblastí češtiny), lze ji v rámci vžitě klasifikace považovat zároveň za kontextovou. Inherentní expresivita zvukového typu má obvykle povahu intimnější, je typická pro uživatele téže oblastní variety češtiny, jeví se tedy jakožto objekt obecné informovanosti lexikografické méně vhodnou. Četné lexikální, zvukové a morfologické difference projevů oblastně příznakových nabývají povahy komunikačních dominant, takže je na místě je přes jejich částečný a postupný ústup zachycovat. Lexikální oblastní difference se týkají zejména profánní sémantické sféry a mají stylovou platnost. Lexikografický popis by se neměl tomuto typu výrazů vyhýbat, protože mluvčí si nadále vytvářejí profánní neologismy zvláště v novém urbánním prostředí, které starou kreativitu rurální střídá a proměňuje; těmito výrazy se v naší stati nezabýváme.

LITERATURA

BLÁHA, Ondřej

Moravian Czech. *Cahiers de l'Institut de Linguistique et des Sciences du Langage*, N°51 (vyd. Faculté des Lettres, Université de Lausanne), rozsah 12 stran v rukopise, po recenzním řízení. V tisku

DAVIDOVÁ, Dana a kol.

1997 *Mluvená čeština na Moravě* (Ostrava: Filozofická fakulta OU)

HUGO, Jan

2006 *Slovník nespisovné češtiny* (Praha: Maxdorf)

KLOFEROVÁ, Stanislava

2000 *Mluva v severomoravském pohraničí* (Brno: Masarykova univerzita)

KOCHOVÁ, Pavla – OPAVSKÁ, Zdeňka (eds.)

2016 *Kapitoly z koncepce akademického slovníku současné češtiny* (Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR)

SGALL, Petr – HRONEK, Jiří

1992 *Čeština bez příkras* (Praha: H et H)

ULIČNÝ, Oldřich

1989 „Expresivita a překlad krásné prózy“; *Slavica Pragensia* 32, AUC, Philologica 4–5, s. 329–354

2001 „Jazykové a jazykovědné aspekty současného stavu národního vědomí v České republice“; in Malíř, Jiří – Vlček, Radomír, eds., *Morava a české národní vědomí od středověku po dnešek* (Brno: Matice moravská), s. 213–219

2004 „K moravským aspektům současné češtiny“; *Studia moravica*, vol. 1. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas philosophica* (Olomouc: Univerzita Palackého), s. 71–74

2005 „Tož věil neco vo tém nerealnym projektu tej spisovné moravštiny“; in Uličný, Oldřich, ed., *Euro litteraria & Euro lingua, Opera Academiae Paedagogicae Liberecensis, Series Bohemistica* (Liberec: Technická univerzita v Liberci), s. 275–280

2018a Funkce adjektiva akademický v názvech publikací ÚJČ AV ČR in *K Akademické gramatice spisovné češtiny Františka Štíchy a kol.* V tisku

2018b Recenze publikace KOCHOVÁ, P. – OPAVSKÁ, Z. (eds.) (2016): *Kapitoly z koncepce akademického slovníku současné češtiny*. V tisku

INTERNETOVÉ ZDROJE

ASSČ = Akademický slovník spisovné češtiny

<http://www.ujc.cas.cz/elektronicke-slovniky-a-zdroje/>

Moravsko-český slovník

http://home.tiscali.cz/cb613548/sl_vse.php.htm

Morcevník moravsko-český slovník

<http://www.morcevnik.cz/stranky/vety.htm>

Neomat

<http://www.neologismy.cz/>

Příruční slovník jazyka českého

<http://psjc.ujc.cas.cz/>

SNČJ = Slovník nářečí českého jazyka

<https://sncj.ujc.cas.cz/>

SSČ = Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost v elektronické podobě na CD-ROMu (Praha: Leda), 2004, 2., opravené a doplněné vydání

SSČJ = Slovník spisovného jazyka českého

<http://ssjc.ujc.cas.cz/>

**Bóje, eidam, polder: Contribution to the description
of Dutch loanwords in Czech**

This article focuses on Dutch loanwords in the Czech language which were so far not dealt with intensively in the Czech literature. Our aim is to provide a brief characteristic of more than 100 words listed in the Dutch database *Uitleenwoordenbank* (Van der Sijs 2015) in the category Dutch loanwords in Czech. In the description we concentrate on the way, the process of borrowing is realized in the Czech language, as well as on the adaptation of these words to the Czech language system. We describe also the thematic fields where these words are mostly to be found. Moreover, we analyse their usage in the contemporary Czech based on the representative corpus of contemporary written Czech SYN2015.

As Dutch and Czech have never been in direct and intensive language contact, the majority of analysed Dutch loanwords in Czech were borrowed via another languages – primarily German, to a lesser extent English or eventually French or Russian.

Keywords: borrowing, Czech, Dutch, loanword,
language contact, etymology

Mgr. Kateřina Křížová, Ph.D.
Katedra nederlandistiky
Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci
Křížkovského 14
771 80 Olomouc
katerina.krizova@upol.cz

BÓJE, EIDAM, POLDER ANEB PŘÍSPĚVEK K POPISU NIZOZEMSKÝCH LEXIKÁLNÍCH VÝPŮJČEK V ČEŠTINĚ

KATEŘINA KRÍŽOVÁ

1 ÚVOD

V publikaci *Nederlandse woorden wereldwijd* (Van der Sijs 2010), která pojednává o slovech přejatých z nizozemštiny do jiných jazyků, se uvádí, že nizozemská slova je možné nalézt minimálně ve 138 jazycích, některá však nebyla přejata přímo z nizozemštiny, nýbrž prostřednictvím dalšího jazyka.¹ Platí to například i pro nizozemský výraz *baas* (šéf), který se rozšířil pravděpodobně do největšího počtu jazyků – ať už přímo z nizozemštiny, či přes americkou angličtinu, v níž toto slovo zdomácnělo ve tvaru *boss* (Van der Sijs 2010: 154). V češtině se podle této publikace vyskytuje celkem 108 slov přejatých z nizozemštiny, z toho přibližně polovinu případů tvoří slova přejatá prostřednictvím jiného jazyka (Van der Sijs 2010: 136). Jelikož se jedná o poměrně velký počet přejímek z nizozemštiny v češtině, zajímalo nás, která slova mezi ně kromě známých lexikálních výpůjček, jako jsou *bóje*, *kóje*, *kajuta*, *marast*, *eidam*, *polder*, *gracht* či *brajgl* (Vandeputte – Krijtová 1993: 47), patří.

Za tímto účelem jsme využili rozsáhlou databázi nizozemských slov přejatých do jiných jazyků nazvanou *Uitleenwoordenbank* (Van der Sijs 2015),² jež výše uvedenou publikaci doplňuje, některé údaje v ní obsažené zpřesňuje a především vyhledávání nizozemských výpůjček v různých jazycích usnadňuje. Navíc je zde u jednotlivých lexikálních jednotek uveden i zdroj, z něhož autoři při sestavování databáze vycházeli. V případě češtiny byly využity především údaje z etymologických slovníků češtiny (Machek 1968, Rejzek 2001), z *Akademického slovníku cizích slov* (Petráčková – Kraus 1995; dále jen ASCS) a z dřívějších publikací nizozemské etymoložky N. van der Sijsové (Van der Sijs 2006, 2009, 2010).

Naším záměrem je podat stručnou charakteristiku více než sta slov, která jsou ve výše zmíněné databázi označena jako nizozemské výpůjčky v češtině, neboť se jedná o dosud největší soubor takto specifikovaných lexikálních jednotek. Navíc nizozemským lexikálním výpůjčkám v češtině byla v české psané odborné literatuře věnována pozornost jen okrajově (srov. Vandeputte – Krijtová 1993: 47–48, Krížová 2017: 180–182). Při popisu se zaměříme nejen na způsob jejich přejetí do češtiny a na míru přízpůsobení se čes-

/1/ Více než třetina slov popisovaných v publikaci *Nederlandse woorden wereldwijd* byla do nizozemštiny ovšem přejata z jiných jazyků (Van der Sijs 2010: 21).

/2/ Databáze *Uitleenwoordenbank* (Van der Sijs 2015) je dostupná online a obsahuje více než 18 tisíc slov ze standardní i nestandardní nizozemštiny, která byla přejata do jiných jazyků.

tině, ale i na popis tematických oblastí, kterých se tato slova nejčastěji týkají. Zhodnotíme rovněž jejich užívání v současné češtině, a to na základě dat ze synchronního reprezentativního korpusu psané češtiny SYN2015. Termín *výpůjčka* používáme synonymně s termíny *přejímka*, *přejaté slovo* a ve shodě s charakteristikou tohoto pojmu podle M. Nekuly v *Novém encyklopedickém slovníku češtiny* (Nekula 2016b: 2048–2052).

2 NEPŘÍMÉ VERSUS PŘÍMÉ LEXIKÁLNÍ PŘEJÍMKY Z NIZOZEMŠTINY

Více než polovina slov, která byla z databáze *Uitleenwoordenbank* (Van der Sijs 2015) vyexcerpována, patří k nizozemským lexikálními výpůjčkám přejatým do češtiny prostřednictvím dalšího jazyka, tedy k nepřímým přejímkám. Nejvíce slov přitom bylo nepochybně přejato přes němčinu, např.:

- niz. *actie* → něm. *Aktie* → čes. *akcie*³
- niz. *boei*⁴ → něm. *Boje* → čes. *bóje*
- niz. *kooi*⁵ → něm. *Koje* → čes. *kóje*
- niz. *lakmoes* → něm. *Lackmus*⁶ → čes. *lakmus*
- niz. *makelaar* → něm. *Makler* → čes. *makléř*
- niz. *baggeren*⁷ → něm. *baggern* → čes. *bagrovat*
- niz. *baggermachine*⁸ → něm. *Bagger* → čes. *bagr*

/3/ Srov. Holub – Lyer (1978: 70). Nizozemské slovo *actie*, původem z latinského *actio* přejatého přes francouzštinu, bylo ve významu „akcie“ přejato i do jiných evropských jazyků. V současné nizozemštině se však pro vyjádření tohoto významu používá již jiný pojem – *aandeel* (podíl) a výraz *actie* se užívá převážně pouze ve významu „akce“ – viz výklady k heslu *actie* v elektronické verzi výkladového slovníku *Van Dale Elektronisch groot woordenboek van de Nederlandse taal* (Boon – Hendrickx 2010; dále jen eGWNT) a v souhrnné databázi hesel ze všech nizozemských etymologických slovníků *Etymologiebank* (Van der Sijs 2010) na <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/actie>.

/4/ Nizozemské slovo *boei* je v lexikonu eGWNT (2010) klasifikováno jako výpůjčka ze staré francouzštiny (*boie*).

/5/ Podle eGWNT (2010) pochází toto slova z latiny (*cavea*).

/6/ Do němčiny bylo nizozemské slovo *lakmoes* přejato v 16. století; středonizozemské kompozitum *le(e)cmoes* bylo utvořeno ze slovesa *lecken* (prosakovat, téct) a substantiva *moes* (kaše, pyré) – podrobnější výklad viz <http://www.dwds.de/wb/Lackmus>.

/7/ Nizozemské sloveso *baggeren* původně používané ve významu „odstraňovat, vybírat bahno“ bylo odvozeno od nizozemského substantiva *bagger* (bahno, bláto), u něhož nizozemské etymologické slovníky poukazují na možnou příbuznost s ruským výrazem *bagnó*, polským *bagno* či českým *bahno* – viz výklady k heslu *bagger* dostupné na <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/bagger>. Význam českého slova *bagrovat* je tedy širší než význam nizozemského slovesa *baggeren* (v češtině se bagrováním neodstraňuje pouze bahno).

/8/ N. van der Sijsová konstatuje, že nizozemské slovo *baggermachine* (v původním významu „stroj pro odstraňování bahna“) bylo v němčině zkráceno na *Bagger* a v této podobě se poté začalo používat i v jiných jazycích (Van der Sijs 2010: 12). Rovněž v tomto případě – podobně jako u výše zmiňovaného výrazu *bagrovat* – došlo k rozšíření původního významu slova *baggermachine*.

niz. *bamboe*⁹ → něm. *Bambus* → čes. *bambus*
 niz. *baviaan* → něm. *Pavian* → čes. *pavián*¹⁰
 niz. *maatjesharing/maatje* → něm. *Matjeshering* → čes. *matjes*
 niz. *loterij* → něm. *Lotterie* → čes. *loterie*
 niz. *passaat*¹¹ → něm. *Passat* → čes. *pasát*
 niz. *potas* → něm. *Potasch* → čes. *potaš*
 niz. *polder* → něm. *Polder* → čes. *polder/poldr*
 niz. *tombak* → něm. *Tombak* → čes. *tombak*

Některá slova se dostala z nizozemštiny do češtiny přes angličtinu, případně americkou angličtinu, např.:

niz. *baas* → am. ang. *boss* → čes. *boss*
 niz. *brandewijn* → ang. *brandy* → čes. *brandy*
 niz. *dok* → ang. *dock* → čes. *dok*
 niz. *jacht* → ang. *yacht* → čes. *jachta*
 niz. *kolf* → ang. *golf* → čes. *golf*
 niz. *lollard* → ang. *lollard* → čes. *lolard*

Týká se to rovněž pojmenování *Yankee/yankee*, jímž se původně označovali obyvatelé Nové Anglie a které se v současné době používá jako přezdívka pro rodilé obyvatele USA, typické Američany (Petráčková – Kraus 1995: 820). Třebaže původ této přezdívky je dodnes nejasný, v databázi *Uitleenwoordenbank* (Van der Sijs 2015) je za základ tohoto pojmenování považováno spojení dvou nizozemských křestních jmen *Jan Kees* (srov. Van der Sijs 2010: 49).¹² Jako další anglická slova nizozemského původu, přejatá z americké angličtiny do řady jiných jazyků včetně češtiny, jsou v nizozemských zdrojích uváděny

/9/ Slovo *bamboe* přejala nizozemština z malajštiny (*bambu*). ASCS (Petráčková – Kraus 1995: 91) zmiňuje pouze malajský původ českého slova *bambus*. Machek (1968:45) konstatuje, že německé slovo *Bambus* nemá původ v nizozemském plurálovém tvaru, nýbrž v anglickém plurálu od *bamboo*. Podle německé databáze *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache* (dále jen DWDS) však německý výraz *Bambus* pochází z nizozemštiny, která malajské slovo *bambu* převzala pravděpodobně jako některé další evropské jazyky přes portugalštinu – viz etymologický výklad k německému heslu *Bambus* dostupný na <https://www.dwds.de/wb/Bambus#et-1>.

/10/ Holub – Lyer (1978:336) k původu slova *pavián* uvádějí: „Přes něm. *Pavian* z niz. *baviaan*, to z fr. *babenin* od *babouin* pysk (podle vyniklých pysků opice).“

/11/ K původu tohoto slova Rejzek (2001: 471) uvádí: „Přes něm. *Passat* z niz. *passaat*(wind), jehož původ není zcela jasný. Starší psaní *passade* (wind) by mohlo ukazovat na šp. *pasada* ‚průchod, projití‘ od *pasar* ‚projít, minout‘ z vlat. **passare* od lat. *passus* ‚krok‘, tedy ‚vítr umožňující plavbu, proplutí‘.“

/12/ Jiní etymologové se domnívají, že výraz *yankee* mohl vzniknout zkomolením posměšného pojmenování pro Holanďany *Jan Kaas* (doslova: Jan Sýr) či přezdívky *Janke/Jantje* (nizozemské deminutivum od jména Jan), eventuálně anglického slova *English* Indiány – viz heslo *yankee* na webových stránkách nizozemské etymologické databáze *Etymologiebank* <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/yankee>) či výklad dostupný na <https://www.dwds.de/wb/Yankee#et-1>.

mj. výrazy *dollar* (z niz. *daalder*)¹³ a *doping* (Van der Sijs 2010: 48). Tato slova jsou dokladem vlivu nizozemského jazyka na americkou angličtinu v důsledku příchodu nizozemských imigrantů na východní pobřeží USA, které bylo v 17. století důležitým cílem nizozemských kolonizačních snah.¹⁴

Mezi další jazyky, přes které byla přejata část nizozemských slov do češtiny, patří francouzština (např. niz. *berm* → fr. *berme* → čes. *berma*, niz. *manneke*¹⁵ → fr. *mannequin* → čes. *manekýn*, niz. *richel* → fr. *rigole* → čes. *rigol*, niz. *vrijbuiter* → fr. *flibustier* → čes. *flibustýr*), ruština (např. niz. *oester* → rus. *ustrica* → čes. *ústřice*, niz. *het ruim* → rus. *trjum*¹⁶ → čes. *trum*) či afrikánština (niz. *apartheid* → afr. *apartheid* → čes. *apartheid*¹⁷). U řady nizozemských slov je však způsob jejich přejetí do češtiny nejasný a často není znám ani jejich původ – lingvisté se např. neshodují v názoru, jakého původu je nizozemské slovo *kajuit*¹⁸ a zda se z nizozemštiny dostalo do češtiny (*kajuta*) prostřednictvím němčiny, či ruštiny (srov. Holub – Lyer 1978: 2012, Rejzek 2015: 284, Petráčková – Kraus 1995: 361).

Do databáze byly navíc zahrnuty i české výrazy, jejichž původ není zcela jasný, nicméně některé zdroje připouštějí, že mohly být přejaty z nizozemštiny, např. *dóza* (niz. *doos*)¹⁹, *krab* (niz. *krab*)²⁰, *lekáz* (niz. *lekkage*)²¹

/13/ Nizozemské slovo *daalder* pochází podle lexikonu eGWNT (2010) z dolnoněmeckého *daler*, to z hornoněmeckého *Taler*. České etymologické slovníky ke slovu *dolar* uvádějí, že pochází z anglického *dollar* přejatého z německého *Taler* (srov. Holub – Lyer 1978: 130, Rejzek 2015: 152), pouze ASCS (Petráčková – Kraus 1995: 174) naznačuje možné přejetí přes nizozemštinu z anglického *dollar*, které pochází z něm. *Taler*.

/14/ Podrobněji o této problematice pojednává ve svých publikacích N. van der Sijsová (Van der Sijs 2009, 2010).

/15/ Středonizozemské slovo *mannekijn* – zdrojnělina od slova *man* (*manneke/mannetje* – čes. *mužiček*) – bylo ve významu „dřevěná figurína na předvádění módy“ přejato do francouzštiny, odkud se poté vrátilo zpět do nizozemštiny ve tvaru *mannequin* s významem „osoba předvádějící módu“ (Van der Sijs 2010: 14); v nizozemštině se tedy jedná o tzv. zpětnou přejímku.

/16/ Do ruštiny byla přejata zvuková podoba nizozemského slova *ruim* včetně určitého členu *het – ’t ruim* (Van der Sijs 2010: 91), to ve významu nákladní prostor v podpalubí lodi; srov. ASCS (Petráčková – Kraus 1995: 784).

/17/ Nizozemské slovo *apartheid* získalo současný význam až v afrikánštině, odkud proniklo do mnoha jiných jazyků – viz výklady k tomuto slovu dostupné na <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/apartheid>.

/18/ Viz výklady k původu nizozemského slova *kajuit* dostupné na <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/kajuit>.

/19/ Do nizozemštiny podle slovníku eGWNT (2010) přejato přes latinu z řeckého *dosis*. Do češtiny se toto slovo dostalo pravděpodobně přes němčinu, která nizozemské slovo přejala – viz etymologický výklad k německému slovu *Dose* na <https://www.dwds.de/wb/Dose#et-1>; srov. Holub – Lyer (1978: 131) a Rejzek (2015: 154).

/20/ Holub – Lyer (1978: 247) k etymologii českého slova *krab* uvádějí: „Přes něm. *Krabbe* z niz. *crabbe* [...]“.

/21/ Slovo *lekáz* není obsaženo v žádném z českých etymologických slovníků, v ASCS (Petráčková – Kraus 1995: 455), na nějž odkazuje databáze *Uitleenwoordenbank* (Van der Sijs 2015), je zmíněn pouze anglický původ, nikoliv nizozemský.

panel (niz. *paneel*),²² *škuta* (niz. *schuit*)²³ nebo *vrak* (niz. *wrak*). Řazeno je k nim i slovo *ahoj* (niz. *ahoi*), které je podle českých etymologických slovníků (Holub – Lyer 1978: 69, Rejzek 2015: 49) a ASCS (Petráčková – Kraus 1995: 29) anglického původu, Rejzek (2015: 49) však doplňuje „[...] zřejmě s možným přejetím přes dolnoněmecké *ahoi* [...]“ a zmiňuje výklad Machka (Machek 1968: 34), podle něhož tento výraz pochází z dolní němčiny.

Zaznamenali jsme také několik případů, kdy je zde způsob přejetí slov uveden neúplně či ne zcela správně, např. za nizozemské výpůjčky v češtině přejaté přes němčinu jsou považována i slova jako *leguán* či *mamut*. V případě výrazu *leguán* je odkazováno na *Český etymologický slovník* (Rejzek 2001) a na *Akademický slovník cizích slov* (Petráčková – Kraus 1995) – ani jedna z těchto lexikografických příruček však nezmiňuje souvislost s nizozemštinou.²⁴ Slovo *mamut* bylo podle českých etymologických slovníků přejato do češtiny přes němčinu (srov. Holub – Lyer 1978: 279, Machek 1968: 350, Rejzek 2015: 398),²⁵ není však jasné, jakým způsobem se dostalo toto pojmenování do němčiny – zda přímo z ruštiny, či prostřednictvím nějakého dalšího jazyka.²⁶ U slova *kapoun* se zase uvádí, že bylo přejato z nizozemštiny přes němčinu s odkazem na ASCS (Petráčková – Kraus 1995: 370), avšak v tomto slovníku není o nizozemštině ani zmínka.

Přímých přejímek z nizozemštiny je v češtině podle databáze *Uitleenwoordenbank* (Van der Sijs 2015) méně než nepřímých. To koresponduje s faktem, že čeština nebyla – na rozdíl od ruštiny či polštiny – v intenzivním přímém jazykovém kontaktu s nizozemštinou (srov. Van der Sijs 2010: 107). Přímou z nizozemštiny mohla být přejata především slova, která souvisí např. s nizozemskými reáliemi, s loďarstvím, s nizozemskými objevy nebo importem věcí z bývalých kolonií. Jedná se o následující běžně užívaná, ale i méně známá slova, jež mohou být v češtině pocítována jako cizí:

aak (z niz. *aak*),²⁷ *aam* (z niz. *aam*),²⁸ *afrikander* (z niz. *Afrikaander*), *afrikán* (z niz. *afrikaantje*), *atlas* (z niz. *atlas*), *barneveldka* (z niz. *Barne-*

/22/ Nizozemský původ slova *panel* uvádí pouze ASCS (Petráčková – Kraus 1995: 561).

/23/ Slovo *škuta* je zachyceno v ASCS (Petráčková – Kraus 1995: 733), a to jako přejaté z nizozemštiny, s významem „široký říční vlečný člun k pracovním účelům“.

/24/ Rejzek (2001: 349) konstatuje: „Z něm. *Leguan* a to ze šp. (*la*) *iguana* (*la* je člen), jež odráží karibský domorodý název *iwana*.“ ASCS (Petráčková – Kraus 1995: 454) pak odkazuje na španělštinu, do níž se pojem dostal z indiánských jazyků; podobně se k etymologii slova *leguán* vyjadřují též Holub – Lyer (1978: 264). Etymologický slovník němčiny (Pfeifer 1993) však jistý vliv nizozemštiny na němčinu v této souvislosti připouští – viz <https://www.dwds.de/wb/Leguan>.

/25/ ASCS (Petráčková – Kraus 1995: 477) uvádí, že slovo pochází z ruštiny, kam bylo přejato z východoasijských jazyků.

/26/ Ani české etymologické slovníky, ani německá databáze DWDS nezmiňují přejetí tohoto slova do němčiny z nizozemštiny.

/27/ *Aak* je „(v niz. prostředí) nákladní člun podobný pramici pro říční dopravu zboží, např. vína“ (Petráčková – Kraus 1995: 15).

/28/ *Aam* je „stará hol. jednotka objemu (155,2 l), užívaná kdysi v Indonésii“ (Ibid.: 15).

velder),²⁹ *ratan* (z niz. *rotan*), *batika* (*batik*), *bezan* (z niz. *bezaan*), *bintje* (z niz. *bintje*), *bollandista* (z niz. *bollandist*), *brajgl* (z niz. *Breugel*), *deutzie* (z niz. *deutzia*), *duna* (z niz. *duin*),³⁰ *eidam* (z niz. *edammer*), *eem* (z niz. *eemien*), *elzevir* (z niz. *elzevier*), *gouda* (z niz. *Gouda*, *Goudse kaas*), *gracht* (z niz. *gracht*), *gulden* (z niz. *gulden*), *holendr/holandr/Holander/Holandka*³¹ (z niz. *Hollander*), *hongitochten* (z niz. *hongitocht*), *hotentot* (z niz. *Hottentot*),³² *hotentotismus* (z niz. *hottentotisme*), *jansenismus* (z niz. *jansenisme*), *kajer* (z niz. *kaaier*), *keulnaar* (z niz. *keulenaar*), *korfbal* (z niz. *korfbal*), *kraal* (z niz. *kraal*), *lindan* (z niz. *lindaan*), *oranžista* (z niz. *orangist*), *penzionář* (z niz. *pensionaris*), *pinka* (z niz. *pink*), *sylvín* (z niz. *sylviet*), *terpa* (z niz. *terp*) a slovní spojení *obytná zóna* (z niz. *kompozita woonerf*) nebo *leidenská láhev* (z niz. *Leidse fles*).

Je zřejmé, že jistou část přejímek z nizozemštiny tvoří pojmenování vzniklá apelativizací proprií, konkrétně antroponym (*bintje*, *bollandista*, *deutzie*, *elzevir*, *jansenismus*, *lindan*, *sylvín*) či toponym (*afrikander*, *afrikán*, *barneveldka*, *brabantka*, *eidam*, *gouda*, *holander/holender*, *holandka*).

3 ADAPTACE SLOV PŘEJATÝCH Z NIZOZEMŠTINY

U většiny slov přejatých ať již přímo či nepřímo z nizozemštiny došlo k jejich počestění. Výjimkou jsou např. slova *aam*, *aak*, *bintje* či *kraal*. U tvarů *aam*, *aak*³³ a *kraal*³⁴ je nápadné zachování původního nizozemského pravopisu i výslovnosti tzv. dlouhého *a*, které je v uzavřené slabice graficky zaznamenáno dvěma grafémy *a* za sebou. Cize působí v češtině

/29/ Slovo *barneveldka* se používá jako pojmenování jednoho z plemen slepic vyšlechtěných v Nizozemsku, název je odvozen od nizozemského města Barneveld (Petráčková – Kraus 1995: 94).

/30/ Holub – Lyer (1978: 135) zastávají názor, že slovo *duna* bylo do češtiny přejato přes němčinu.

/31/ Slova *holendr/holandr* se v češtině používají ve významu „stroj na mletí surovin pro výrobu papíru“; existuje též slovní spojení *píje jako holendr*; výraz *holendr* může mít ale též význam „rozebíratelná závitovitá spojka trubíc s přesuvnou maticí, šroubení“; výrazy *holandka/holandanka* pak slouží jako pojmenování pro „staré holandské plemeno slepic nosného typu“ – viz vysvětlení významu těchto slov v ASCS (Petráčková – Kraus 1995: 294).

/32/ *Hotentot* je jednak pojmenování pro příslušníka černošského kmene Hotentotů, kteří žijí v jižní Africe, jednak expresivní výraz pro člověka, který mluví hloupě nebo nesrozumitelně. Holub – Lyer (1978: 184) upřesňují: „expr. hlupák. Podle afrických Hotentotů, kteří byli holandskými Búry označováni posměšně *hot en tot* „koktaví“ [...]“. Nizozemské zdroje uvádějí, že jde o onomatopoeické pojmenování příslušníků afrického kmene, které takto pojmenovali Holanďané, neboť při tanci stále zpívali *hot, hot* – srov. eGWNT (2010) či výklady dostupné na <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/hottentot>.

/33/ Slova nizozemského původu *aam* [ám] a *aak* [ák] se díky své grafické podobě často objevují v křížovkách.

/34/ Nizozemské slovo *kraal* zní stejně jako české slovo *král*. Pochází z afrikánštiny a používá se ve významu „1. kruhovitá ohrada (zvl. na dobytek) k pastvě i ochraně 2. kruhovitá oplocená vesnice pastevců“ (Petráčková – Kraus 1995: 428).

také kombinace grafémů *tj* ve slově *bintje*³⁵ a sufix *-je*, kterým se v nizozemštině tvoří deminutiva. Výše zmiňovaná neadaptovaná slova je nepochybně možné označit za cizí slova v češtině. Jako cizí slova však mohou být vnímány i výrazy, které se jazykovému systému češtiny nějakým způsobem přizpůsobily.³⁶

Adaptace zkoumaných výrazů označovaných za slova přejatá z nizozemštiny se projevuje v různé míře na zvukové, grafické, morfologické i sémantické rovině. Například slova *gracht* a *gulden* jsou v nizozemštině a v češtině po grafické stránce totožné, liší se však výslovností, srov. v nizozemštině *gracht* [xraxt], *gulden* ['xvldə(n)],³⁷ v češtině *gracht* [graxt]/[xraxt], *gulden* [gulden]. U jiných slov byl v češtině naopak přizpůsoben pravopis, zatímco nizozemská výslovnost zůstala více méně zachována, srov. v niz. *lakmoes* – čes. *lakmus*, niz. *Hottentot* – čes. *hotentot*, *kaaier* – *kajer*, *passaat* – *pasát*, *wrak* – *vrak*. Ke zkrácení délky samohlásky oproti standardní výslovnosti nizozemského slova došlo po úpravě pravopisu např. u nizozemských slov *lindaan* (čes. *lindan*) či *bezaan* (čes. *bezan*).

K větším grafickým, zvukovým a morfologickým adaptacím nizozemských slov pak došlo u výrazů, které byly do češtiny přejaty prostřednictvím dalšího jazyka (především němčiny, v menší míře angličtiny, francouzštiny a ruštiny). O přejetí slov z nizozemštiny přes němčinu svědčí např. pravopis a výslovnost původní skupiny konsonantů *sch* vyskytující se v nizozemských slovech, která se vyslovuje nikoliv [sch] jako v nizozemštině, ale [š] jako v němčině, což se odráží i v grafické podobě českých slov: niz. *schellak* – čes. *šelak*, niz. *schuit* – čes. *škuta*.

Během začleňování nizozemských slov do tvaroslovného systému českého jazyka dochází k jejich morfologické adaptaci – srov. niz. *barkas* – čes. *barkasa*, niz. *batik* – čes. *batika*, niz. *berm* – čes. *berma*, niz. *boei* – čes. *bóje*, niz. *bollandist* – čes. *bollandista*, niz. *deutzia* – čes. *deutzie*, niz. *duin* – čes. *duna*. Zajímavým příkladem je slovo nizozemského původu *matjes*, v němž je zachována jednak původní nizozemská deminutivní přípona *-je*, jednak plurálová koncovka *-s*. V češtině se někdy vyskytuje i počestělá forma *mates* (srov. ASCS 1995: 483), vždy se však jedná o tvar maskulina (životného či neživotného) v nominativu singuláru. Často užívaný plurálový tvar *matjesy*/

/35/ *Bintje* je odrůda brambor, kterou vyšlechtil na začátku 20. století ve Frísku K. L. de Vries a pojmenoval ji po své žákyni (eGWNT 2010). Tato odrůda se používá především na výrobu bramborových hranolků. Slovo *bintje* není dosud lexikograficky zpracováno v žádném českém slovníku.

/36/ Ztotožňujeme se s názorem M. Nekuly, který ve svém pojednání o adaptaci výpůjček v souvislosti s nejednoznačným rozlišováním pojmů lexikální výpůjčky a cizí slova konstatuje: „Při rozlišení výpůjček a cizích slov tak rozhoduje spíše vědomí cizosti a tím spíše pohled sociolingvistický než formální.“ (Nekula 2016a: 28)

/37/ Výslovnost nizozemských slov převzata z elektronického slovníku nizozemského jazyka dostupného na www.woorden.org.

*matjesi*³⁸ tedy obsahuje dvě plurálové koncovky – jednu nizozemskou (-s) a jednu českou (-y/-i), podobně jako je tomu v případě adaptace některých anglicismů v plurálové formě, např. ang. *chips* – čes. *chipsy*, o nichž pojednává Svobodová (2000).

Při přejímání slov dochází v některých případech též k sémantickým posunům – zřetelné je to např. u expresivního výrazu *brajgl*. Označuje se jím nepořádek, hluk, vřava a vznikl údajně zkomolením příjmení vlámského malíře Pietra Breughela, který v 16. století maloval „rušné lidové scény“ (Holub – Lier 1978: 98). Podobným příkladem je slovo z oboru zemědělství *afrikander*, jehož význam v češtině je „plemeno skotu s dobrou masnou užitkovostí chované v již. Africe původními obyvateli“ (Petráčeková – Kraus 1995: 22), zatímco nizozemským pojmenováním *Afrikaander* je označován především bělošský obyvatel Jihoafrické republiky, jehož mateřštinou je afrikánština, často potomek jihoafrických Búrů³⁹ (eGWNT 2010), tj. holandských osadníků usídlených v dnešní Jihoafrické republice.

Z nizozemštiny jsou do češtiny nejčastěji přejímána substantiva, ostatní slovní druhy jen výjimečně (např. sloveso *bagrovat*). Od přejatých slov se v češtině mohou následně tvořit další slova, srov. *lakmus* → *lakmusový*, *batika* → *batikovaný*, *mops* → *mopslík*, *bóje* → *bójka*, *hotentot* → *hotentotský*, *hotentotština*.

4 TEMATICKÉ OBLASTI NIZOZEMSKÝCH VÝPŮJČEK

Slova přejatá přímo či nepřímo z nizozemštiny se týkají zejména následujících tematických oblastí (srov. Křížová 2017: 180–181):

- loďarství a námořnictví – *aak*, *barkasa*, *bezan*, *bóje*, *bojer*, *dok*, *kajuta*, *kajer*, *kaper*, *keulnaar*, *lekáž*, *parduna*, *pinka*, *trum*, *flibustýr*;⁴⁰
- obchod a hospodářství – *akcie*, *burza*,⁴¹ *gulden*, *makléř*;
- objevy a vynálezy, věda a technika – *atlas*,⁴² *bagr*, *bagrovat*, *holendr*/*holandr*, *lakmus*, *kepr*, *lindan*, *potaš*, *sylvín*, *tombak*;

/38/ V nominativu plurálu jsou připuštěny oba tvary – viz <http://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=matjes#>.

/39/ Slovo *Búr*, které je rovněž nizozemského původu (z niz. *boer* – sedlák), však v databázi *Uitleenwoordenbank* (2015) není vůbec zmíněno.

/40/ Toto nizozemské slovo s významem „námořní lupič“ se rozšířilo do celé řady evropských jazyků – podrobný výklad je k tomu dostupný na: <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/vrijbuit>, srov. Holub – Lier (1978: 159).

/41/ Zřejmě podle názvu domu makléřské rodiny jménem Van der Beurse, Van der Buerse nebo Van der Borse ve městě Brugy, která měla ve znaku tři váčky na peníze a v jejímž domě se scházeli obchodníci a bankéři. Podrobnější výklad k tomuto slovu je dostupný na: <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/beurs2>, srov. též Holub – Lier (1978: 103). Nizozemské slovo *beurs*, vycházející z latinského *bursa* a řeckého *byrsa* (eGWNT 2010), bylo podle N. van der Sijsové přejato do češtiny přes němčinu (Van der Sijss 2010: 212).

/42/ Výrazem *atlas* označil soubor map jako první na světě vlámský kartograf Gerardus Mercator.

- geografie a stavitelství – *duna, gracht, polder, terpa*,⁴³ *kraal, rigol*;
- říše zvířat a rostlin – *afrikán, afrikander, bambus, barneveldeka, bintje, brabantka, deutzie, makrela*,⁴⁴ *pavián, ančovička*,⁴⁵ *matjesy/matjesi, mops/mopsík, ústřice, ratan*;
- nizozemské/vlámské produkty a výrobky – *eidam, gouda, brandy*;
- sport a hry: *korfbal*,⁴⁶ *loterie*;
- pojmenování osob: *boss, bollandista, géz/geus, hotentot, manekýn, oranžista, yankee*.

5 UŽÍVÁNÍ SLOV PŘEJATÝCH Z NIZOZEMŠTINY V SOUČASNÉ ČEŠTINĚ

Soubor nizozemských slov přejatých do češtiny, který byl vyexcerpován z databáze *Uitleenwoordenbank* (Van der Sijs 2015) a stručně popsán výše, obsahuje nepochybně řadu slov, která uživatel českého jazyka běžně nepoužívá a často pravděpodobně ani nezná, neboť jde o slova specifická pro určitou oblast či zastaralá. Potvrdila nám to i zjištění, k nimž jsme dospěli při ověřování výskytu sledovaných slov v synchronním korpusu českého jazyka SYN2015. U více než čtvrtiny slov přejatých z nizozemštiny totiž nebyl v tomto korpusu zaznamenán ani jediný výskyt. Mezi tato slova patří:

aak, aam, afrikander, barkasa, barneveldeka, bezan, bintje, bojer, bollandista, deutzie, elzevir,⁴⁷ *holand*,⁴⁸ *holandanka/holandka*,⁴⁹ *hongitochten, hotento-*

tor (1512–1594); podrobněji k používání slova *atlas* v tomto významu viz <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/atlas1>.

/43/ Nizozemské slovo *terp* pochází zřejmě z fríštiny a označuje se jím uměle navršený kopeček, na němž si lidé stavěli svá obydlí v oblastech ohrožených záplavami v blízkosti Severního moře – srov. výklad k heslu *terpa* v ASCS (1995: 759) a k heslu *terp* v eGWNT (2010) a dále na <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/terp>.

/44/ Slovo *makrela* bylo přejato z nizozemštiny přes němčinu; původ slova je však nejasný, v nizozemštině jde zřejmě o výpůjčku ze staré francouzštiny – viz výklady k heslu *makreel* dostupné na <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/makreel>.

/45/ Podobně jako řada jiných pojmenování ryb bylo i slovo *ančovička* přejato z nizozemštiny do němčiny, odkud proniklo i do češtiny. Nizozemský výraz *ansjovis* je pravděpodobně výpůjčka ze španělštiny či portugalštiny – viz <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/ansjovis>.

/46/ Pravidla této kolektivní míčové hry sestavil na začátku 20. století nizozemský učitel N. Broekhuijsen – viz <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/korfbal>.

/47/ Z niz. *elzevier* – typ písma, nazvaný podle rodiny tiskařů a vydavatelů Elzeviers nebo Elseviers (eGWNT 2010).

/48/ Ve významu „velmi jemný ruční papír (původně vyráběný v Holandsku)“ (Petráčková – Kraus 1995: 294).

/49/ Nedoloženo ve významu „staré holandské plemeno slepic nosného typu“ (Petráčková – Kraus 1995: 294), avšak doloženo používání slova *holandka* ve významu „střešní krytina, pálená taška“.

tizmus, kajer, kaper, keulnaar, kraal, lékař, lindan, maastricht,⁵⁰ parduna, penzionář, pinka,⁵¹ trum, terpa, tombak a flibustýr.⁵²

Naopak nejčastěji užívanými slovy přejatými z nizozemštiny jsou podle doložného počtu výskytů v korpusu SYN2015 výrazy:

akcie, burza, boss, loterie, bagr, jachta, atlas, bambus,⁵³ brandy, dolar, duna, golf, kóje, makléř, apartheid, pavián, dok, bóje, eidam, gouda, gulden, ústřice či makrela.

ZÁVĚR

V češtině existuje řada slov přejatých ať již přímo, či nepřímo (tj. prostřednictvím jiného jazyka) z nizozemštiny, doposud jim však v česky psané odborné literatuře nebyla věnována téměř žádná pozornost. Nizozemská databáze *Uitleenwoordenbank* (Van der Sijs 2015) obsahuje více než sto výrazů, které jsou označeny za nizozemské výpůjčky v češtině, což je nepochybně dosud nejrozsáhlejší soubor takto specifikovaných českých lexikálních jednotek. Naším cílem bylo výrazy vyexcerpované z výše uvedených databáze stručně charakterizovat a přispět k diskusi o lexikálních výpůjčkách z jiných jazyků v češtině.

Většina sledovaných slov přejatých z nizozemštiny se až na výjimky přizpůsobila jazykovému systému češtiny. Ve zkoumaném souboru slov převážují slova přejatá z nizozemštiny přes jiný jazyk – především přes němčinu jako sousední, s češtinou kulturně a historicky velmi blízce spjatý jazyk, a dále přes angličtinu, do níž pronikla řada původně nizozemských slov dnes již považovaných za internacionalismy. V menší míře byla nizozemská slova přejata přes francouzštinu či ruštinu, které byly s nizozemštinou i češtinou v přímém jazykovém kontaktu, pouze výjimečně pak např. přes afrikánštinu, jejíž základy spočívají v nizozemštině 17. století.

/50/ Pojem *maastricht* (z niz. *maastrichtien*) se používá v geografii pro označení stratigrafického stupně křídý, odvozeno od nizozemského města Maastricht (Petráčková – Kraus 1995: 471).

/51/ Byl zaznamenán pouze výskyt tohoto slova ve významu z oboru hornictví: „prohlubenina v zemi, pozůstatek po dolování z dřívějších dob“ (Petráčková – Kraus 1995: 591), nikoliv ve významu z nizozemštiny „středomořský trojstěžník s latinskými plachtami a oblou zádí [...]“ (ibid.: 591).

/52/ V korpusu SYN 2015 je však možné nalézt podobně znějící slovo *filibuster* ve významu „obstrukce v zákonodárném sboru“, které bylo do češtiny v tomto významu přejato zřejmě z americké angličtiny (*filibuster*), podobně jako je tomu v případě nizozemštiny (viz heslo *filibuster* v *eGWNT* 2010), a které má pravděpodobně souvislost s nizozemským slovem *vrjbuiter* (pirát) – srov. výklady k nizozemskému slovu *filibuster* dostupné na <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/filibuster>.

/53/ V publikaci *Nederlandse woorden wereldwijd* (Van der Sijs 2010: 194) i v databázi *Uitleenwoordenbank* (Van der Sijs 2015) je pro češtinu uveden nesprávný tvar *basmus* – pravděpodobně jde o překlep.

Přestože nizozemština a čeština nebyly nikdy v přímém, intenzivním jazykovém kontaktu, mohla být některá slova z nizozemštiny přejata do češtiny i přímo – např. výrazy z oblasti námořnictví, stavitelství lodí, zemědělství či slova spjatá s nizozemskými reáliemi, objevy a vynálezy. Způsob přejetí mnohých slov do češtiny však zůstává dodnes ne zcela jasný, takže by mu měla být věnována pozornost při dalším výzkumu. V této souvislosti je nutné podotknout, že výše zmiňovaná nizozemská databáze je sice velice užitečným a inspirativním nástrojem pro popis lexikálních výpůjček, nicméně k údajům v ní obsaženým je třeba přistupovat kriticky, neboť zde byly zaznamenány také jisté nepřesnosti. Navíc jsou v ní zařazena i slova, která nejsou nizozemského původu, a přibližně čtvrtina sledovaných českých výrazů nepatří k běžně užívaným slovům v současné češtině. Daný soubor slov by bylo vhodné doplnit o další výrazy přejaté z nizozemštiny – za tímto účelem by bylo možné využít např. údaje ve výkladových slovnících češtiny či elektronických databázích pro češtinu. Zajímavé výsledky by mohlo přinést také porovnání aktualizovaného seznamu nizozemských lexikálních výpůjček v češtině s obdobným seznamem, který byl vytvořen pro slovenštinu či polštinu (Rakšányiová 2007, Kowalska-Szubert 2013).

LITERATURA

BOON, Ton den – HENDRICKX Ruud (eds.)

2010 *Van Dale Elektronisch groot woordenboek van de Nederlandse taal, versie 14.6* (Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie) Zkratka: eGWNT

Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache;

<https://www.dwds.de> [přístup 10. 4. 2018]

HOLUB, Josef – LYER, Stanislav

1978 *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství)

Internetová jazyková příručka

<http://prirucka.ujc.cas.cz> [přístup 16. 6. 2018]

KOWALSKA-SZUBERT, Agata

2013 *Polder, lakmus en kordzik. Nederlandse lexicale ontleningen in het hedendaagse Pools* (Wrocław: Universiteit Wrocław)

KŘÍŽOVÁ, Kateřina

2017 „Nizozemština v kontaktu s jinými jazyky“; in Křížová, Kateřina – Kluková, Markéta – Bossaert, Benjamin – Horst, Pim van der – Engelbrecht, Wilken: *Capita Selecta z nizozemské lingvistiky* (Olomouc: VUP), s. 161–183

MACHEK, Václav

1968 *Etymologický slovník jazyka českého* (Praha: Academia)

NEKULA, Marek

2016a „Adaptace výpůjček“; in Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (eds.): *Nový encyklopedický slovník češtiny A–M* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 27–30

2016b „Výpůjčka“; in Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (eds.): *Nový encyklopedický slovník češtiny N–Ž* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 2048–2052

PETRÁČKOVÁ, Věra – KRAUS, Jiří

1995 *Akademický slovník cizích slov* (Praha: Academia)

PFEIFER, Wolfgang a kol.

1993 „Leguan“; in *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen, digitalisierte und von Wolfgang Pfeifer überarbeitete Version im Digitalen Wörterbuch der deutschen Sprache*; <https://www.dwds.de/wb/Leguan> [přístup 10. 4. 2017]

RAKŠÁNYIOVÁ, Jana

2007 „Holandské slová v slovenčine“; *Kultúra slova* 41, č. 3, s. 139–146

REJZEK, Jiří

2001 *Český etymologický slovník* (Voznice: Leda)

2015 *Český etymologický slovník* (Praha: Leda)

SIJS, Nicoline van der

2006 *Klein uitleenwoordenboek* (Den Haag: SDU)

2009 *Cookies, Coleslaw, and Stoops. The Influence of Dutch on the North-American Languages* (Amsterdam: AUP / Chicago: University of Chicago Press)

2010 *Nederlandse woorden wereldwijd* (Den Haag: SDU)

2010 *Etymologiebank*; <http://etymologiebank.nl/> [přístup 16. 5. 2018]

2015 *Uitleenwoordenbank*; www.meertens.knaw.nl/uitleenwoordenbank [přístup 10. 4. 2018]

SVOBODOVÁ, Diana

2000 „Anglicismy přejímané do češtiny v původní plurálové formě“; *Naše řeč* 83, č. 1, s. 55

VANDEPUTTE, Omer – KRIJTOVÁ, Olga

1993 *Nizozemština: jazyk dvaceti miliónů Nizozemců a Vlámů* (Rekkem: Stichting Ons Erfdeel)

Nederlands woordenboek [Woorden.org](http://www.woorden.org);

<http://www.woorden.org> [přístup 4. 6. 2018]

RESUMÉ

Contemporary Russian Substandard

The article describes the history of studying of Russian substandard and the place of substandard in modern Russian speech. The author defines the terms *substandard*, *slang* and *colloquial speech* in Russian linguistic. There are described the largest subject groups of slang names. The author shows the development of slang names and their derivatives. This is demonstrated with contexts from contemporary Russian texts.

Keywords: Contemporary Russian, substandard, slang, colloquial speech, development, derivatives

prof. Ludmila Stěpanova, CSc.

Katedra rusistiky

Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnavě

Námestie Jozefa Herdu 577/2

917 01 Trnava

ludmila.stepanova@ucm.sk

Katedra slavistiky

Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

ludmila.stepanova@upol.cz

Příspěvek vznikl v rámci řešení grantového projektu
KEGA 013UCM-4/2017 Vymedzovanie špecifik modelu „ruského sveta“
v ruskom jazyku, literatúre a kultúre.

СОВРЕМЕННЫЙ РУССКИЙ СУБСТАНДАРТ

LUDMILA STĚPANOVA

Изучение русского субстандарта началось только в начале 90-х годов XX века, т.к. ранее все публичные выступления обязательно соблюдали правила строго нормированного литературного языка, кроме того, субстандарт считался языком политически неблагонадежных группировок, следовательно, не допускался. Ср. слова Ю. Н. Караулова: «...текущим языком общества русистика, да, и пожалуй, и лингвистика в целом, никогда по-настоящему не занималась. Больше того, обращение к нему как предмету изучения может показаться не вполне научным делом: ведь мы всегда изучали лучшие образцы, мы привыкли ориентироваться на метров языка, на авторитеты, и старались избегать 'отрицательного' языкового материала» (Караулов 1991: 4). Спонтанная, неподготовленная публичная речь свободно прозвучала по телевидению впервые только в 1989 году – при трансляции выступлений первых свободно избранных депутатов нового парламента.

В настоящее время элементы субстандарта – частое явление не только в непринужденной беседе, но и в публицистических статьях, в телевизионных передачах, в художественной литературе. Изучению субстандартных подсистем посвящены многочисленные статьи, монографии, сборники, на эту тему защищены многие диссертации.

Сам термин *субстандарт* относится в российском языкознании к сравнительно новым, заимствованным из западноевропейской лингвистики терминам. Ранее использовались только термины *литературный* и *нелитературный язык*, хотя еще в советское время некоторые лингвисты, напр. Е. Д. Поливанов (Поливанов 1927: 225–235), предпочитали термину *литературный язык*, который был слишком тесно связан с языком художественной литературы, термин *стандарт*.

Современный московский лингвист Л. П. Крысин, который долгое время занимается изучением социальной и функциональной дифференциации русского языка, выделяет пять подсистем русского национального языка: литературный язык, территориальные диалекты, просторечие, профессиональные жаргоны (профессиональный язык), социальные жаргоны (сленги) (Крысин 2003: 33–77). В соответствии с этой классификацией субстандарт включает в себя территориальные диалекты, просторечие, профессиональные и социальные жаргоны (сленги). Добавление варианта *сленги* здесь не случайно – в российском языкознании до сих пор ведутся споры о закономерности употребления термина *жаргон* или термина *сленг*. Не вдаваясь в подробности, отметим

лишь, что, как правило, лингвисты вкладывают в эти термины одно и то же значение.

В настоящей статье будет уделено внимание последней группе, а именно – социальным жаргонам (сленгам), т.к. именно лексика этой подсистемы национального языка в настоящее время наиболее заметно влияет на словарный запас литературного языка и вызывает его перемену. Благодаря влиянию социальных жаргонов границу тысячелетий часто называют особым этапом в развитии русского языка.

В конце 90-х годов XX века, в период перестройки и крушения всей прежней политической, экономической и социальной системы русские впервые столкнулись с широким использованием запрещенного ранее жаргона изолированных или нелегальных группировок – мошенников, воров, спекулянтов и других членов криминальных группировок. В период общественного кризиса и хаоса эти группировки вышли из подполья и, воспользовавшись хозяйственной разрухой, стали основными поставщиками товаров населению. Возникли тысячи киосков и магазинчиков, в которых продавались товары часто нелегального происхождения и в которых нашли работу многие бывшие инженеры, учителя, рабочие. Общение с хозяевами таких магазинов предоставило им возможность познать криминальный жаргон.

Неожиданно жаргонные «словечки»: *бабки, тусовка, лох, кинуть, обуть* и др. показали уставшим от нормированной речи носителям русского языка свежими и экспрессивными, стали модными – сначала у молодежи, а затем и у всего населения. Первоначально эти слова приводились в средствах массовой информации в кавычках, но очень быстро они приобрели общую известность и узнаваемость и потребность в кавычках отпала.

Необходимо заметить, что столь легкое распространение жаргонизмов в просторечии (повседневной речи жителей города – подробнее см. ниже) стало возможным благодаря возникновению «революционной ситуации» – русские люди почти 70 лет жили в условиях строгого соблюдения кодифицированного литературного языка, правила которого не допускали никаких изменений (напомним, напр., что даже реформа орфографии была в последний раз проведена еще в 1918 г.). Появление новых экспрессивных слов буквально очаровало носителей языка, стремившихся отказаться от всего старого, стало желанным нововведением: «Вы можете себе представить, как ведет себя человек, пробывший 70 лет в заключении? Причем в совершенно специфическом, где ему не позволяли браниться, а требовали исключительно «высокого штиля» – как в делах, так и в словах? Представили? Примерно так же ведет себя и великий пленник – русский язык. [...] Вырвавшись в 1990 году на свободу, русский язык компенсировал годы стерильной стагнации необычайной динамикой развития. Во-первых, в речь хлынули слова и выражения из различных арг (в первую очередь,

уголовного и молодежного), до основания размыв литературный стандарт. Процесс варваризации, или снижения, охватил все стили, особенно масс-медиа, которые когда-то вещали только на литературном (так и хочется сказать, сленге)» (Шкапенко, Хюбнер, 2003: 4).

Лингвисты с самого начала девяностых годов XX века стремились понять новое явление и дать его описание. Первым монографическим трудом стала книга В. Г. Костомарова «Языковой вкус эпохи», вышедшая в 1994 г. (Костомаров 1994), за ней последовали многие другие монографии и словари, характеризующиеся огромным терминологическим разнообразием. Так, некоторые лингвисты использовали термин *общий жаргон*, *интержаргон* (Ермакова, Земская, Розина 1999), другие – *открытое арг* (Елистратов 1994), *жаргонизированная разговорная речь* (Мокиенко, Никитина 2000), *жаргонизированная лексика* (Липатов 2006), *сленгово-просторечные, специализированные номинативные единицы* (Химик 2004). Наконец, как кажется, победил термин *жаргон* – как первый, наиболее распространенный и употребительный. Термином *общий жаргон* называют «тот пласт современного русского жаргона, который, не являясь принадлежностью отдельных социальных групп, с достаточно высокой частотностью встречается в языке средств массовой информации и употребляется (или по крайней мере понимается) всеми жителями большого города, в частности, образованными носителями русского литературного языка» (Ермакова, Земская, Розина 1999: 4). К данному определению близка дефиниция интержаргона петербургского ученого В. Химика: «Надсоциальный жаргон, интержаргон – это совокупность популярных, но субстандартных слов и речений, привлекаемых из частных жаргонных подсистем лексики (поэтому открытая система), представляющая собой наддиалектное интегральное явление» (Химик 2004: 23–24).

Разумеется, подобные периоды вливания субстандартных слов в повседневную речь были и ранее, напр., в период после революции 1917 г., когда к власти пришли многие необразованные люди, или в период сталинских ГУЛАГов и Великой Отечественной войны, но никогда приток этих элементов не был столь сильным. Известный исследователь субстандарта М. А. Грачев пишет, что сегодня повторяется ситуация начала XX века, когда жаргон стал модой (Грачев 1992: 61).

Первым слоем речи, куда проникают жаргонизмы, является просторечие. Русское просторечие (от выражения *простая речь*, употреблявшегося в XVI–XVII вв.) возникло на базе московского разговорного койне. Просторечие – это стилистический пласт слов, фразеологизмов, оборотов речи, которые объединяются яркой экспрессивной окраской «сниженности», грубоватости, фамильярности. Просторечие – обиходная речь преимущественно городских жителей – является частью русского субстандарта. Выделяется два типа

просторечия: Просторечие-1, или старое просторечие, и Просторечие-2, или молодое просторечие. Просторечие-1 характерно для пожилых городских жителей, приехавших из деревни и сохранивших в своей речи черты своих диалектов (ср.: *ехай, ндравиться, тверёзый, ейный, ихний, отсюдова, пуцай, выпимиши* и т.д.): «В речи старшей возрастной группы встречаются некоторые слова, характерные для так называемого старого просторечия: туды, отсюдова, охальник, хворый, кликать, дух (в значении 'запах'). [...] Эта категория людей, как правило, не употребляет современную просторечную фразеологию, очень характерную для речи молодежи и людей среднего поколения. Речь более молодых носителей просторечия сближается с современным молодежным жаргоном и не всегда отличается в употреблении некоторых фразеологизмов от речи носителей литературного языка: рога обломать, выпасть в осадок, вешать кому-то лапшу на уши...» (Ермакова 1984: 139–40).

По мнению Л. П. Крысина, носители Просторечия-2 – это горожане среднего и молодого возраста, имеющие незаконченное среднее образование и не владеющие нормами литературного языка; их речь лишена диалектной окраски и в значительной степени жаргонизирована (Крысин 2008: 21). Нам представляется, однако, что признак образования не играет решающей роли, т.к. известно, что многие высокообразованные представители русской интеллигенции с удовольствием бравируют употреблением модного жаргонизированного просторечия, превращая его в своеобразную языковую игру.

Среди многочисленных жаргонизмов, проникших в просторечие, можно выделить несколько тематических групп:

- наименования денег: *бабки, бабульки, бабло, капуста* – деньги; *деревянные, рваные* – рубли; *баксы, грины, зеленые* – доллары; *еврики, юрики* – евро; *кругленькая сумма, конкретная сумма* – много денег, большая сумма денег; *стольник, катя* – 100 рублей; *пятихатка* – 500 рублей; *штука, кусок, тонна* – 1000 рублей; *лимон* – миллион (рублей, долларов и т.д.), *арбуз* – миллиард (рублей, долларов и т.д.);
- обман, мошенничество – *развести на бабки; кинуть, обуть, наколоть кого-л.; скрысятничать что-л., впарить кому-л. что-л.; облом устроить кому-л.* – расстроить чьи-л. планы;
- жертва обмана – *лох, лохарь, лохушка;*
- неправда – *лажа, туфта;*
- встреча – *тусовка, стрелка*, назначить встречу – *забить стрелку;*
- убийство – *заказать кого-л.* – нанять киллеров для убийства неугодного человека; *замочить кого-л., мочить в сортире кого-л.* – убить кого-л.;
- плохой человек – *отморозок* – негодяй, преступник;

- отдых, релаксация – *отрыв, оттяг*;
- отдыхать – *оттягиваться, уходить в отрыв* и т.д.

Наиболее употребительные жаргонизмы-просторечизмы проникают далее в разговорный язык, который по определению большинства стилистик русского языка относится к пласту литературного языка. Такова судьба, например, таких слов как *беспредел, тусовка, тусоваться, разборка, крутой* и др.

Заимствованные из жаргона лексические единицы вступают в деривационные процессы и образуют целые гнезда новых номинаций, изменяют свою семантику. Например, существительное *разборка* – дериват глагола *разбираться* в значении ‚выяснять обстоятельства какого-л. дела‘, а также ‚наказывать кого-л.‘ – имело первоначально значение ‚ссора, драка, наказание‘ и употреблялось с прилагательными: *бандитские, мафиозные, криминальные, междоусобные, кровавые* и др. Постепенно оно смягчает свое значение и начинает употребляться преимущественно в значении ‚спор, препирательство‘. Ср. контекст:

Европейские «разборки». Послесловие к европейской конференции «The State of the Union» (заголовок). Первое, что бросается в глаза, это то, что несмотря на повторяющиеся, как заклинания, призывы сохранить Объединенную Европу, государственные мужи, определяющие на сегодня политику Евросоюза, с большим опозданием, но, похоже, все же начали осознавать допущенные ошибки. (http://www.stoletie.ru/tekuschiiy_moment/jeuropejskije_razborki_634.htm)

Существительное *лох*, имевшее в криминальном жаргоне значение ‚жертва преступления‘ или ‚потенциальная жертва преступления‘ (Мокиенко, Никитина 2000: 322), обросло целым рядом дериватов: *лохан* ‚необразованный, ограниченный человек‘, *лохарь* ‚человек нерусского происхождения, ставший жертвой преступления‘, *лохмэн* ‚очень глупый человек‘, *лохня* ‚примитивные, необразованные люди‘, *лоховитый* ‚глупый, наивный‘, *лоховоз* ‚городской автобус, трамвай‘, *лоходром* ‚стадион «Локомотив»‘, *лохотрон* ‚уличная беспроигрышная лотерея, устраиваемая мошенниками‘, *лохотронщик* ‚мошенник, проводящий лотерею‘ (Там же: 322–323), *лохушка* ‚наивная, глупая женщина‘, *лохать* ‚обманывать‘, *лохануться* ‚совершить ошибку, просчитаться‘ и др. Ср. контексты:

Все лотереи и конкурсы – своего рода механизмы мелкого и крупного мошенничества. ... А вдруг? – думаете вы. Да еще и почти бесплатно! В данном случае в дураках, или, как теперь принято это называть, в лохах, окажетесь именно вы (Шкапенко, Хьюбнер 2003: 34).

Кажется, «страна дураков и плохих дорог» лишилась одного из своих верных признаков. Сегодня на асфальтах и лифтах России уже не увидишь старых добрых надписей: «Саша – дурак!». Современная детско-подростковая «наскальная живопись» пестрит надписями: «Саша – лох!» (Там же).

Дурит тебя мерзавец, как лоха разводит, смотреть противно.
Дергаем отсюда, гребем ластами. Донцова 2005: 68
Мошенник, мелкий воришка, лохотронщик, вы что, ему цены не знаете? Донцова 2010: 74

Постепенно существительные *лох*, *лохушка* приобрели значение ,невнимательный, наивный человек; простак, разиня', ср. контексты:

Сейчас расскажу вам, какая же лохушка доверчивая. И так. В прошлом я была очень увлечена мотоциклами и всем околмотоциклетным) И, соответственно, каталась, имея и мотоцикл и экип в полном составе). ... Короче, даю (с разрешения владелицы-подружки) номер карты того банка, который ему был нужен, а он просит еще и телефон хозяйки карты. И вот тут у меня смутное сомнение... (<https://www.yaplakal.com/forum7/topic1601383.html> 8.7.2018)

Одним из самых ярких примеров изменения семантики является значение прилагательного *крутой*, которое исконно имело в русском языке значение ,суровый, строгий, резкий' (*крутой нрав, крутые меры*). Как считает В. Г. Костомаров, оно приобрело новое значение под влиянием американизмов *tough* и *tough customer, tough guys*: «В нем ловко и привлекательно сочленяются положительные представления о силе, решительности, физической закалке и об агрессивности, опасной злости, просто бандитизме. Оно естественно противопоставляется представлению о слабаке, размазне» (Костомаров 1994: 132).

«Большой словарь русского жаргона» фиксирует как исконное следующее значение данного слова: ,авторитетный заключенный-рецидивист; вооруженный грабитель, рэкетир' (Мокиенко, Никитина 2000: 295). Далее развивается значение ,преуспевающий, удачливый, респектабельный (часто связанный с криминальными структурами)': Советские крутые люди действительно одеты круче крутых западных людей (Там же).

В современном русском языке данное прилагательное имеет весьма широкое, размытое значение и выражает высшую степень качества того, о чем говорится (как при положительной, так и при отрицательной оценке). Это решительный, резкий человек, модная одежда, популярная певица, увлекательный детектив, захватывающий фильм и т.д. Ср. контексты:

11 крутых сериалов, которые вы могли пропустить, копая грядки. Если лето вы провели, как и положено, в поездках, на пляжах и дачах, то вы наверняка пропустили крутейшие сериальные новинки ушедшего сезона. Кажется, вместе с дождем и холодами пришло самое время наверстать упущенное. По этому поводу мы собрали для вас самые достойные премьеры минувшего лета. <https://www.ivy.ru/titr/goodmovies/11-cool-summer-tv-shows>

Крутые цитаты великих чувачков (заголовки). Цитаты на то и цитаты, что в них сосредоточены мудрые мысли, выражающие самую суть: диву даешься, как ловко можно было так сказать. Оно и не удивительно: не зря ж ребята книги начали писать: речисты были! Эти цитаты принадлежат разным великим чувачкам, и от них реально мурашки по коже. Инжой, бро! <https://brodude.ru/krutye-citaty-velikix-chuvakov/>

Моя подруга подарила 5-летнему сыну «крутой» конструктор. Мальчик обрадовался: «Ма, твой рейтинг вырос!» Аргументы и факты 50, 2006: 14.

Итак, современный русский субстандарт представляет собой сложную и стремительно изменяющуюся разновидность языка. Наиболее активной его частью являются так наз. жаргонизмы (сленгизмы) – слова и выражения, заимствованные из криминальных жаргонов. Вторгшись в повседневную речь городского населения, жаргонизмы начали путь адаптации в системе русского языка, вступили в деривационные процессы. Большинство из них изменило не только сферу употребления, но и значение, а затем и стилистическую окраску. Проникая в разговорную речь, бывшие жаргонизмы утрачивают статус субстандарта и оказывают огромное влияние и на стилистические регистры литературного языка.

LITERATURA

ГРАЧЕВ, Михаил А.

1992 *Язык из мрака – блатная музыка и феня: Словарь* (Нижний Новгород: Флокс)

ЕЛИСТРАТОВ, Владимир С.

1994 *Словарь московского арго* (Москва: Русские словари)

ЕРМАКОВА, Ольга П.

1984 Номинация и просторечие; *Городское просторечие: Проблемы изучения* (Москва: Наука)

ЕРМАКОВА, Ольга П., ЗЕМСКАЯ, Елена А., РОЗИНА, Раиса И.

1999 *Слова, с которыми мы все встречались. Толковый словарь русского общего жаргона* (Москва: Азбуковник)

КАРАУЛОВ, Юрий

1989 „Великий... могучий... многострадальный“; *Неделя*, 2–3: 10

КОСТОМАРОВ, Виталий Г.

1994 *Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа* (Москва: Педагогика-Пресс)

КРЫСИН, Леонид П.

2003 *Формы существования (подсистемы) русского национального языка; Современный русский язык. Социальная и функциональная дифференциация* (Москва: Языки славянской культуры), с. 33–77

2008 *Слово в современных текстах и словарях. Очерки о русской лексике и лексикографии* (Москва: Знак)

ЛИПАТОВ, Александр Т.

2006 *Русский сленг в его соотносительности с семантико-понятийной дихотомией „арго – жаргон“; Слово в словаре и дискурсе* (Москва: Элпис), с. 300–317

МОКИЕНКО, Валерий М., НИКИТИНА, Татьяна Г.

2000 *Большой словарь русского жаргона* (Санкт-Петербург: Норинт)

ПОЛИВАНОВ, Евгений Д.

1927 «О литературном (стандартном) языке современности»; *Родной язык в школе*, кн. 7, с. 225–235

ХИМИК, Василий В.

2004 *Большой словарь русской разговорной экспрессивной речи* (Санкт-Петербург: Норинт)

ШКАПЕНКО, Татьяна, ХЮБНЕР, Фридрих

2003 *Русский тусовочный как иностранный* (Калининград: Янтарный сказ)

Иллюстративный материал

Аргументы и факты 50, 2006.

БАРАНЧЕЕВА, Ирина

2018 Европейские «разборки». Послесловие к европейской конференции «The State of the Union» (заголовок)

http://www.stoletie.ru/tekuschiiy_moment/jevropskije_razborki_634.htm [přístup 8. 7. 2018]

ДОНЦОВА, Дарья

2005 *Рыбка по имени Зайка* [online]. Москва: Эксмо, 2005. http://www.loveread.ec/read_book.php?id=1301&p=1 [přístup 21. 9. 2010]

2010 *Агент 013* [online]. Москва: Эксмо, 2010. http://www.loveread.ec/read_book.php?id=11174&p=1 [přístup 20. 1. 2013]

<https://www.yaplakal.com/forum7/topic1601383.html> 8.7.2018 [přístup 8. 7. 2018]

<https://www.iv.ru/titr/goodmovies/11-cool-summer-tv-shows> [přístup 8. 7. 2018]

<https://brodude.ru/krutye-citaty-velikix-chuvakov/> [přístup 8. 7. 2018]

RESUMÉ

On the origin of Czech farkaš and čabraka

Hungarian farkas [fɒrkɒʃ] ,crupper‘ was most likely an adjective which was created from the noun fark ,tail‘ with the suffix -as. Instead of the expression farkas szíj ,strap under the (horse’s) tail‘ was simply used farkas, which in the course of time was substantivised and borrowed into the Czech language.

Czech čabraka, Slovak čabraka, čabrak, Polish czaprag ,saddlecloth‘ most probably come via Hungarian csáprág [tʃaːpraːg] from Turkish çaprak.

German Schabracke, Czech šabrak, šabraka, Slovak šabrak, šabraka, Polish szabrak, szabraka and Slovenian šabraka forms were borrowed via Hungarian sabrák [ʃɒbraːk] from Turkish şaprak.

Keywords: Czech, Hungarian, borrowing, crupper, saddlecloth

Mgr. Tamás Tölgyesi, Ph.D.

Institut für Slawistik

Philologisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät

Universität Wien

Spitalgasse 2–4, Hof 3, 1090 Wien, Österreich

tamas.toelgyesi@univie.ac.at

K PŮVODU SLOV FARKAŠ A ČABRAKA

TAMÁS TÖLGYESI

Je obecně známo, že se hungarismy v takovém počtu jako například germanismy v českém jazyce neobjevují a jejich původ je většinou jasný. Ondřej Bláha z Univerzity Palackého v Olomouci ve své monografii *Jazyky střední Evropy* uvádí výrazy *čabajka*, *guláš*, *husar* ap. (Bláha 2015: 152–153). V jiných pracích jsme narazili na problematické případy, jako jsou např. *farkaš* ‚podocasník‘ (viz k tomu Tölgyesi 2017) nebo *čabraka*¹ ‚ozdobná‘ pokrývka na koně‘.

Veleslavinův *Nomenclator quadrilinguis* (2015: 242) uvádí latinský, řecký a německý ekvivalent č. *farkaš*. Slovník Josefa Jungmanna (1835: 539) označuje daný výraz za funkčně zastaralý a uvádí jeho základ, tj. maď. *fark* ‚ocas‘.

Ignác Halász ve svém článku *Magyar elemek az északi szláv nyelvekben* [Maďarské prvky v severoslovanských jazycích] z roku 1888 konstatuje, že se maď. *farkas*, které sloužilo jako základ pro č. *farkaš*, ve smyslu ‚podocasník‘ v maďarštině nepoužívá, ale dříve asi mělo takový význam (Halász 1888: 301).

Ve 4. kapitole *Wyplywy języków obcych na język polski* díla *Język polski i jego historia* odvozuje Alexander Brückner pol. *forgocz* od maď. *farkas* (1915: 146).

Hlavní redaktor akademického časopisu *Nyelvtudomány* [Jazykověda] Oszkár Asbóth napsal recenzi na výše zmíněné dílo. Podle Asbótha (1915: 306) je tvrzení Brücknera, že pol. *forgocz* pochází z maď. *farkas*, překlepem a měl by tam být tvar *farkvas*.

Důležitým faktem je, že kromě Istvána Knieszsi, jehož hlavním dílem je *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* [Slovanské přejímky v maďarském jazyce] (1955), a László Hadrovicse, autora slovníku *Ungarische Elemente im Serbokroatischen* (1985), byl Asbóth jedním z nejuznávanějších maďarských slavistů všech dob. Byli to takoví velikáni jako např. František Trávníček, Bohuslav Havránek nebo Václav Machek v české slavistice.

O původu č. *farkaš* po Asbóthově recenzi již nikdo nepochyboval. Slavný areálový lingvista Gyula Décsy ve své studii *A cseh szókincs magyar elemeiből* [K maďarským prvkům v české slovní zásobě] cituje Asbótha a zdůrazňuje, že by se č. *farkaš* – stejně jako pol. *forgocz* – mělo odvozovat od maď. *farkvas* (Décsy 1955: 459–460).

Béla Sulán také uvádí ve všech svých pracích maď. *farkvas* (Sulán 1963A: 19; 1963B: 291). Machek odkazuje na Sulánův výklad, dále se však zmíněným tvarem nezabývá (Machek 1971: 140). Jako význam maď. *farkvas* mylně uvádí Korbélyiová (2009: 359) ‚ocas‘.

/1/ V dnešní češtině se to často omezuje na látkový chránič uší s ozdobnou sítkou.

Kompozitum *farkvas* z maď. *farok*, dř. *fark* (viz Kiss 2012: 125) ‚ocas‘ a maď. *vas* ‚železo‘ by znamenalo, že se podocasník nevyráběl z kůže, ale ze železa. Ze spisů hraběte Imre Thökölyho z roků 1683–1685 je nám zcela jasné, že *farkvas* nepatřil ke koňskému postroji, ale byl částí meče (Thököly 1873: 139). *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* [Historická databáze maďarských slov v Sedmíhradsku] má heslo *farkvas* ve významu 1. kardrész; partea [sic!] a sabiei; Schwertteil, 2. puskarész; parte a pusztii; Gewehrteil (Szabó 1982: 709).

V různých slovnících německo-maďarských 19. a 20. století jsou doloženy tvary *farmatring*, *farszj*, *faroksztj*, něm. *Schwanzriemen* (nepřesně *farhám*, něm. *Hinterzeug*, srov. Frecskay 1912: 808).

Dne 15.–16. října 2015 se konala jubilejní konference šedesátileté katedry bohemistiky na Univerzitě Lóránda Eötvöse v Budapešti, kde přednesla Marie Janečková referát na téma *Slova putující po střední Evropě*. Paní docentka se mj. zmínila o maď. *farkas* ‚vlk‘ (Janečková 2016: 115). Je nutno dodat, že *farkas* ve významu ‚vlk‘ je deadjektivizované substantivum ze slovního spojení *farkas állat*, zvíře s ocasem. Pravda je, že maď. sufixy *-as/-es/-os/-ös* vyjadřují především posesivitu. *Farkas szj* samozřejmě nebyl řemen, který vlastnil ocas, ale který ocas držel. V dnešní hovorové maďarštině se užívá *füles* (fül ‚ucho‘ + sufix *-es* ‚-ní‘) ve významu ‚ušní sluchátka‘. To ovšem nejsou sluchátka, která mají ucho, ale která si strčíme do uší. I tento neologismus je důkazem toho, že by takový útvar jako *farkas szj* nebyl proti duchu maďarštiny.

Maď. *farkas* [fɒrkɒʃ] ‚podocasník‘ bylo s největší pravděpodobností adjektivem utvořeným z podstatného jména *fark* ‚ocas‘ sufixem *-as* ‚-ní‘. Místo slovního spojení *farkas szj* (viz k tomu Halász 1888: 301) ‚podocasní řemen‘ se asi začalo říkat *farkas*, které se postupem času substantivizovalo a bylo přejato do češtiny.

Jungmann (1835: 259) uvádí tvary č. *čaprak*, *šabrak*, dem. *čapraček*, *šabraka*, resp. jejich etymon a význam, tj. tur. *čaprak* ‚přikrytí na koně‘.

Naproti tomu odvozuje Gebauer ve své Historické mluvnici (1894: 514) č. *čabraka* z fr. *chabraque*.

Podle Váši a Trávníčka (1937: 193) bylo *čabraka* ‚pokrývka, zvl. na koně‘ přejato buď přímo z fr. *chabraque* nebo německým prostřednictvím.

Holub (1937: 31) si též myslí, že č. *čabraka* pochází z fr. *chabraque* a dodává ještě, že to je z tur. *čaprāk* ‚pokrývka na sedle‘.

Šmilauer (1937: 129) konstatuje, že slovo *čabraka* je v češtině v 16. století, v němčině je doloženo od roku 1691, a do francouzštiny se dostalo jako nové převzetí z němčiny až v 19. století. Dále píše, že „za přímý pramen našeho slova můžeme pokládati maďarské *csáprág*. Jaký je původ tohoto slova maďarského, o tom jsou názory dva. Jedni – a těch je většina – odvozují je z tureckého *čaprak*, což prý pochází ze slovesa *čap-* ‚zahalovati‘ (Lokotsch); ale maďarští linguisté soudí (Magyar nyelv IX, 412), že turecké slovo je původu maďarského. Tvar *csáprág* má totiž četné obměny (*cafrak* a *caprak*

z nich pronikly i do slovenštiny), jež jej přiřadují k dnešnímu slovu *cafrang* ,třásně' (s neetymologickým *n*, které bývá před koncovým *g* i v jiných případech: slov. *brlog* > *barlang*, jeskyně). Ale protože nelze vyloučiti možnost, že tu jde jen o lidovou etymologii, zůstaneme raději při výkladu z turečtiny“ (Šmilauer 1937: 130).

Ve výše zmíněném časopise *Magyar Nyelv* [Maďarský jazyk] tvrdí Gombocz (1913: 412–414), že tur. *çaprak* pochází z maď. *csáprág* a jako jeho základ uvádí tvary č. *czafrang*, *czafrag*. Podle jeho soudu jsou rus. *çaprakъ*, pol. *czaprak*, *czaprag*, fr. *chabraque*, něm. *Schabracke* [sic!] zčásti z maďarštiny, zčásti z turečtiny.

Autoři Historicko-etymologického slovníku maďarského jazyka (Benkő 1967: 408) uznávají, že maď. *cafrang* má nejasný, snad onomatopoický původ. Bez jakékoliv argumentace píší, že turecký původ maď. *csáprág* není pravděpodobný. Domnívají se, že tur. *çaprak* ,ozdobná pokrývka na koně' je z maďarštiny. Dále se zmiňují o tom, že se maď. *csáprág* dostalo buď přímo, nebo prostřednictvím turečtiny, popř. jiného jazyka do více jazyků evropských, srov. něm. *Schabracke*, fr. *chabraque*, srb.-chor. *caprag*, č. *čabraka*, slk. *čabraka*, *čabrak*, pol. *czaprak*, rus. *ченпак*.

Tento výklad přejala i většina tureckých etymologů. Eren (1999: 79–80) odkazuje na Gomboczův článek a na Historicko-etymologický slovník maďarského jazyka. Souhlasí s tím, že tur. *çaprak* je z maď. *csáprág*, které se prostřednictvím turečtiny dostalo do evropských jazyků.²

Během svého vývoje měla maďarština přímé kontakty s turečtinou, a dodnes má živé jazykové vztahy s němčinou, slovenštinou, chorvatštinou a srbštinou. I proto je naprosto nepřijatelné tvrzení, že by se eventuální hungarismus dostal přes turečtinu do německého, slovenského, chorvatského nebo srbského jazyka.

Tamás píše, že výchozí tvar maď. *cafrang* není jasný a že výrazy chor./srb. *caprag*, rus. *ченпак*, něm. *Schabracke*, fr. *chabraque*, tur. *çaprak* ,pokrývka na sedle, pokrývka na koně' byly asi přejaty z maď. *cafrang* (Zaic 2006: 96).

Z výše zmíněných prací vyplývá, že kořen dnes běžného *cafrang*³ a staršího *csáprág*, resp. jejich vzájemný vztah jsou dost pochybné. Maďarský původ daného slova nepotvrzuje žádná přijatelná argumentace. Sergej Anatoljevič Starostin, zabývající se historicko-srovnávací jazykovědou, zejména prajazyky, vytvořil rozsáhlou etymologickou databázi *StarLing*. V systému

/2/ Při orientaci v etymologických a výkladových slovnících turečtiny mi laskavě pomohli al-tajistka a rusistka Gabriella Daróczy (Univerzita v Segedíně), turkolog a bohemista Michal Lázníčka (Univerzita Karlova v Praze), kterým patří můj velký dík. Za odborné poznámky ke struktuře slova *çaprak* vděčím prof. Marku Stachowskému (Jagellonská univerzita v Krakově).

/3/ Zajímavé je, že maď. *cafrang*, něm. *Schabracke*, fr. *chabraque* fungují i jako pejorativní označení pro ženu. Něm. *Schabracke* a fr. *chabraque* mají přenesený význam ,stará, ošklivá žena' (srov. Wahrig 2002: 1085). Fr. *chabraque* a maď. *carfang* se někdy říkají buď ženám s pochybnou morálkou, nebo prostitutkám.

je rekonstruováno praturkické *čap- 1. ,druh pláště'; 2. ,sukně'; 3. ,staré obnošené oblečení'; 4. ,podložka pod sedlo'; 5. ,ženský župan'; 6. ,župan'; 7. ,klínky (části oděvu)', podle tvarů z více než patnácti turkických jazyků.⁴ V seznamu slov se mj. nachází tur. *čaput* ,staré obnošené oblečení, hadry' a tur. *čaprak* ,podložka pod sedlo, čabraka'. Podle našeho názoru pochází sémanticky a slovtvorně nemotivované maď. *csáprág* z tur. *čaprak*.

Výrazy č. *čabraka*, slk. *čabraka*, *čabrak*, pol. *czaprag* byly pravděpodobně přejaty přes maď. *csáprág* (*csábrág*, *csáprák*, *csábrák* aj.) z tur. *čaprak* (srov. Machek 1971: 92; Brückner 1974: 72; Rejzek 2001: 111; Newerkla 2011: 482). Něm. *Schabracke* se většinou odvozuje buď přímo z turečtiny nebo přes maď. *csáprág* z tur. *čaprak* (srov. Machek 1957: 64; Kluge 2002: 789). Podle Hadrovicse (1985: 160) jsou pol. *szabrak*, *szabraka* pozdější přejímky z němčiny. Newerkla (2011: 482) píše, že č./slk. *šabrak(a)* bylo přejato přes něm. *Schabracke* z tur. *čaprak*, popř. německý výraz měl vliv na české a slovenské tvary. Chtěli bychom zdůraznit, že vedle podoby tur. *čaprak* existovala a dodnes existuje varianta tur. *šaparak*. Němčina, čeština, slovenština a polština při přejímání slov z maďarštiny zpravidla zachovávají hlásku [ʃ], srov. např. něm. *Csardas*, *Csárdás*, č./slk. *čardáš*, pol. *czardasz* ,maďarská lidová hudba a tanec' < maď. *csárdás*; něm. *Tschako* ,vysoká tvrdá parádní čepice k uniformě', č. *čáka*⁵ (fem.), *čáko* (neutr.), slk. *čakov*, pol. *czako* < maď. *csákó* (Tölgyesi 2019). Proto se domníváme, že tvary něm. *Schabracke*, č. *šabrak*, *šabraka*, slk. *šabrak*, *šabraka*, pol. *szabrak*, *szabraka* i sln. *šabraka* byly přejaty přes maď. *sabrák*⁶ [ʃɒbra:k] z tur. *šaparak*.

V mnoha etymologických slovnících a kontaktovělingvistických pracích jsou maďarské přejímky uváděny nesprávně: s pravopisnými chybami a neodpovídajícím významem. S hungaristou Jiřím Januškou, který na Univerzitě Karlově vyučuje maďarskou jazykovědu, jsme se rozhodli, že se v budoucnosti budeme věnovat zkoumání hungarismů v češtině a výsledky svého výzkumu zveřejníme ve společné studii.

Zkratky jazyků

č. = český, fr. = francouzský, chor. = chorvatský, maď. = maďarský, něm. = německý, pol. = polský, rus. = ruský, slk. = slovenský, sln. = slovinský, srb. = srbský, tur. = turecký

/4/ Několik odvozenin se dá jasně rozlišit: a) *čap-gut ,(svrchní) oděvy', později ,staré obnošené oblečení'; b) *čap-rak ,podložka pod sedlo'; c) *čap-an ,plášť, župan'; d) *čap-gu ,klínky' (Starostin 1998–2003).

/5/ Čáka ,pokrývka hlavy' a čáka ,očekávání' jsou homonyma.

/6/ V šestisvazkovém díle *A magyar nyelv szótára* [Slovník maďarského jazyka] píše Czuczor a Fogarasi, že podoby *sabrák*, *zsabrák* pocházejí asi z maď. *cazfrang* (1862: 1108). Dnešní způsob psaní je *cafrang*.

LITERATURA

ASBÓTH, Oszkár

1915 „Język polski i jego historia. Część I. (Encyklopedia Polska tom II. W Krakowie 1915)“; *Nyelvtudomány* 5, s. 299–310

BAJEC, Anton et al.

2000 *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (Ljubljana), <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html> [přístup 30. 6. 2018]

BENKŐ, Lóránd (ed.)

1967 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.* (Budapest: Akadémiai Kiadó)

1992–1995 *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III.* (Budapest: Akadémiai Kiadó)

BLÁHA, Ondřej

2015 *Jazyky střední Evropy* (Olomouc: Univerzita Palackého)

BRÜCKNER, Aleksander

1915 „Wpływy języków obcych na język polski“; in ŁOŚ, Jan (et al.): *Język polski i jego historia z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich* (Kraków: Akademia Umiejętności), s. 100–153

1974 *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Warszawa: Wiedza Powszechna)

CZUCZOR, Gergely – FOGARASI, János

1862 *A magyar nyelv szótára I.* (Pest: Emich Gusztav)

ÇAĞBAYIR, Yaşar

2016 *Büyük Türkçe Sözlük II.* (Istanbul: Ötüken)

DÉCSY, Gyula

1955 „A cseh szókincs magyar elemeiből“; *Magyar Nyelv* 51, s. 453–463

EREN, Hasan

1999 *Türk dilinin etimolojik sözlüğü* (Ankara: Bizim Büro Basım Evi)

FRECSKAY, János

1912 *Mesterségek szótára* (Budapest: Hornyánszky Viktor)

GEBAUER, Jan

1894 *Historická mluvnice jazyka českého I. Hláskosloví* (Praha – Vídeň: F. Tempský)

GOMBOCZ, Zoltán

1913 „Csáprág“; *Magyar Nyelv* 9, s. 412–414

HADROVICS, László

1985 *Ungarische Elemente im Serbokroatischen* (Budapest: Akadémiai Kiadó)

HALÁSZ, Ignác

1888 „Magyar elemek az északi szláv nyelvekben“; *Magyar Nyelvőr* 17, s. 300–307

HOLUB, Josef

1937 *Stručný slovník etymologický jazyka československého* (Praha: ČSGU)

JANEČKOVÁ, Marie

2016 „Slova putující po střední Evropě“; in FEDOSZOV, Oleg – JANIEC-NYITRAI, Agnieszka – MUCHOVÁ, Zuzana (eds.): „Od počátků k současnosti (1955–2015)“ 60. let bohemistiky na ELTE (Budapest: ELTE), s. 111–118

JUNGSMANN, Josef

1835 *Slovník česko-německý I.* (Praha: Josefa Fetterlová)

KISS, Gábor (ed.)

2012 *Régi magyar szavak magyarázó adatbázisa* (Budapest: Tinta Könyvkiadó)

KLUGE, Friedrich

2002 *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (Berlin: Walter de Gruyter)

KNIEZSA, István

1955 *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II.* (Budapest: Akadémiai Kiadó)

KORBÉLYIOVÁ, Lenka

2009 „Nádobí koňské“ ve slovní zásobě češtiny doby střední; in OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina – GIANITSOVÁ-OLOŠTIAKOVÁ, Lucia (eds.): *Varia XVIII* (Prešov: Prešovská univerzita), s. 358–361

MACHEK, Václav

1957 *Etymologický slovník jazyka českého a slovesného* (Praha: ČSAV)

1971 *Etymologický slovník jazyka českého* (Praha: Academia)

NEWERKLA, Stefan Michael

2011 *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen* (= Schriften über Sprachen und Texte 7, Frankfurt am Main: Peter Lang)

REJZEK, Jiří

2001 *Český etymologický slovník* (Praha: Leda)

STAROSTIN, Sergej Anatoljevič

1998–2003 *StarLing*, <http://starling.rinet.ru> [přístup 30. 6. 2018]

SULÁN, Béla

1963A „Les problèmes des éléments hongrois de la langue tchèque“; *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 9, s. 9–26

1963B A cseh szókincs magyar elemeinek problematikája; *Nyelvtudományi Közlemények* 65, s. 283–296

SZABÓ T., Attila

1982 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* (Bukarest: Kriterion)

ŠMILAUER, Vladimír

1937 „Čabraka“; *Naše řeč* 21, s. 129–130

THÖKÖLY, Imre

1873 *Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai* 2 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia)

TÖLGYESI, Tamás

2009 *Lexikální germanismy v dnešní češtině. Studie kontaktovělingvistická* (Piliscsaba: PPKE),
Dostupné na adrese <http://mek.oszk.hu/08400/08488/>

2017 „Zur Herkunft des tschechisches Wortes *farkaš*“; in JANYŠKOVÁ, Ilona – KARLÍKOVÁ, Helena – BOČEK, Vít (eds.): *Etymological Research into Czech. Proceedings of the Etymological Symposium Brno 2017, 12–14 September 2017, Brno* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 387–390

2019 „Hungarismen im Gemeindeutschen, österreichischen Deutsch, ostösterreichischen Dialekt und im Slawischen“; in SZUCSICH, Luka – KIM, Agnes – YAZHINOVA, Uliana (eds.): *Areal Convergence in Eastern Central European Languages and Beyond* (Frankfurt am Main: Peter Lang),
v tisku

TÜRK DİL KURUMU

2009 *Türkçe Sözlük* (Ankara: Yayınları)

VÁMBÉRY, Ármin

1870 „Magyar és török-tatár szóegyezések“; *Nyelvtudományi Közlemények* 8, s. 109–189

1878 *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen: ein Versuch zur Darstellung des Familien-verhältnisses des turko-tatarischen Wortschatzes* (Leipzig: F. A. Brockhaus)

VÁŠA, Pavel – TRÁVNÍČEK, František

1937 *Slovník jazyka českého* (Praha: Fr. Borový)

VELESЛАVÍN, Daniel Adam

2015 *Nomenclator quadrilinguis Boemico-Latino-Graeco-Germanicus* (Praha: Academia)

WAHRIG, Gerhard et al.

2002 *Deutsches Wörterbuch. Mit einem „Lexikon der deutschen Sprachlehre“* (München: Gütersloh)

ZAICZ, Gábor (ed.)

2006 *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete* (Budapest: Tinta Kiadó)

varia

MONOGRAFIE O PROMĚNÁCH POETIKY VĚRY LINHARTOVÉ

Michaela Křivancová, *Moc slova*. Praha, Akropolis 2013

MARTIN JANEČKA

V roce 2013 vydalo pražské nakladatelství Akropolis publikaci Michaely Křivancové analyzující, jaký vliv na sémantickou jednotu textů Věry Linhartové má koncepce slova a řeči v jejích dílech, konkrétně v souborech *Prostor k rozlišení* (1964), *Meziprůzkum nejbližší uplynulého* (1964), *Přestořeč* (1966), *Dům daleko* (1968) a v samostatné próze *Rozprava o zdvihi* (1965).

Kniha Křivancové je rozdělena do pěti kapitol. První část (kap. Noetický princip slova) popisuje filozoficko-noetický aspekt poetiky V. Linhartové. Tato část je jakousi bází pro pochopení toho, jak Linhartová postupuje v promluvě praxi. Následující dvě kapitoly pojednávají o tom, jak je noetický aspekt poetiky Linhartové provázán s aspektem ontologickým (kap. Ontologický princip slova) a jaký vliv má noetický aspekt na jazykové i kontextové modifikace v autorčiných uměleckých realizacích literárních promluv (kap. Nosnost slova). Ve čtvrté části, nazvané Konstruktivní díl promluvy, je detailněji pozornost věnována explicitním (verbálním) i implicitním (strukturním) projevům autorčiných her s textem. Křivancová se přitom v této kapitole snaží poukázat na to, že tento hlavní rys textů V. Linhartové, tedy reflexe formování literárních komunikátů, je ovlivňován nejen autorčinou noetikou, ale i ontologicko-existenciální dimenzí její poetiky. V závěrečné části pak Křivancová dokládá, že způsoby realizace literárních komunikátů nejsou u Linhartové jen zrcadlením principů ontologického a noetického, nýbrž jsou namířeny i k cílům komunikačním.

Základní stavební prvek jazyka, tedy slovo (neboli lexém), je Linhartovou pojímáno jako jednotka abstraktní a nazírá se na něj jako na prostředek i překážku komunikace zároveň. Řeč (neboli promlouvání) je pak vnímána jako komunikování subjektů, je to jakýsi prostor k sebeuvědomění. Křivancová přitom tvrdí, že noetické i ontologické aspekty poetiky se u Linhartové neproměňují, nicméně proměňuje se jejich jazykové ztvárnění. Typickým aspektem textů Linhartové je pak to, že své psaní prokládá komentáři, a to jak metajazykovými (vztahujícími se ke slovu), tak metařečovými (vztahujícími se k řeči). Když pak, podle Křivancové, tyto dvě skupiny komentářů usouvztažíme, zjistíme, zda u Linhartové dochází v koncepci jazyka a řeči k modifikacím, či zda zůstávají beze změny.

Je zřejmé, že texty Linhartové disponují podnětnými jazykovými, resp. jazykovědnými úvahami, nicméně je třeba mít neustále na paměti, že základním tvůrčím principem Linhartové je „hra“ – jak na to ostatně vhodně upozorňuje jak Křivancová, tak i další badatelé zabývající se poetikou Linhartové. Některé možné problémy vyvěrající z textů Linhartové však zůstávají

v analýze opomenuty. Např. na s. 20 Křivancová poukazuje na to, že slovo by v textech Linhartové mělo v ideálním případě odrážet svého uživatele, resp. jeho představu. Na téže straně je toto manifestováno na příkladu se slovem „samet“, která navozuje dojem, jako by konkrétní slovo (zde „samet“) mělo označovat konkrétní věc, což však poukazuje k pojetí slova jako nomenklatury, s významem o sobě (de Saussure 2007: 386).¹ Na téže straně níže se však píše, že ustálený význam slova rovná se jeho smrt – tento zdánlivý paradox však zůstává neokomentován.

Na s. 22 je prezentován ideální požadavek Linhartové na to, aby docházelo k „souznění významu slova při jeho užití (tj. u podavatele sdělení) a významu téhož slova při jeho přijetí (tj. u vnímatele) [...]“ Prezentovaná představa je však daleko spíše pouze ideálem, konstruktem, kterého se kvůli redundanci, přítomné v každé komunikační situaci více či méně, nikdy nepodaří úplně dosáhnout, jak je ostatně vhodně poznamenáno Křivancovou na s. 27.

Na s. 23 považují za problematické, že je značný důraz kladen na podavatele sdělení, slovo „reflektuje ve větší či menší míře jeho představu – vnitřní obraz toho, co zamýšlel pomocí slov vyjádřit.“ Linhartová se tedy zaměřuje na to, aby slova co nejvěrněji zrcadlila vnitřní svět podavatele sdělení, už ale nepočítá s tím, že takto subjektivně pojímaná pojmenovací činnost nekoresponduje s úspěšností v procesu komunikace – vždyť co jiný příjemce sdělení, to jiná možná interpretace.

Na s. 28 v ukázce z *Povídky k obrazu* je zřetelné, že Linhartová explicitně odmítá koncept slova jako symbolu, požaduje totiž, aby slova byla brána doslova, tedy aby struktura slov odrážela jejich význam, což koresponduje spíše s obrazovou ikonicitou (Fidler 2017) než s ikonicitou diagramatickou (Čmejková 1996) – je pak poněkud škoda, že Křivancová na toto ve své knize neupozorňuje. Ikoničnost v jazyce jako taková je však, jak doložila přesvědčivě např. právě Čmejková, obhájitelná zejména na úrovni textové makrostruktury (úroveň výstavby textu, věty) – na úrovni lexika ikonických prvků mnoho nenalezneme.

Na s. 29 koncipuje Křivancová sémiotický trojúhelník znázorňující noetické schéma, resp. noetický princip v poetice V. Linhartové. Trojúhelník sestává z představy (P), kterou zamýšlí vyjádřit promlouvající subjekt (PS) pomocí slova (S) – toto slovo pak disponuje stránkou výrazovou a významovou, je průnikem těchto dvou množin. Problematickým na tomto schématu se jeví jeho interpretace M. Křivancovou na s. 30, konkrétně to, že význam by měl „plně vystihovat“ představu (bod 4 a) a zejména to, že „[j]edině takový výraz pak vyvolá význam, který plně splývá s představou.“ Vzhledem k tomu, že Linhartová ve svých textech používá spoustu autorských neologismů, je

/1/ Křivancová přitom na s. 37 píše, že k inspiraci de Saussurem bychom se u Linhartové uchýlovat neměli.

třeba se ptát, kdo nebo co zaručuje, že bude u příjemce sdělení vyvolán právě takový význam, který Linhartová svým sdělením zamýšlela, tedy který splývá s její představou? Bylo by zřejmě vhodné zapojit do tohoto schématu nějakým způsobem i smysl (intenzi, konotaci), vedle šířeji chápaného významu (extenze, denotace).

Ostatně i na s. 61 a 62 je čtenář knihy M. Křivancové upozorněn na to, že noetika textů Věry Linhartové jde proti konvenčním významům slov (viz např. její etymologii na s. 61). Na první pohled se tedy Linhartová zaměřuje pouze na promlouvající subjekt, na jeho ideální vyjádření představy pomocí slov, a příjemce je upozaděn – pak by však nemohla být komunikace mezi podavatelem a příjemcem sdělení úspěšná. Linhartová tedy často text doplňuje metajazykovými (či metařečovými) komentáři, které sice, jak tvrdí na s. 106 Křivancová, jsou vzhledem k sémantické složitosti až přesycenosti textů Linhartové pro čtenáře prospěšné, nicméně jsou v opozici proti jednomu ze základních principů jazyka, totiž jeho ekonomičnosti. Křivancová však argumentuje, že Linhartová potřebuje vyjádřit sémantickou složitost plynoucí z ontologické a noetické tematiky promluv, takže jí ani nic jiného nezbývá – ostatně na to, že texty Linhartové „nejdou určeny běžnému vnímání“, nás Křivancová upozorňuje např. na s. 117.

Vraťme se však ještě ke schématu noetického principu. Představa² (P) je v prezentovaném schématu chápána jako něco statického, co lze, resp. by mělo být plně vystiženo významem a co je plně vtěleno do slovních výrazů. S tím však podle mého není kompatibilní s. 45, kde je uvedeno, že představa je něco neustále postupujícího, tedy re-konstituujícího se, což je jedním ze základních atributů procesuálního charakteru promluvy, resp. řeči. Toto procesuální pojetí rovněž koresponduje s triadickým modelem znaku, který sama Křivancová pro noetický princip v poetice Linhartové konstruuje. Je však třeba upozornit na to, že v takovém pojetí lze sotva uvažovat o tom, že by znak plně vystihoval význam, o což Linhartová (minimálně ve svém prvním období) usiluje. V triadickém modelu je tradičně za znak považován samotný výraz a unilaterální pojetí jazykového znaku (viz např. Peirce, in Palek 1997) bylo ustaveno jako teorie o produkování významu, přičemž zamítá ideu trvalé relace mezi označujícím a označovaným. Jeho složité organizované triadické relace mají potenciální schopnost produkovat nekočně mnoho znakem způsobených referencí, což ale jistě není kompatibilní s ideou Linhartové, která (opět zejména ve svém prvním období) vede recipienta textu k předem zamýšlenému významu. Nutno dodat, že v unilaterál-

/2/ Na s. 67 se však dozvídáme, že jelikož nemají stanovené formy slov svůj konvencionalizovaný význam, je na čtenáři, aby sám pronikl ke své vlastní, individuální představě a sám přidělil výrazu nějaký význam – opět je ale třeba se ptát – kdo/co nám zaručuje, že se tento interpretační proces shoduje se záměrem autorky (resp. promlouvajícího subjektu) a přenos informace tak proběhne úspěšně? Pokud bude každý příjemce interpretovat výraz individuálně, sdělované nikdy nebude stejné.

ním pojetí je např. podle Jakobsona (in Posner – Robering – Sebeok 1998: 2258) znakem úplně vše, i ty nejelementárnější části jako fonémy nebo jejich distinktivní rysy, což opět nekooperuje s pojetím znaku u Linhartové – základní znak pro ni představuje slovo, resp. slovní výraz.

Soudím, že unilaterální pojetí znaku by bylo na poetiku Linhartové aplikovatelnější, jelikož pokud autorka volí vždy nějaké speciální slovo (tzv. autorský neologismus) pro co nejpřesnější vystižení skutečnosti (své představy), jen stěží mu lze přiřadit nějaký konvenční význam, je tedy třeba spokojit se s tím, že ono slovo prostě něco označuje, že poukazuje k nějakému významu, aniž by s ním nedělitelně souviselo.

Od s. 54 Křivancová popisuje, co se v poetice Linhartové proměňuje v tzv. 2. etapě – zásadním aspektem je zde záměrná destrukce promluvy manifestovaná zejména (morfo)syntakticky,³ nikoliv lexikálně, tedy pomocí slova, jak činila Linhartová v 1. období.

Zásadní rozdíl 2. etapy od 1. etapy by mohl být rovněž charakterizován tak, že v první etapě měly promlouvající subjekty svou představu o sdělovaném ujasnění a čtenáře k této zamýšlené interpretaci naváděly (např. pomocí komentářů), zatímco ve druhé etapě již čtenář naváděn není, ale směr jeho představy je řízen pouze implicitně pomocí plánu výrazového, zejména prostředky syntaktickými, což má vliv na komunikační aspekty těchto promluv.

Ani tyto aspekty charakteristické pro 2. etapu Linhartové však nepůsobí neproblematicky. Křivancová poukazuje např. na to, že čtenář *Métova života v obrysech* (s. 85–86) je Linhartovou upozorněn, že podatel sdělení se zhodí role vypravěče a bude podávat Métův příběh jakožto svůj, tedy v 1. osobě singuláru – sám vypravěč však říká, že jeho postavení není jednoduché, neboť nezná nominativ jména hlavního hrdiny a že si tedy není jist, jak vůbec bude moci vyprávět o někom, koho ani nedokáže nazvat. Křivancová osvětluje různé aspekty této vypravěčovy volby (např. že není možné zaměňovat autora textu a vypravěče nebo jaké možnosti v sobě skýtá genitivní podoba „Métův“), ale zapomíná na jeden zásadní aspekt – proč bychom nemohli hovořit o někom, jehož jméno nám není zcela úplně známo? Podobně na s. 63, v ukázce z *Pikareskního průřezu na pozadí*, promlouvající subjekt tvrdí, že „říkám-li budu – znamená to: nejsem. Ale nejsem-li, tedy nemohu být, tedy ani nebudu.“ V komentáři Křivancové však tato hra s futurem není podrobena kritice – není vysvětleno, proč bychom vůbec měli být nuceni uvažovat tímto způsobem.

Na s. 90 pak Křivancová vhodně upozorňuje na to, že v prvních textech Linhartové lze diferencovat dvě prolínající se roviny: promluvu, do které je

/3/ Na rovině lexikální má vzájemná kooperace zvuku a významu latentní a virtuální charakter, z hlediska morfologického a syntaktického je však vnitřní, diagramatická relace mezi signans a signatum zjevná a nutná (Markoš 2010: 154).

implementován příběh, a reflexi onoho příběhu. Rovněž ve druhém období prozaické tvorby Linhartové je možné rozlišit dvě roviny – plán literárních promluv a jejich reflexe, byť ojedinělé. Změny v poetice u Linhartové pak probíhají spíše pozvolna a projevují se zejména ztvárňováním příběhu (či jeho absence) v promluvách subjektů. Můžeme tak sledovat, jak se proměňuje poetika od toho, že promlouvající subjekty prezentují svou nadřazenost nad pomyslným recipientem textu tím, jak doslovně jej vedou k interpretaci zamýšleného, až po snahu promlouvajících subjektů reflektovat svou poetiku za účelem nastínění komunikačních nezdarů. To je v plánu výrazu realizováno právě výše uvedeným záměrným destruováním promluvy – ani to však podle Křivancové nevede k dokonalému sebevyjádření.

Vhodně rovněž Křivancová poukazuje na s. 90 na slova Opelíkova, který velmi výstižně zachytil tvůrčí princip Linhartové, když tvrdí, že „celý, pro Linhartovou příznačně střídmy ohňostroj hejblů a fines autorka rozpoutává, jen aby předvedla svou ortodoxní koncepci literatury in natura. Což není cílem, nýbrž pouhým prostředkem [...]“.“⁴ To ostatně plně vystihuje i sama Křivancová na s. 57, kde komentuje nadměrné používání hlásky „u“ v textu Kleopatra – píše, že z původního autorčina záměru, tedy vyvolat zvukovou představu, se stává hra: „hra se slovy, jakýsi pokus, jak dalece lze hromadit slova začínající na určitou hlásku, aby byla promluva ještě srozumitelná a smysluplná.“

Závěrem je třeba konstatovat, že i přesto, že některé aspekty proměňování poetiky Věry Linhartové možná zůstaly nedorešeny či opomenuty, představuje kniha M. Křivancové záslužný počín přibližující tak složitou a mnohovrstevnatou autorku, jakou Linhartová bezesporu představuje.

LITERATURA

ČMEJRKOVÁ, Světlá

1996 „Jakobsonovo Veni vidi vici aneb ikoničnost v jazyce“; *Slovo a slovesnost* 57, č. 3, s. 177–190

MARKOŠ, Anton (ed.)

2010 *Jazyková metafora živého* (Červený Kostelec: Pavel Mervart)

MASAKO, Fidler

2017 „IKONICITA“; in Karlík, Petr – Nekula, Marek – Pleskalová, Jana (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. URL: <https://www.czechency.org/slovník/IKONICITA> (poslední stažení: 18. 1. 2018)

OPELÍK, Jiří

1969 „Quo vaditis, lector et auctor?“; in týž: *Nenáviděné řemeslo* (Praha: Československý spisovatel), s. 150–151

/4/ Opelík 1969: 150–151, in Křivancová 2013: 92.

PALEK, Bohumil

1997 *Sémiotika* (Praha: Karolinum)

POSNER, Roland – ROBERING, Klaus – SEBEOK, Thomas A.

1998 *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, Bd. 13.2 Semiotik: ein Handbuch zu den zeichentheoretischen Grundlagen von Natur und Kultur* (Berlin: de Gruyter)

DE SAUSSURE, Ferdinand

2007 *Kurs obecné lingvistiky* (Praha: Academia)

OBEČNÉ A SPECIFICKÉ ASPEKTY KOMPOZICE V SOUČASNÉ ČEŠTINĚ

Patrik Mitter, Ústí nad Labem, Univerzita J. E. Purkyně, 2016

DARINA HRADILOVÁ

Kompozice jako slovtvorný způsob je autorovým dominantním badatelským tématem, kterému se věnoval již v řadě předcházejících textů knižního i časopiseckého charakteru, za všechny jmenujme např. *Složená hybridní substantiva s prvním komponentem cizího původu v současné češtině* (2003), *Hybridní složeniny s prvním komponentem cizího původu a vývoj společnosti* (2003–2004) nebo *Kompozice v kontextu současné češtiny* (2006).

Na svou dřívější práci nyní navazuje monografií, ve které zúročil dosavadní výsledky svého bádání, aniž by se opakoval či ustrnul v pohledu na kompozici. Nově totiž ve svém zkoumání akcentuje typologický a komparativní potenciál kompozice. Obecné aspekty kompozice autor vnímá především prostřednictvím mezijazykové komparace, při níž se zaměřuje na dva jazyky blízké češtině: na němčinu, kde blízkost pocítujeme zejména v geografickém smyslu, a na slovenštinu, u níž se přidává ještě blízký vztah genetický. Mezijazykové porovnání autor opírá o pečlivou práci s jazykovým materiálem – k tisícovce německých kompozit hledá jejich české ekvivalenty. Sleduje přitom ekvivalenci ve smyslu opozice kompozitum versus víceslovné či jednoslovné pojmenování (*Salatgurke* – *salátová okurka* a *Schauplatz* – *jeviště*), zaměřuje se však i na počty komponentů jednotlivých pojmenování a na jejich charakter či motivovanost. Podobnou metodou srovnává i kompozita česká a slovenská, v této pasáži však více pozornosti věnuje motivační symetrii či asymetrii a morfematické struktuře jednotlivých komponentů. Obě kapitoly jsou vhodně doplněny přehlednými tabulkami, které zachycují typy sledovaných pojmenování, jejich kvantitativní zastoupení a ilustrativní příkladový materiál.

Se závěry mezijazykové komparace dobře korespondují poznatky o typologické charakteristice kompozice. Autor v obecné rovině pojednává o kompozici jako typologickém distinktivním jevu, tedy o typech jazyků, které nemají schopnost tvořit kompozita v protikladu k jazykům, pro které je kompozice typickým rysem, a současně skládání slov komentuje z pohledu pozice mezi ostatními slovtvornými způsoby.

Velmi stručná, ovšem přínosná je kapitola o tradiční a novější klasifikaci kompozit, v níž autor komentuje mimo jiné terminologii užívanou v souvislosti s kompozity v různých zdrojích, sanskrtskými gramatikami počínaje a současnými pracemi českými i zahraničními konče.

Druhá půle monografie je věnována již výhradně kompozici v češtině, a to jak ve smyslu obecných charakteristik, tak ve smyslu analýzy některých kon-

krétních typů kompozit. V obecné rovině autor věnuje značnou pozornost slovotvorné motivaci kompozit v češtině, přičemž se opírá především o teoretické koncepce M. Dokulila a J. Furdíka. Pro různé pozice kompozit ve slovotvorných svazcích vytváří základní modelová schémata, která následně dokladuje bohatým materiálem. Cenné je, že pracuje s širokým spektrem slovní zásoby: v dokladovém materiálu najdeme jak slova knižní, tak např. odbornou terminologii chemického názvosloví.

Poslední kapitola pojednává o hybridních kompozitech v různých slovních druzích, tedy nejen o tradičně komentovaných substantivech, ale také o adjektivech, verbech, adverbiích, interjekcích a dalších slovních druzích (syntematických a nástavbových). Užitečné jsou zejména pasáže o slovesech a o změnách jejich vnímání v různých zdrojích. Autor tak popisuje konkurenci skutečných kompozit a prefixálních derivátů a její posun v interpretaci Trávníčkově (*spolupracovat* je posuzováno jako nečeské), Hauserově (nevhodnost složenin s komponentem *znovu-*) či Cvrčkově. Pro identifikaci složených sloves jsou důležité zejména odkazy na vzájemné vztahy lexémů, které mohou působit jako kompozita, ačkoli jsou to deriváty kompozit (*mladlostpánovat*, *zasebevraždit*, *malomyslnět* apod.), a jejich motivujících výrazů.

Dosud poslední monografie Patrika Mittera je výjimečná tím, že autor je schopen v jednom textu propojit obecný pohled na kompozici jdoucí nad rámec jednoho jazyka a neulpívající na dílčích jednotlivostech s pečlivým popisem těch jejích zvláštností v jednom konkrétním jazyce, které mohou být postiženy jen na základě minuciózní práce s jednotlivými drobnými detaily. Velkým kladem práce je tak její komplexnost: obecnost, včetně jakéhosi pohledu na češtinu zvenčí, prizmatem kompozice v jiných jazycích, a současně konkrétnost v práci s českou slovní zásobou a se zasazením kompozice do rámce českých slovotvorných poměrů. Výhodou je i dynamický styl, odborně nasycený, ale přitom nekomplikovaný a přehledně vyjadřování. Text tak uspokojí jak čtenáře z řad odborníků, tak i studenty bohemistiky nebo laické čtenáře se zájmem o lingvistiku.

NECUDNOST, NEMRAVNOST A NEŘEST V LITERATUŘE, KULTUŘE A PRÁVECH

ADÉLA HAZUCHOVÁ

V e dnech 10. a 11. května 2018 se v polském Opolí konalo již posedmé *Symposium Opoliense*. Jak napovídá téma rokování, organizátoři pod vedením prof. Joanny Czaplińskiej vyzvali k účasti nad tématem „Necudnost, nemravnost a neřest v literatuře, kultuře a právech“ nejen badatele v oblasti literární historie, lingvistiky či obecně kulturologie, ale také odborníky z akademických právnických pracovišť. Podle slov organizátorů mělo zaměření konference kontrastovat s předcházejícími vážně laděnými tématy a současně mělo být prubířským kamenem míry akademické svobody v současném Polsku.

Zamýšlená interdisciplinarita se projevila hned v úvodních příspěvcích konference, jichž se za Právnickou fakultu Opolské univerzity ujal mj. prof. Kamil Zeidler, který promluvil o tématu *Literatura i prawo a nieobyčajność, rozwiązłość, wyzwanie i inne bezceństwa...* Prof. Zeidler upozornil na styčné plochy oboru literární historie a právní vědy, jež spatřuje v práci s textem, respektive jeho nevyhnutelně subjektivním způsobem výkladu. Nastíněné paralely v interpretaci právnických a literárních textů by zajistě zasluhovaly delší rozpracování, v rámci úvodního bloku jimi byl nabídnut jakýsi další možný rozměr společného široce kulturního ohledávání tématu.

Sekce vstupních referátů měla i olomoucké zastoupení. S příspěvkem *Vulgarismus jako laser* vystoupil prof. Lubomír Machala z Katedry bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Ve svém referátu se zabýval tvorbou současného českého prozaika Ladislava Šerého (*1958), kterou podle prof. Machaly charakterizuje provokace patrná jak v jazykové a stylistické rovině, tak na rovině názorové. Šerého vymezování se vůči konzumní civilizaci se všemi jejími aspekty a systémovými řešeními je možné číst v jeho *Laserové romanci* (2005), plně jakýchsi promluv nekonečného polytematického hospodského potlachu. Možná více než jazyk díla však šokuje přebal knihy, variováný i v jejím druhém záměrně přepracovaném vydání z roku 2008.

Z jazykovědného hlediska se k tematice sympozia vyjádřila dr. Darina Hradilová z FF UP svým pojednáním *Zhřešit myšlenkou, zhřešit slovem... K užívání vulgarismů v současných českých literárních textech*, ve kterém se zaměřila především na literární reflexi funkcí vulgarismů v běžné mluveném jazyce. Literární sekci reprezentovala za FF UP ještě Mgr. Adéla Hazuchová. V příspěvku *Zahálka a hlad? Motivy obžerství a opilství v tuláckých prózách* se věnovala definici tuláctví v dobových rakousko-uherských zákonech a jejím zobrazení v motivech povídek Jaroslava Haška či Josefa Uhra. Doc. Radek Malý z těžé instituce promluvil o *Nemravnosti v současné české literatuře pro děti a mládež*. Na příkladu pohádky *Princ a Princ* Lindy de Haan přiblížil mj. tendenci detabuizovat dříve společensky citlivá témata.

19. MEZINÁRODNÍ SETKÁNÍ MLADÝCH LINGVISTŮ

WENDY ZIMMEROVÁ

Jak je již nepsaným zvykem, rovněž tento rok hostila Katedra bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého Mezinárodní setkání mladých lingvistů. Letošní devatenáctý ročník proběhl 14. a 15. května v nově zrekonstruovaných budovách Křížkovského 10.

Jazyk(y) v pohybu – tak znělo hlavní téma letošní konference, která byla opět velmi bohatá na různorodá témata. Po samotném slavnostním zahájení konference následovala úvodní přednáška s názvem *Tematické posloupnosti v textech nerodilých mluvčích: vývojová studia o akvizici psaní v češtině jako cizím jazyku*, kterou proslovila profesorka bohemistiky Anna-Maria Perissutti z univerzity v Udine.

Hlavní referáty konference zahájil Jaroslav Emmer, který hodlal svým příspěvkem, porovnávajícím korespondenci pohlaví a gramatického rodu v angličtině a češtině, zodpovědět otázku, zda *Má čeština potenciál přijmout nové, rodově neutrální zájmeno*. Následovalo vystoupení Sylvy Filačové, která se zabývala významem prefixu *vy-* u neologických sloves. Pro její referát s názvem *Sémantika prefixu vy- u neologických sloves* se stal východiskem neologický elektronický archiv Neomat. První konferenční blok zakončil příspěvek věnovaný *Lexikálním prostředkům porušujících neutralitu v televizním zpravodajství*, který přednesla Wendy Zimmerová. Ve svém referátu se zabývala tím, do jaké míry a zda vůbec jednotlivé lexikální prostředky porušují neutralitu ve zpravodajství.

Ve druhém bloku, který následoval po přestávce na kávu, se nejdříve Kamila Homolková zabývala *Proměnami ve výzkumu raných jazykových projevů u dětí s Downovým syndromem*. V příspěvku se zájemci dozvěděli více o Downově syndromu a jazykovém projevu dětí s DS, který referentka demonstrovala na souboru pětadvaceti videonahrávek dvou českých dětí s Downovým syndromem. Automatickou kontrolou interpunkce se zabýval referát Jakuba Machury s názvem *Automatické doplňování interpunkce jako součást gramatického korektoru*. Vývojem terminologie v češtině a slovenštině se zabývala Jana Kobzová ve svém referátu *Posledný vývoj příbuzenskej terminologie v češtině a slovenštině*.

Litevská jazyková politika a vliv angličtiny (na příkladu počítačové terminologie) byl název příspěvku ve třetím bloku, který přednesla Michaela Matoušková. Druhým referátem z tohoto bloku byl pak příspěvek Markéty Čeplové s titulem *Conditions on Conditionals*.

Souběžně s hlavními referáty probíhalo první den konference rovněž celostátní kolo lingvistické soutěže Student a věda. Na prvním místě se umístila Tereza Kociánová z Masarykovy univerzity se soutěžním příspěvkem *Ortografie rukopisné verze Slávy svatoprokopské Fridricha Bridla*. Druhé

místo obsadila Monika Veltruski rovněž z Masarykovy univerzity, která se ve svém referátu zabývala *Vývojovými tendencemi v lexikální zásobě chorvatských Čechů*. Na třetím místě se pak umístil Josef Vysoký z Karlovy univerzity se svým soutěžním příspěvkem *Češi, Rusové a zvířata. Srovnání českých a ruských negativně expresivních jednoslovných výrazů formálně spojených s pojmenováním zvířat*. Čestná uznání si pak odnesly Lucie Findejsová (MU) a Eva Janečková (UP).

V pondělí večer se následně uskutečnilo neformální posezení, během něž mohli přednášející, organizátoři, ale i posluchači z řad široké veřejnosti diskutovat (ne)jen nad právě proběhlým prvním dnem konference.

Druhý den konference byl již tradičně rozdělen do workshopů. Po ranní kávě se již zájemci mohli rozhodnout, zda si zvolí workshop s názvem *Čeština jako cizí jazyk* či *Diachronní workshop*. V prvním zmíněném mohli přednášející a posluchači diskutovat nad příspěvkem Kateřiny Szokalové *Koncepce výuky pro začínajícího lektora*, ve kterém referentka vycházela ze své vlastní zkušenosti lektorky. Ve workshopu zazněl rovněž referát Jakuba Wenzela, který nesl název *Čeština česky*, dalšími přednášejícími byly Jitka Horáková s příspěvkem *Vzdálená výuka češtiny pro cizince/krajany/rodilé mluvčí* a Varvara Ponomareva s referátem *Výuka flexe substantiv a adjektiv singuláru pozitivně využívající homonymii koncovek*.

V *Diachronním workshopu* přednesli své příspěvky Robert Dittmann zabývající se *Archivy o StB o A. V. Isačenkovi*, Ondřej Bláha s příspěvkem *Prolegomena ke kritické edici Nového zákona 1601*, dále se Olga Navrátilová zabývala *Slovosledem pronominálních enklitik v Novém Zákoně Bible kralické*, pro zájemce z oblasti korpusové lingvistiky byl určen příspěvek Ondřeje Mrázka *Úprava rozhraní a dat pro diachronní korpus*. Hosty workshopu byli Pavel Kosek z Masarykovy univerzity a Radek Čech z Ostravské univerzity.

Po obědě pokračoval workshop *Čeština jako cizí jazyk*, ve kterém se Hana Herrmannová zabývala *Zvláštnostmi a obecnostmi ve výuce češtiny jako cizího jazyka pro rumunské mluvčí*. Porovnáním kondicionálu v češtině a v ruštině se ve svém příspěvku s názvem *Kontrastivní přístup jako didaktický nástroj ve výuce blízkého příbuzného jazyka (na příkladu vysvětlení kondicionálu v učebnicích češtiny pro rusky mluvící studenty)* zabývala Yulia Semyachkina.

Souběžně probíhal workshop s názvem *What's up in a Word*, ve kterém svůj příspěvek *Variation and Creativity with Radically Afeatural Roots* přednesl Jeffrey Parrott. Morfosyntaxí se ve svém referátu s titulem *The Morphosyntax of Czech -teln(ý) Adjectives in Comparison with English* zabývala Petra Charvátová.

Poslední blok celé konference se nesl v duchu *Diachronního workshopu* a workshopu s názvem *Překlad a překládání včera – dnes – zítra*. V prvně jmenovaném jsme např. díky příspěvkům Lucie Štěrbové (*Vybrané názvy ptáků v Rosově Thesauru a jejich etymologie*) a Jakuba Wenzela (*Představy lidového léčitelství v současných názvech rostlin*) načerpali vědomosti i z jiných vědních oborů. Dalšími přednášejícími byly Andrea Svobodová se svým referátem

s názvem *Ještě ke stáří nejstaršího staročeského Pasionálu* a Tereza Hejdová s příspěvkem s názvem *K dílu Spravovna Pavla Žídka*.

Ve druhém z workshopů se zájemci mohli dozvědět více o genderovém vyjadřování v příspěvku Petra Kabelky s názvem *Genderově neutrální vyjadřování ve světě a u nás: současný stav a možná řešení*. O překladu *Malého prince* mluvila pak Magdaléna Jaroňová ve svém referátu s názvem *Komunikační funkce citoslovcí ve francouzštině a češtině: Malý princ ve dvou českých překladech*. Akademickou angličtinou se zabývala Eva Nováková ve svém referátu *Akademická angličtina v textech nerodilých mluvčích: English, nebo CzEnglish?* O překladech čínských románů debatoval Ondřej Vicher se svým příspěvkem *Včera a dnes v překladatelském snažení sinologů*.

Stejně jako v minulých letech panovala na konferenci přátelská atmosféra. Zaznělo množství inspirativních příspěvků, po kterých následovala věcná diskuze. Již nyní se přednášející a diskutující mohou těšit na jubilejní dvacátý ročník, který se uskuteční v příštím roce.

Bohemica Olomucensia
Časopis pro bohemistická a mezioborová studia
Ročník 10 (2018)
Číslo 1 – Linguistica

Redakce:

prof. PhDr. Lubomír Machala, CSc. (vedoucí redaktor)
doc. Mgr. Erik Gilk, Ph.D.
doc. Mgr. Miroslav Vepřek, Ph.D.
Mgr. Darina Hradilová, Ph.D.
Mgr. Jakub Vaníček (tajemník redakce)
Mgr. Tomáš Franta (technický redaktor)

Korektury: Bc. Martina Víchová
Sazba: Mgr. Tomáš Franta

Příspěvky prošly dvojím anonymním recenzním řízením.

Vydala Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta
Křížkovského 511/10
771 48 Olomouc

Vydavatelství Filozofické fakulty UP
www.vff.upol.cz
vff@upol.cz

Vytiskl PAPÍRTISK, s. r. o.
Chválkovická 223/5
779 00 Olomouc

Adresa redakce:
Katedra bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci
Křížkovského 511/10, 771 48 Olomouc
e-mail: jakub.vanicek01@upol.cz | tomas.franta@upol.cz

Olomouc 2018

MK ČR E 18600
ISSN 1803-876X

Vychází dvakrát ročně.